Jeles napok, jeltelen ünnepek a diktatúrában

PILLANATKÉPEK A KOMMUNISTA EMLÉKEZETPOLITIKA VALÓSÁGÁBÓL

Szerkesztette:
Szekér Nóra és Nagymihály Zoltán

ANTOLÓGIA Kiadó
Lakitelek, 2015

A kötet a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archívum által szervezett 2014. december 12-ei konferencia előadásainak szerkesztett változata.

RETÖRKI Könyvek 10.

Sorozatszerkesztő: **Bíró Zoltán**

A könyv a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archívum szakmai támogatásával készült

Szerkesztette:
Szekér Nóra és Nagymihály Zoltán

Sorozatterv: **Illés Zoltán**

Tördelés, korrektúra:
Agócs Sándor

ISBN 978 615 5428 28 9
ISSN 2064–4531

KIADÓ: ANTOLÓGIA Kiadó és Nyomda Kft
Tel.: 76/549-045, e-mail: antologia@lakitelek.hu

LEVILÁGÍTÁS: Háttér Stúdió Kft, Kecskemét
Tel.: 20/ 99-14-286, e-mail: hatters@ezaz.hu

TARTALOM

BEVEZETŐ

Jeles napok és jeltelen ünnepek a diktatúrában – ezt a kiváló címet választotta témájának a konferencia. A cím a mindenkori politikai rendszerek identitástudatának igazolása szempontjából az emberiség örök problémáját jeleníti meg, s mint téma rendkívül jól megfogható és megrajzolható.

Bevezetésként csupán néhány gondolatot szeretnék ajánlani a témához kapcsolódóan. Az első a napokkal függ össze. Valószínűleg valamennyiünknek van valamilyen személyes vagy családi naptára. Akár többféle naptárunk is lehet – helyzetünkkel, világnézetünkkel, civil elkötelezettségünkkel összefüggően –, amelyben névnapok, évfordulók sorakoznak. Ha csupán e hét naptárát föllapozzuk, akkor a Mikulásnaptól indulva december 10-én, az Emberi Jogok Napján – azaz máris egy politikai rendszerekkel összefüggő jeles napon – át egészen – a néphagyományoknak is hódolva – december 13-áig, Luca napjáig juthatunk. Tehát nagyon izgalmas a naptár, amelyet fellapozva átgondolhatjuk, hogy mi mit is értünk jeles napon. Ahogy haladunk az egyéntől a családi eseményeken át, eljuthatunk a megszerveződött civil társadalom közösségeihez. Nyilván a konferencián nem hagyhatjuk figyelmen kívül a legmagasabb közösségi szint, az államilag megszerveződő nemzeti közösség jeles napjait sem. Tanulságos volna annak áttekintése is, hogy a nemzeti ünnepek történetileg hogyan alakultak ki, és az egyes nemzetek miképpen gondolnak e jeles napokra. Megragadhatjuk persze a *jeltelen ünnepek*et is, azaz hogy az egyes politikai rendszerekben hogyan próbálják eltakarni azokat a napokat, amelyek egy korábbi történelmi korszak szimbólumai voltak.

Második gondolatom egy engem régóta foglalkoztató témához, a nemzeti jelképek, állami felségjelvények jelentéséhez kapcsolódik. A jelvények, a jelek, a jeles napok, a szimbólumok egyidősek az emberiség, az emberi közösségek történetével. A szimbólumoknak láthatóan kettős jelentéstartalmuk van; egyrészt kifejezik a jelképet, a jelvényt viselő, a jeles napot tisztelő egyének meghatározott közösséghez való tartozását, másrészt pedig kifelé megjelenítik az adott közösség egészét. A szimbolikatanban, például a heraldikában nagyon világosan írják le ezt a kettős jelentéstartalmat. Maradva a legmagasabb szintű közösség, az államilag megszerveződött nemzet

szintjén, a történeti hagyományok alapján létrejövő nemzeti jelképeket az állami szuverenitás szimbólumainak is szokás nevezni. Ezáltal emelődik meg a jelképrendszer: történetileg megfigyelhető, hogy a nemzeti szimbólumok a politikai nemzetté, nemzetállammá alakulás folyamatában váltak az állam hivatalos és közjogilag is szabályozott szimbólumaivá. A szuverén államok nemzeti jelképei általában szokásjogi úton keletkeztek, nagyon sokat ma is csak a szokás szabályoz. Az írott alkotmányok megjelenésével a nemzeti jelképeket már a közjog is szabályozni kezdte. A legfőbb jelképeket maga az alkotmány, más jelképeket a törvények szabályozzák. Az egyes államokban nagyon világosan elkülöníthető, hogy a jeles napokból mit szabályoz az alkotmány vagy a törvények szintje, és mit a szokásjog. Saját példánkra hivatkozva: nagyon sokszor viták kérdése az is, hogy miért a *Himnusz*, és miért nem a *Szózat* állami szimbólum.

Egy kis kitekintésként érdekes volna azt is megvizsgálni, hogy Európa valóban Keletre lejt-e? Mit szabályoznak a „három" régióban, Nyugat-, Közép- és Kelet-Európában? Azt láthatjuk, hogy az európai alkotmányok szinte kivétel nélkül szabályozzák a szimbólumokat. A nyugati, az északi és a neolatin alkotmányokra az jellemző, hogy leggyakrabban a nemzeti színeket rögzítik. Néhány alkotmányban szerepel a himnusz (portugál, francia), a főváros, a hivatalos nyelv. A spanyol, a svájci, a belga, a holland alkotmány az esküt szabályozza. Jelszavak, jelmondatok az alkotmányokból: „Egységben az erő", olvasható a belga oroszlános címerben, vagy még inkább ismeretes a „szabadság, egyenlőség, testvériség" francia jelszava.

A kelet-közép-európai alkotmányok címerközpontúak (történetileg nem véletlenül, hiszen a címerben ott van az egész állam története), továbbá megtalálható bennük a zászló és a himnusz mint legfőbb szabályrendszer. A 2011-ben elfogadott magyar *Alaptörvény* – először a magyar alkotmánytörténetben – az alkotmány szintjére emelte Magyarország nemzeti ünnepeit és hivatalos állami ünnepét. Az *Alaptörvény* Alapvetés című fejezetének J pontja felsorolja Magyarország nemzeti ünnepeit:

(1) Magyarország nemzeti ünnepei:

a) március 15. napja, az 1848/49. évi forradalom és szabadságharc emlékére;

b) augusztus 20. napja, az államalapítás és az államalapító Szent István király emlékére;

c) október 23. napja, az 1956. évi forradalom és szabadságharc emlékére.

(2) A hivatalos állami ünnep augusztus 20. napja.

Fontos azt is hangsúlyozni – valamiféle tematizálási szándéktól vezetve –, hogy a jeles vagy jeltelen napokat ne önmagukban szemléljük. Nem is lehet, már csak azért sem, mert ezek a napok rendkívül szorosan összefüggenek az egész jelképrendszerrel. A nemzeti ünnepeken felvonják a hivatalos állami lobogót, viseljük a kokárdát, kezünkben tartjuk a lyukas zászlót. Vagyis az egész jelképrendszer mozog, és összefüggésben szemlélendő. Sőt még tovább mennék: nemcsak a szabályozott, hanem a képileg megjelenített jelképrendszert is érdemes átgondolni. Milyen képek vannak kint a szobánkban? Idetartozik az emlékművek, a szobrok kérdése – felidézhetjük ennek kapcsán az elmúlt évtizedekben folytatott szoborvitáinkat. Ha fellapozzuk a meghívó második oldalát, ott is van egy a korábbi generációknak ismerős szobor. Az egész jelképrendszer együtt él a jeles napokkal. A diktatúra négy évtizedére utalva az volt a kérdésem, a fent megemlített három nemzeti ünnepnapunk hogyan élte túl az „átkost", mi történt velük ez alatt? Ez egy rendkívül tanulságos történelmi túra. És az is, hogy milyen új ünnepeket próbált helyettük teremteni a diktatúra, és azokra emlékeznek-e még a mostani generációk.

Vegyük példaként március 15-ét. Az én nemzedékem még emlékszik a forradalmi ifjúsági napok kísérletére, amellyel a rendszer ideológiailag össze kívánta kapcsolni március 21-ét és április 4-ét március idusával. Az összemosás nem jött össze, hiába folyt komoly ideológiai agymosás még a késő Kádár-korszakban is. A márciusok közül én 1989. március 15-ét szoktam kiemelni. Ez az a dátum, amikor – Gyarmati György kitűnő könyvével szólva – „március hatalma legyőzte a hatalom márciusát", és visszaállt a rend a történelemben. Mert március 15-e olyan mély, szerves ünnep volt a diktatúrák alatt is, amely „túlélte", legyőzte azokat. A szimbólumoknak mindig volt egy szuverenitást megőrző, megtartó ereje azokban az években is, amikor nem volt szabad az ország. Mohácstól kezdve gondoljuk át a történelmi naptárt, mikor volt szuverén az ország és szabad a nemzet. Ezekben a zivataros időkben a szimbólumok – itt akár a Szent Koronára is utalhatunk – tartották meg a szabadságérzetet a nemzetben.

Augusztus 20-a története is nagyon tanulságos. Ezt az ünnepet durván megtámadta 1948/49-ben az akkori diktatúra. Szent István ünnepét, az

államalapítást összekapcsolták az 1949-es sztálinista alkotmány napjával, a munkás–paraszt szövetséggel, a kenyér ünnepével. Ez sem vált be, s már a diktatúra végén érződött, hogy a „nemzet búcsúünnepe" kezd letisztulni, és kimenekülni az ideológia alól. Mégis a mai napig vannak zavarok. Csak egyet említenék: melyik ünnepet tekinthetjük igazán az Alkotmány ünnepének, amit az állami ünneptől nem lehet különválasztani? Ez ma is vita a közjogászok között is. Az 1949-es alkotmány okán augusztus 20-át nem meri senki igazán az Alkotmány napjának tekinteni. A mostani politikai elit is bajban volt, az Alaptörvény szerint április 25-e az Alkotmány napja. S ha önöket megkérdezném, mit ünnepelünk történelmileg április 25-én? Lehet teremteni napokat, de az alkotmány történelmileg szervesen mindenképpen az államalapításhoz vagy az 1848-as polgári alkotmány megteremtéséhez kapcsolható. Ez egy friss példa arra, hogyan lehet – nem átgondolva – napot „teremteni".

A szimbólumok, szobrok, egyéb jelképek szimbolikáját tárgyalva utoljára a diktatórikus politikai rendszer önigazolásának egy valós példájáról szólnék. A napokban Vácott jártam. A Székesegyházzal szemben, a Konstantin téren állították fel hajdanán, tudatosan, a szovjet emlékművet. Ott tartottak november 7-én, április 4-én, minden akkori hivatalos ünnepen koszorúzásokat, ünnepségeket, háttérben a Szent István-i keresztény hagyományokkal, a Bazilikával. A diktatúra jeles és jeltelen napjainak egyik példája, hogy nemcsak megsemmisíteni akarta a múltat, hanem teremteni is akart ezzel együtt valamit magának. A történelem erre megadta a választ. A rendszerváltozás éveiben óriási civil mozgalom indult az emlékmű eltávolítására, amely megtörtént, ám a helye még most is látszik a téren. A sebek nehezen hegednek, de ez a példa is azt bizonyítja: hosszabb távon helyreáll a rend a történelemben.

Kukorelli István

1. DIKTATÚRA ÉS HIT

Halmy Kund

A SZAKRALITÁS PÓTLÁSÁNAK KÍSÉRLETE

A KOMMUNISTA RENDSZER ÜNNEPNAPJAI

Közismert, hogy Magyarországon a XX. századi ünnepek tartalma és attribútumaik nem a modern politikai doktrínák és ideológiák hatására alakultak ki. Nem is a klasszikus vallások alapítóinak és korai művelőinek szándékai nyomán születtek újjá.

Ünnepeink precivilizációs karaktere egyidős az emberiséggel, nyomai egykorúak az ember létmagyarázathoz fűződő igényével és öntudatra ébredésével. Az animizmus, a totemizmus megidézése a XX. századi ünnepeink megértéséhez időszerű és a lényegi motívumok megértése szempontjából indokolt is. Elég, ha a közelmúltunk deszakralizált, sőt meggyalázott régi vallásos jelképei mellett a kommunizmus monumentális, vörösbe öltöztetett gipsz-patyomkin totemjeire is emlékezünk.

Mircea Eliade szerint a valódi ünnep mindig az eredet idejében játszódik, és éppen az eredetidőnek ez a meg-megújuló fellelése okozza, hogy az ember másként viselkedik az ünnepek alatt, mint azok előtt vagy azok után.[1] Mert még ha az ünnep idejében gyakran ugyanazokat a cselekedeteket végzi is, mint a nem ünnepi időszakaszokban, a vallásos ember hisz benne, hogy ilyenkor más időben él, és valóban újra fellelte „ama mitikus időt", avagy időtlenséget.

Ez a hit, illetve a hitre és a reményre való igény kiirthatatlan az emberekből. Egyetemes tragédia, hogy ezt a hitet a tudat formálásával (illetve deformálásával) a modern korban a hatalom képes volt nagyon sok embernél, tömegeknél befolyásolni, átalakítani. Akiknek ez a tudatátalakítás és a hit irányának megváltozatása a legtartósabban sikerült, a kommunisták voltak, akik a modern megváltásmítosz, a marxizmus–leninizmus talaján állottak.

---

[1] Mircea Eliade: *A Szent és a Profán*. II. fejezet: *A szent idő és a mítoszok.* http://terebess.hu/keletkultinfo/profan1.html#1 (Utolsó letöltés: 2015. július 29.)

Szikszai Rózsa-Katalin megállapításai szerint az idő nem más, mint kulturális vagy társadalmi képződmény, tehát amennyi kultúra vagy társadalom létezik, annyi féle az idő is.[2] Ez alapvetően meghatározza az időhöz való személyes viszonyulást is. Az egyén számára többféle idő is létezik: létezik egy körkörös idő, az a fajta idő, amelyik egy helyben áll, nem visszahozhatatlan és nem halad (kvázi állandó), van egy múló, befejeződő idő (lineáris), amit inkább homokórához szoktak hasonlítani (tehát mérhető, ill. maga a mértékegység), a harmadik pedig a folytatódó, ciklikus idő, amely ha meg is szűnik, bizonyos fázis után ismét kiújul.[3] Az ünnep a kulturális emlékezet elsődleges szervezőformája volt az írás nélküli társadalmakban, az időt köz- és ünnepnapokra választotta szét, de az írásos kultúrák emlékezete is mindennapi és ünnepi emlékezésre tagolódik.[4] „Az ünnep összekapcsolja a múltat, a jelent és a jövőt, s ezzel értelmet ad az emberi életnek. Az ünnep szükségképpen kapcsolatot teremt a múlttal és a jövővel."[5]

A népszokásokban felbukkanó időpontok elsősorban átmenti periódusok, természeti jelenségek, pl. napfordulók, amelyek a ciklikus időhöz sorolhatók. Ezek olyan időpontok, melyek arra irányulnak, hogy átvezessék az egyént az egyik életszakaszból a másikba, pl. szilveszter éjszakáján zajló szokások (zajkeltés, regölés) átvezetik az egyént az óesztendőből az újesztendőbe. Ilyenkor a profán idő felfüggesztődik, és érvénybe lép a szakrális idő, a káoszba[6] való visszatérés, ami majd újból rendet teremt. Paul Connerton szerint a rítusok értéket és értelmet adnak azok életének, akik

[2] Szikszai Rózsa-Katalin: *A kommunizmus ünnepeinek tér- és időhasználata Mezősámsondon az 1970-es–1980-as években.* http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/kulhoni_magyarsag/2010/ro/csiki_2009_neprajz_muzeologia/pages/004_Szikszai_Rozsa_Katalin.htm (Utolsó letöltés: 2015. július 29.)

[3] Voigt Vilmos: *Az idő szerepe a magyar folklórban.* In: *Közelítések az időhöz. Tanulmányok.* Szerk.: Árva Judit, Gyarmati János. Budapest, 2002, Néprajzi Múzeum, 119–133. Tabula könyvek 3. Idézi Szikszai Rózsa-Katalin.

[4] Jan Assman: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban.* Budapest, 1999, Atlantisz Könyvkiadó, 57. Idézi Szikszai Rózsa-Katalin.

[5] Barna Gábor: *Idő és emlékezet.* In: Árva–Gyarmati 2002, 152–171. Idézi Szikszai Rózsa-Katalin.

[6] A káosz itt eredendően létező őskáoszt jelent, a kozmosz előtti „rendetlenséget", mely azonban nem zűrzavar!

végrehajtják őket, és minden ismétlés automatikusan utal a múlttal való folytonosságra.[7]

A kommunizmus idejében, mikor igyekeztek megfosztani a személyt az életének értelmet adó földtől, az idő beosztása is teljesen megváltozott, a fiatalokat (és a középkorúakat is egyre inkább) elszakították a földműveléstől, sokszor kényszerből nagyon hamar városban kellett munkahelyet keresniük, ami gyökeres társadalmi változásokat hozott. Ők már városban szocializálódtak, az állam által diktált időhasználat pedig megváltoztatta a hagyományos, organikus időhasználatot.[8]

A totalitárius hatalom ünnepeit időben úgy szervezte meg, hogy az a teljes napot lefedje. Délelőtt a hatalmat dicsőítő felvonulásokat – térben való kivonulásokat – szervezett, míg a délután a kikapcsolódás, az „oldódás" ideje lett volna. A közelmúltunk audiovizuális emlékképei – melyek a szocializmus időszakából talán a leginkább bevésődtek tudatunkba – így többségünknek leginkább a rendszer ünnepi rendezvényei, felvonulásai és tömeggyűlései köré rendeződnek.

Nem volt rég, amikor a magyar városokat és kisebb településeket vörös drapériák borították, sok tucat hangszóró zúgta a kommunista katonai indulókat, recsegte a politikusok idézeteit vagy az élőben felszólaló pártfunkcionáriusok egyre gyérülő erejű, egyre inkább önismétlő és szellemtelen monológjait.

Tömegek vonultak – vonultunk az utcán. Korosztályunk eleven emléke, amint 4-5 évesen rángatjuk szüleink kabátujját az ablakban állva, hogy csatlakozzunk a május 1-jei felvonulókhoz. Persze a sok léggömb és a színes forgatag érdekelte a gyerekeket (apám nagyon vonakodott, a háttérben a Szabad Európa recsegett halkan), néha mi is kimentünk a felvonulók közé.

Sokak csatlakoztak önként az ünneplőkhöz, sokaknak pedig kötelezettségként szabták a munkahelyen a részvételt, és érthető módon jobbnak látták beállni a sorba. A választék bő volt a szocialista ünnepi palettán: katonai parádé, munkás–paraszt felvonulás (akár „népi táncos mars") és persze néha sör és virsli. A hatalom lényegi célja a felszín maradéktalan uralása

[7] Paul Connerton: *Megemlékezési szertartások.* In: *Politikai Antropológia.* Szerk.: Zentai Violetta. Budapest, 1997, Osiris Kiadó–Láthatatlan Kollégium, 64–82. Idézi Szikszai Rózsa-Katalin.

[8] Szikszai Rózsa-Katalin, 2009

volt: cinikus doktrínája és befolyásának ereje a mélyrétegekre nem mindig tudott hatni, de az élet látható, közösen érzékelhető szegmenseit teljesen lefedte.

A színek, a harsogó zaj és a vonulás mellett tehát a szocializmus térfelhasználása, térberendezése az, ami elemi erejű lenyomatokat hagyott maga után – és nem csak az emlékekben.

Az ember általában nem tartja, nem látja homogénnek a teret, hiszen ezen belül megkülönbözteti a szakrális, profán, társadalmi, gazdasági, privát és publikus teret. A tér különböző formái viszont nem különültek el túlságosan élesen egymástól, ezért van az, hogy a határ nem annyira éles, és hamar átminősülhetnek a terek, pl. profán térből válhat szakrális tér.[9] A szocializálódás során az egyén beleneveló́dött a közösség térhasználatába, ami nem csak biztonságot nyújtott: egyben szerepet játszott az identitás kialakulásában.[10] Például a népszokások térhasználata tükrözte a helyi társadalom belső struktúráját, kapcsolatrendszerét és nem utolsósorban értékrendjét is.

A kommunista hatalom a nyilvános tér teljes birtokbavételével nemcsak legitimizálni szerette volna magát, hanem ez által igyekezett a magánszférába is behatolni. (Pontosabban nem hagyott helyet, csak minimálisat a magánszférában.) A hivatalos ceremóniák olyan formákban zajlottak, amelyek kereteit minden addiginál jobban szabályozták és forgatókönyvszerűen rögzítettek.

A totalitárius társadalmakban az emberek életét teljesen elárasztották az új ünnepi vagy éppen bürokratikus szertartások, melyek rendszeresek, szigorúak és kérlelhetetlenek voltak, a be nem tartásuk pedig büntetéssel járhatott.[11] Az elsősorban egzisztenciális, munkahelyi presszióval járó fenyegetést az évek során a legtöbb ember kénytelen volt megszokni, és inkább a rendszerrel való együttcselekvést választotta, az – akár csendes – elutasítás helyett. Ez ugyanígy zajlott az iskolákban, az „úttörő"- és a KISZ-

[9] Pozsony Ferenc: *Erdélyi népszokások.* Kolozsvár, 2006, Kriza János Néprajzi Társaság, 109. Pozsony Ferenc: *Egy gyimesvölgyi köszöntővers szövegelemzése.* In: *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve, 1.* Szerk.: Keszeg Vilmos. Kolozsvár, 1992, 109.

[10] Pozsony 1992, 110.

[11] Ernst Cassirer: *A modern politikai mítoszok technikája.* In: Zentai, 1997. Idézi Szikszai Rózsa-Katalin.

mozgalom rendezvényei esetében, néha még abszurdabb „társadalmi részvételre" kényszerítve a diákokat egyes „jeles napokon". A szocializmus egy teljesen új, mesterséges világ felépítését szerette volna elérni, ami egyaránt jelentette a fizikai és a társadalmi tér átformálását. A rendszer térhasználatának vizsgálatakor Bodó Julianna a nyilvános és privát szféra közé egy harmadik fogalom bevezetését ajánlja, a kvázi nyilvános szférát. Ez a társadalmi tér nyilvánvalóan meglevő része, ami a magánszférába menekített értékeket igyekezett időnként a privát világ zártságából kiemelni, és a közösségi kontextusban felmutatni: ezek voltak például azok az alkalmak, melyek nem hivatalos ünnepekként létezhettek.[12] De ilyen volt például Magyarországon a nyolcvanas években a publicisztikák minimális mozgástere és a bennük meg-megvillanó hagyományos értékvilág is.

Ernst Cassirer hangsúlyozta, hogy ha a modern politikai mítoszok, rítusok és azok használatának tanulmányozására kerül sor, akkor fel kell ismernünk azt, hogy nemcsak az erkölcsi értékek „átértékelődéséről" van szó, hanem az emberi beszéd átalakítása is megtörténik. Ez úgy zajlik, hogy új szavakat találnak ki, és a régi szavakat új értelemben használják arra törekedve, hogy azok jelentése mélyreható változásokon menjen keresztül.[13] A legfontosabb, hogy a kommunista hatalomgyakorlók „új beszédet" alakították ki, melyben a felszínen kifejezett mondanivalóval szöges ellentétben állt a szándék és a valós cselekedet. Egymásnak ellentmondó dolgokat egyesítettek egy beszédpanelben, a formális logika szabályait lelkesítő indulattal és gátlástalan modorral hágva át, egyúttal – ha kellett – mindezt kifejezéstelen arccal téve.[14]

A szocialista hatalom politikai diskurzusaiban (és az ünnepi nyelvezet kialakításakor is) használta ezt a technikát oly módon, hogy a szavakhoz próbáltak olyan jelentéseket kapcsolni, melyek bizonyos ideológiai töltetű érzéseket, hatásokat váltottak ki.

[12] Bodó Julianna: *A nyilvános és a privát. Az ünnep szerepe a szocialista nyilvánosság és a privát szféra működésében.* In: *Miénk itt a tér? Szimbolikus térhasználat a székelyföldi régióban.* Szerk.: Bodó Julianna. Csíkszereda, 2000, Pro-print, 162. Idézi Szikszai Rózsa-Katalin.

[13] Cassirer, 1997, 42.

[14] Lásd az „újbeszél" funkcióját Orwellnél (*1984*).

Magyarországon az 1940-es évek második felétől minden évszakra jutott új, hivatalos ünnep. Hogy a legfontosabbakat említsük: március 21-e az 1919-es Tanácsköztársaság évfordulója, április 4-e a „felszabadulás ünnepe" és november 7-e a nagy októberi szocialista forradalom napja, mely leginkább kifejezte azt az árnyat, amely ráborult az országra. November az elmúlás hónapja, ráadásul közel volt november 4-e, a rejtett és lassan feledésre ítélt súlyos gyász napja.[15]

Az ünnepek hangulatát tovább lehetne idézni. A szervezés, a lebonyolítás, a műveletek biztosításánál azonban fontosabb és érdemesebb kicsit a látszat és a hatás mögé nézni. Miért számított fontosnak a kommunista rendszer számára a jeles napok látványos és hangsúlyos megünneplése, miért övezte kiemelt figyelem az ünnepnapokat? (Mit helyettesítettek valójában, és milyen igényeket akartak tudatosan ezzel pótolni a pártállam hatalomgyakorlói? Pontosabban feltéve a kérdést: mi volt az ideológia ünnepek köré font része, és mi a valódi mozgatórugó, a „hátsó szándék"?)

Minden politikai rendszernek szüksége van legitimációs bázisra, melynek sok eleme a múltban gyökerezik. Kézenfekvő volt a kommunista rendszer ideológusainak olyan történelmi példákra hivatkozni, melyek nem a mitikus múlt távlatában, hanem a közelmúltban történtek.

A XX. századi totalitárius rendszerek működését megelőzően, a hagyományos monarchiák és köztársaságok is kijelöltek és gondos előkészítés után megtartottak állami ünnepeket. (Például Franciaországban július 14-e, Magyarországon augusztus 20-a, március 15-e, az Egyesült Államokban július 4-e.)

Más volt a jelentősége ezeknek a napoknak, mint később a kommunista diktatúra ünnepnapjainak. Ennek legfőbb oka az volt, hogy a régi, premodern, „polgári" világban az ünnepnapok jelentősége leginkább a vallási ünnepekhez kötődött. Az emberek nagy többsége megtartotta a vallási ünnepeket, a mainál jóval mélyebb lelkiséggel átélve azokat, míg az állami ünnepek inkább szimbolikusak voltak, az újkori államiságot és nemzeti

[15] Télen Budapest felszabadulásának ünnepe február 13-án volt, nyáron augusztus 20-a az Alkotmány állami ünnepeként jelent meg.

összetartást voltak hivatva kifejezni. De nem kényszerítő erővel, inkább mellérendelt, hozzáadott értékként megjelenve.

Az 1945 után Magyarországon berendezkedő szocialista világban azonban az ünneplés (pontosabban önünneplés), a dicshimnusz zengetése és a győzelmi mámor, a korszerű ember „természet feletti győzelmének" hirdetése mindennél fontosabb lett. A vallások befolyásának, sőt a vallásos világkép kiszorítása, majd kiiktatása fokozatosan megtörtént, Isten helyére az Ember képét próbálták állítani. Az új doktrínának pedig szüksége volt manifesztációra, demonstrációra, erre pedig a legjobb alkalom – sőt, talán a kevés alkalmak közül a legjobb – a rendszer által jeles napoknak kijelölt évfordulók kiemelt körítése és ünneplése. Miután az ideológia kezdte betölteni a vallás szerepét, a vallási ünnepek helyett a szocialista rendszer alapelveihez köthető ünnepek és természetesen katonai győzelmekre való megemlékezések kezdtek központi szerepet játszani.

Murányi Gábor kutatásaiból idézve: „A felszabadulás óta minden évben [...] megpróbálta a klérus a karácsonyi ünnepeket saját céljaira felhasználni. Az idei karácsony alkalmával a szokottnál is erőteljesebb támadásra számíthatunk, mivel a fakultatív hitoktatás bevezetése fokozottabb harcra késztette [őket], és feltételezhető, hogy megpróbálják a tömegek vallásos érzületét ez alkalommal is felhasználni." 1949. november 26-án küldte el e jelentését a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) politikai bizottságának a propagandaügyekben illetékes agitációs osztály. Átfogó javaslatuk arra irányult, hogy meg kell akadályozni, hogy az ünnep ürügyén az egyházak „a tömegekhez, különösen az ifjúsághoz közelebb férkőzzenek". Az ötletelők úgy gondolták, hogy ha a karácsonnyal kapcsolatos rendezvényeket az ország minden településén „a békéért folytatott harc és a dolgozók egymás iránti szeretetének" jegyében tartják majd meg, akkor ezen akciókkal államosíthatják a karácsonyt (is).

Ehhez csupán annyi kell: „tudatosítjuk, hogy az idei boldog karácsonyt, a jólét karácsonyát a Szovjetunió segítségével létrejött népi demokratikus rendszerünknek és annak vezetőjének, a Magyar Dolgozók Pártjának köszönhetjük, amely a 3 éves tervvel megteremtette számunkra a bőség karácsonyát". Ezen kívül „minden gyermekben tudatosítani kell, hogy népi demokráciánk mennyire szereti" őket, ezért aztán december 22-én minden tanuló részt vehet az általános és középiskolákban felállítandó karácsonyfák feldíszítésében, másnap, 23-án pedig – újabb monstre megmozdulással – az

iskolák szülői munkaközösségei rendeznek ünnepséget, ahol a Magyar Nők Demokratikus Szövetségének (MNDSZ) helyi képviselői egy-egy könyvvel ajándékozzák meg a gyermeket.[16]

Hasonló sors várt a magyarok szívének nagyon kedves március 15-ére. 1949-től kezdve a kommunisták süllyesztőbe küldték az ünnepet, amelynek – a plebejus „népforradalmi" irányzattól eltekintve – lényegében valamennyi célkitűzése, a sajtószabadságtól kezdve az idegen katonák hazaküldésén át a nemzeti függetlenségig, olyan volt a szovjet szuronyokra támaszkodó diktatúra számára, mint ördögnek a tömjénfüst. 1951-ben március 15-ét hivatalosan is törölték a munkaszüneti napok közül, s a véres terror légkörében gyakorlatilag senki sem mert alternatív megemlékezéseket szervezni.[17]

Tágítva a kört, a kommunista országok ünnepeinek demonstratív horderejét leginkább a távol-keleti diktatúrákban lehet megfigyelni. A mesterséges lelkesedés abszurd méretűvé növelése, a homogén tömegek orwelli víziót túlhaladó megjelenítése bizonyos ünnepek esetén ma is megfigyelhető elsősorban Észak-Koreában, de könnyebben megközelíthető Kínában. Ezekben a közösségekben korábban tradicionális, elsősorban konfuciánus alapú – az alá-fölérendeltségi viszonyokat a végletekig tiszteletben tartó – rend uralkodott. Ez a rögzített, tekintélyelvű társadalmi szerkezet nem állt túlságosan távol a kommunista ideológia közösségszervező, illetve sokkal inkább a közösség fölött hatalmat gyakorló szűk kör terrorba hajló irányításától. Annak ellenére állítható ez, hogy a kínai kommunisták az egyik fő ideológiai ellenségképet Konfucius tanaiban látták, mikor erősebben, mikor kevésbé.

Ezeken a helyeken nemcsak az ünnepnapok, az ünnepi rendezvények katonás rendje és az elképesztő tömegek mozgatása, de még az egyes állampolgár (inkább elvtárs) ruházata is a központi, homogenizáló akaratot

[16] Murányi Gábor: *Fenyőünneppé átfestve – Karácsony a szocializmusban.* In: *Múlt-kor*, 2013 tavasz.

[17] Balogh Gábor: *Tiltott márciusok – március 15. a kommunista diktatúra idején. Történelemportál*, 2011. március 15. http://tortenelemportal.hu/2011/03/tiltott-marciusok-marcius-15-a-kommunista-diktatura-idejen/ (Utolsó letöltés: 2015. július 29.)

jelenítette meg. Ha felidézzük a távol-keleti szocializmusról készült képsorokat, valószínűleg nehezen képzelhetünk el Fourier vagy Owen falansztereinek jobban megfelelő világot. A felszínen szinte tapinthatóan hömpölyög az egységes lelkesedés a materiális célokért: az eszmerendszerből a transzcendenst teljesen kivonták. Maradt az óriási portré a hús-vér vezetőről, például Maóról – de ez Kádár Jánossal sem volt másképp: az ideológiai alap és cél hasonló volt. A felszín alatt pedig egyetlen alapvető rendezőelv működött: a félelem.

A rendszer vallásos rítusokat pótolni igyekvő, öntömjénező szólamain túl Kínában például a folyamatos önigazoló kijelentésekkel párhuzamosan egyéb eszközöket is bevetettek, vagy inkább ráerőltettek a tíz- és százmilliós alávetett népességre. Ilyen volt – elsősorban a hatvanas évek úgynevezett kulturális forradalmának idején – a „forradalmi tömegbírálat", mely során a káderek által nyíltan vagy burkoltan megtámadott személyekre a munkahelyi vagy lakóközösségi kollektíva többségét mintegy ráuszítva, súlyos vádakat szórtak. Ennek következményeként a porig alázott, leminősített, lefokozott és száműzetésbe kényszerített embereknek gyakran a halálos ítélettel is szembe kellett nézniük.

A kommunizmus megjelenése óta a történettudomány mellett a filozófia és a vallástudomány is foglalkozott azzal, hogy az új rendszer alapelvei között felbukkant az eredeti szakralitás tagadása, és azzal is, hogy mind eszmei töltését, mind külső megjelenését tekintve a szocialista vezetők szembeötlően törekedtek arra, hogy a marxizmus–leninizmus ideológiája a lelki szintéren is pótolja a kiiktatott hagyományos vallási tartalmat.

A húszas években a Szovjetunióból emigrációra kényszerített, a cári rendszerrel és a bolsevizmussal egyaránt szembenálló keresztény egzisztencialista Nyikolaj Bergyajev korán felvetette a kérdést, hogy miért van mégis szakrális jellege, karaktere az orosz kommunizmusnak? Bergyajev az *Új középkor* című könyvében érdekes és meglehetősen komplex okfejtésben írta le, hogy a pravoszláv vallásosságnak köszönhetően Oroszországban még a szocializmusnak is olyan szakrális jellege van, amelynek következtében majdnem egyházi szerepet képes betölteni. Bergyajev az orosz kommunizmust az egykor volt középkori vallásosság szakrális jellegétől megfosztott, modern változatának nevezte, mert – mivel a felvilágosodás nyomdokain járt – megszüntette a reneszánsz humanizmusát és individualizmusát

– ahol valóban az ember volt a középpontban –, és az emberiséget a régi középkorhoz hasonlóan magasabbnak hirdetett elvek alá rendelte.[18]

Azonban ezek nem szakrális, magasabb rendű lelki és szellemi tudattartalommal megtöltött elveké – ellentétben a régi középkori vallásossággal –, hanem az isteni tartalomtól megfosztottak, lévén a kommunizmus ateista, látszólag humanista, valójában szélsőségesen dehumanizált, a valóságtól elszakadt eszmerendszer.

A filozófus, bízva tulajdonképpen a lehetetlenben, úgy gondolta, bizonyos „tradicionalista reménykedőként", hogy az új, ideális középkor valódi eljöveteléhez arra van szükség, hogy a kommunizmus vallásos szellemiséggel töltődjék meg. A kommunizmus lelketlen, gépi, ipari megalomániája helyett szerinte vissza kell térni a céhes iparra, ahol a minőségi munka a fő, illetve vissza kell térni a vallásos istenhithez. De továbbvíve ezt a gondolatot – és immár elhagyva Bergyajevet –, ez a folyamat a kommunizmus alaptermészetéből adódóan soha nem mehetett végbe, a kommunista doktrína nemhogy nem tűrte a vallásosság reintegrációját, de a hagyományos közösségszervező erők, így az egyházak teljes kiszorítását tűzte ki célul mind a hétköznapok, mind az ünnepnapok világából.

Az idő múlásával már sokkal egyértelműbben megítélhetjük a kommunizmus vallásossághoz való viszonyát. A megvalósult szocializmus évtizedei nem hagytak kétséget az ún. történelmi materializmus alaptermészetéről és gyakorlati működéséről.

Dr. Pálvölgyi Ferencet idézve, a pozitivista, materialista szociológiai elméletek szerint a vallás lényege a legitimáció, az uralkodó osztály hatalmának megőrzése. Marx „a nép ópiumának" nevezte a vallást, de a vallás lényegéről valójában semmit sem mondott, filozófiai, ontológiai magyarázatot nem adott, kizárólag politikai céljai vezették, melyek csak a hatalom megszerzése és megtartása felé mutatnak.[19] Arról is megfeledkezik (vagy nem bontja ki jobban), hogy a kommunizmus osztálymentes társadalmának eszméje, ideológiája ugyanaz a „kábítószer", mint amit a vallásban kritizál. Sőt több annál.

[18] N. A. Bergyajev: *A jelenkori kultúra válsága.* In: *Korunk*, 1926. április

[19] Dr. Pálvölgyi Ferenc: *A reformpedagógia vallásos dimenziói, 4.* https://btk.ppke.hu/uploads/articles/180416/file/A%20reformpedag%C3%B3gia%20vall%C3%A1sos%20dimenzi%C3%B3i%20%28PF%29.pdf (Utolsó letöltés: 2015. július 29.)

A vallások, irányzatoktól függetlenül, állhatnak természetesen a politika szolgálatában, de a modern kori vallásosság (melyet a kommunisták szerint a társadalomszervező ideológia volt hivatva felváltani) már sokkal inkább személyes, lelki többlettel és szociális gondoskodással együtt járó szolgálatnak tűnik – éppen a kommunista törekvések útjában álló, rivális világnézettel. A magasabb rendűbe, emberfelettibe vetett hit összeegyeztethetetlen volt az utópista és jakobinus gyökerű, emberközpontú, illetve az embert mindenek fölé állító marxista–leninista világképpel. A vallásokat és gyakorlati megnyilvánulásaikat, köztük az ünnepeket ezért tekintették elemi szintű ellenségnek a kommunisták.

A többi eredmény mindebből következett. A leninista kultuszok, melyek eleinte a munkást, az erejét megfeszítve küzdő proletárt helyezték piedesztálra (kénytelenül, átmeneti szándékkal megtűrve mellette a parasztot és az alázatosan, fejleszegetten álló értelmiségit is), kibővültek a természetátalakító ember sztálinista istenítésével, majd a kommunizmusért való harcban elesett, mártíromságot szenvedett vörös hősök felmagasztalásával. Ezeket korabeli mázzal leöntötték, és készen is állt az ünnepek tárgyi alapanyaga, melyeket erőteljes hatású, kikényszerített tömegrendezvényekké változtattak.

Az 1919-es tanácsköztársaság vöröskatonái, a felszabadító szovjet hadsereg dicsősége, a munka hőseinek ünneplése vagy a lenini bolsevik forradalom ünnepe tehát mind a fennálló rend történelmi legitimációját, sőt elemi létjogosultságát volt hivatva megerősíteni.

A kommunista vezetés számára nagyon fontos önigazoló időszakok voltak ezek a jeles napok. Először is internacionalista jellegzetességeik miatt (ezek az ünnepek mindenhol egyforma külsőségekkel zajlottak Észak-Koreától az NDK-n át Kubáig, kiegészülve a saját államokhoz köthető szocialista esemény dicsőítéséig), másrészt a tömegek „előcsalogatása" vagy elővezetése miatt, afféle seregszemlét tartva. Közelítve a rendszer végnapjaihoz, ez egyre inkább csak a felszínt érintette.

Ezzel együtt (idézve Ö. Kovács Józsefet) a rendszer legfontosabb szándéka volt az állandó tömeglojalitás és a folyamatos lelkesedés generálása és fenntartása.[20] Röviden szólva: ezeken a napokon erőt lehetett de-

[20] Ö. Kovács József előadása a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézetben, 2014. december 4.

monstrálni, a lakosságra mindvégig látványosan rá lehetett erőltetni a pártelit akaratát, ráadásul – amennyire csak lehetett – megpróbálták az ünnepi részvétellel „korrumpálni" a lakosságot.

A szocialista ünnepek legfőbb szimbóluma a tribün volt, mely (a gumipitypang földek mellett) a magyarországi kommunizmus egyik leginkább jellemző manifesztációja, ahonnan eleinte a recsegő Révaik, a hőbörgő Marosánok, majd a gerontokrácia szimbólumaként a megfáradtan integető Kádárék jelentek meg távolról, kis szürke figurákként, mégis hatalmuknál fogva nagyon is valóságosan.

A XX. századi mérhető és szakrális idő egyaránt múlik, a világ változik. Elég, ha felidézzük 1957. és 1987. május elseje képének, hangulatának és mondandójának gyökeres változását. Külön tanulmány tárgya lehetne az 1956-os forradalom és szabadságharc harmincadik évfordulójának hangulata 1986-ban és október 23-a 1989-ben. Míg korábban szigorú rendőri ellenőrzéseket és a gyülekezés tiltását foganatosította a hatalom, három évvel később, a rendszerváltozás egyik nyitányaként pedig már felhangzott a jelmondat a Kossuth téren: „Soha többé kommunizmust!"

Földváryné Kiss Réka

EMLÉKEZET ÉS PROPAGANDA

PÉLDÁK A KOMMUNISTA PÁRT ÉS A REFORMÁTUS EGYHÁZ BESZÉDMÓDJÁNAK ALAKULÁSÁRA

„Éppen tegnap volt alkalmam hosszú beszélgetést folytatni Rákosi Mátyással, aki az alkalmat maga kereste" – kezdte egy 1945. márciusi keltezésű levelét Révész Imre debreceni püspök. „Képzett, jó koponya, udvarias formákkal, nehezen leplezett diktátori hajlamokkal. Természetesen kifogás tárgyává tette, hogy sem Te, sem én nem védelmeztük eléggé a feljebb való időben a soi-disant demokráciát, viszont a református egyháztól, mint kifejezetten a magyarság és a szabadság egyházától, a magyar közszellem átformálására demokratikus és charitativ irányban sokat várna."[1] A levél címzettje Ravasz László, a Dunamelléki Egyházkerület püspöke (és egyben a református egyetemes konvent lelkészi elnöke) volt. A futár szerepét, a postai nehézségeket és az illetéktelen olvasókat kikerülendő, Ravasz László veje, Bibó István vállalta, aki ez idő tájt az Ideiglenes Nemzeti Kormányban, Erdei Ferenc felkérésére, a Belügyminisztérium közigazgatási osztályát vezette. A levél folytatásában egyébként Révész igen borúlátón – de nem alaptalanul – az igazoltatási eljárások szigorítására és ennek apropóján az „intelligencia tömeges kiirtására" figyelmeztette egyházi szolgatársát.

Révész számos tanulságot hordozó leveléből most a Rákosi-gondolatmenet egy motívumára szeretném irányítani a figyelmet. Nevezetesen arra a Rákosi által exponált ellentétpárra, mely a pártvezető szerint a református egyház pozitív történeti szerepe, a „magyarság és a szabadság egyháza" és az ezzel a „haladó hagyománnyal" szembeforduló jelenkori egyházvezetés között feszült.

[1] Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, Püspöki Levéltár, Elnöki Iratok A/1c 93. db. 1624–1945.

Ugyanez a leegyszerűsített történeti ellentétpár bukkan fel a sárospataki református kollégiumban 1948 áprilisában elhangzott Rákosi-beszédben, melynek időzítése nemcsak a centenáriumi évforduló miatt volt fontos, hanem mert egyben az iskolaállamosítás előkészítésének közvetlen nyitányaként is tekinthető. Az egyházi sajtótudósításokban ismertetett beszéd szerint 1867 óta a magyar kálvinizmus megszűnt progresszív tényezője lenni a magyar életnek. „Református egyházunknak – idézi Rákosi figyelmeztetését az *Élet és Jövő* tudósítója – újra a nagy népi mozgalmak szószólójává és jóakaratú munkálójává kell válnia."[2]

Hogy a párt olvasatában milyen szerepet is jelentett a progresszív tényező, annak lényegre törő összefoglalóját – többek között – Erdei Ferenc főgondnoki beiktatási beszédében olvashatjuk, aki 1951-ben immár földművelésügyi miniszterként lett a tiszántúli egyházkerület világi vezetője.

„A mi református egyházunk a feudális nagybirtokos uralom és az uralkodói önkény ellen felszabadulásáért küzdő nép harcai között formálódott. Az egyházközségeket alapító prédikátorok a falvak dolgozó népét mozgósították a földbirtokos római katolikus egyház ellen... Szakadatlanul tovább folyt ez a harc több évszázadon keresztül az uralkodó ház nemzeti elnyomása, a világi és egyházi nagybirtokok fojtogatása ellen, és ebben a harcban a mi református egyházközségeink az állandó protestálásnak, a folyamatos szabadságharcnak, a szabadságért és a haladásért folytatott szüntelen küzdelemnek a fészkei voltak. Bocskai, Bethlen, Rákóczi szabadságmozgalmában mindig elöl jártak prédikátoraink, professzoraink, kollégiumi diákjaink, és követték őket a református egyházközségek paraszti seregei. Ez a szabadságszellem lángolt fel újra 1848-ban."[3]

A Rákosi- és Erdei-szövegek leegyszerűsített történeti kliséit a XX. századi magyar eszmetörténeti és historiográfiai kutatások jól ismerik. Egyfelől lecsupaszított, didaktikus összefoglalói annak a Révai József, Mód Aladár, később pedig Andics Erzsébet munkáiban kikristályosodott és az ötvenes évekre kanonizált történelemértelmezésnek, melyben a kommunista párt a protestáns hátterű nemzeti függetlenségi tradíciót igyekezett a

[2] *Sárospataki Református Lapok*, 1948. április 15. Kósa László: *Történelemértelmezés a 20. század derekán az evangélikus és református egyházban.* In: Kósa László: *Művelődés, egyház, társadalom.* Budapest, 2011, Akadémiai Kiadó, 437.

[3] Erdei Ferenc főgondnoki székfoglaló beszéde. *Református Egyház*, 1951. május 1. 4.

marxista osztályharcos szemlélettel összeházasítani – s egyben próbálta megkonstruálni önmaga szellemi előképét a magyar történelmi múltban. A historiográfiai kutatásokból ismertetes az is, hogy a magyar történelem marxista újraértelmezésére irányuló kísérleteknek komoly lendületet adtak a centenáriumi ünnepségek. Hiszen 1848 osztályharcos átértelmezésén keresztül a kommunista törekvéseket a magyar nemzeti függetlenségi mozgalmak mintegy végső betetőzéseként lehetett előrevetíteni.

Másfelől, ami a református egyházi beszédmód alakulása szempontjából legalább annyira fontos, hogy ez az osztályharcos retorikával átitatott és a kommunista pártirányítás alatt hivatalossá tett történelemfelfogás valójában egy sokkal régebbre visszanyúló történelemértelmezés elemeit használta fel/ki a maga szellemi előképének felmutatásához, társadalmi-kulturális beágyazottsága, legitimitása bizonyításához.

A magyar történetírásnak a kommunista ideológusok által „felfedezett" függetlenségi tradíciói valójában a felvilágosodásban, illetve a XIX. századi nemzeti romantikában és a liberális hagyományokban gyökereztek. Eredetük pedig ahhoz az Európa-szerte népszerű mesternarratívához köthető, mely a reformációban jelölte meg az európai szabadságeszmék legfőbb forrását.[4] Ez a történetfelfogás tehát eredendően liberális volt mind teológiai, mind politikai gyökereit tekintve. A liberális és a demokratikus hagyományok forrásvidékét a reformációhoz kötve, majd pedig a reformációt a progresszióval összekapcsolva, a reformációt egyenesen a felvilágosodás előképeként határozta meg.[5]

[4] Kósa László: *Felekezeti és nemzetiségi azonosságtudat kapcsolódása: A magyar protestáns példa.* In: *Bennünk élő múltjaink. Történelmi tudat-kulturális emlékezet.* Papp Richárd – Szarka László (szerk.), Zenta, 2008, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 391–400. Juliane Brandt: *Felekezeti és nemzeti identitás a 19. századi Magyarországon: a protestáns egyházak. Századvég*, 2003/3, 57–93.

[5] Tegyük hozzá – miként erre Hatos Pál figyelmeztetett egy tanulmányában –, ez a történelemértelmezés egyben érvényes magyarázati kerettel szolgált a XIX. századi ún. ultramontán katolicizmus számára is, amely a katolikus egyház modern kori története szempontjából hátrányosnak tekintett szellemi irányzatokat vezethette így vissza a reformációra. 1945 után pedig ezekben a tovább örökített eszmetörténeti törésvonalakban a kommunista párt ideológusai jól ismerték fel a felekezetek egymás elleni kijátszásának, az „oszd meg és uralkodj" politikájának kínálkozó lehetőségét, amit a következő években nem kevés sikerrel alkalmaztak is. Hatos Pál: *A magyar protestantizmus és eszmei fordulata Tisza Istvántól Ravasz Lászlóig. Múltunk*, 2005/1, 89–117.

Míg a felvilágosodás és a romantika hatására az európai szellemi életben sokak a reformációra mint a kibontakozó liberalizmus, valamint a modernitás egyik ősére tekintettek, a formálódó modern magyar nemzettudatban a hazai protestantizmus és a nemzeti függetlenségi gondolat szoros összefonódása vált domináns történetmagyarázattá. A XIX. századi magyar történetírásban – miként az Kósa László eszmetörténeti kutatásaiból jól ismerjük – mindinkább az érdeklődés homlokterébe kerültek a vallási és a rendi szabadságküzdelmek XVII–XVIII. századi összefüggései és összefonódásuk a Habsburg-ellenes küzdelmekkel. Kiformálódott és – többek között a pátensharc eredményeként – felekezeti kereteket túllépve népszerűvé vált egy olyan történelemértelmezés, amely a protestantizmust a vallási szabadságküzdelmek és egyben a nemzeti függetlenségi harc letéteményeseként (és mindinkább a XIX. századi szabadságküzdelmek előképeiként) állította be.[6]

Ekkor gyökeresedett meg a magyar történeti gondolkodásban (mint utaltunk rá az Európa-szerte általános gondolkodási mintákhoz hasonlóan) a liberális és a demokratikus hagyományok forrásvidékét a reformációhoz kötő gondolati struktúra; a protestantizmusnak a nemzeti függetlenségért hozott áldozata, valamint a nemzeti kultúra megteremtésében erőn felül szerepet vállaló protestantizmus toposza, melyek a magyar reformátusság önmeghatározásának is meghatározó elemeivé váltak. Ekkor nyert továbbá a korábbiakhoz képest új értelmet a magyar etnikum és a református felekezet megfeleltetése is.[7]

A „magyar vallás" már nem egyszerűen etnikai azonosítás, hanem nemzeti vallás is. Egyszerre jelentette a vallás feltöltését nemzeti-politikai tartalommal, illetve fordítva, a nemzeti eszme feltöltését vallási szimbólumokkal. Mindez egyben tág lehetőséget hagyott azoknak az ún. kultúrprotestáns magatartásmintáknak a meggyökerezéséhez is, melyek a protestáns felekezeti kötődésekben egyre inkább történeti és kulturális hagyományt, semmint hitelveket és markáns vallási identitást láttak. Kialakult egy

[6] Lásd Kósa László: *Felekezeti és nemzetiségi azonosságtudat kapcsolódása. A magyar protestáns példa.* In: Papp–Szarka 2008, 391–400. Kósa László: *Katolikus és protestáns magatartásformák az abszolutizmus korában.* In: Kósa László: *Egyház, társadalom, hagyomány.* Debrecen, 1993, Ethnica, 125–135.

[7] Tegyük hozzá, hogy a reformátusság nemzetmegtartó szerepéről vallott identitásképző keretek Trianon után nemcsak felértékelődtek, hanem új tartalmakkal gazdagodtak.

protestáns gyökerű, a függetlenségi tradíciót előtérbe állító történelemfelfogás, melynek nyomán a protestantizmus, elsősorban a reformátusság nemzeti jellege a kortárs közélet toposzává és a meglehetősen eltérő kulturális és politikai kötődésű kultúrprotestáns magatartásformák közös identitáselemévé vált.

A kommunista párt tehát, mely szívesen lépett fel a magyar szabadságmozgalmak folytatójaként, a szociális igazságtalanságok felszámolójaként, az új, igazságos társadalmi berendezés megvalósítójaként, valójában osztályharcos kontextusban aktualizálva és sematizálva, a maga számára legitimációs előképként sajátította ki a hazai protestáns demokratikus és függetlenségi tradíció ideológiai szempontból használható, integrálható elemeit. A kommunista történetírás a reformációt vallási köntösben jelentkező ideológiai megmozdulásnak tekintette, egyházai – Erdei szavaival élve – „a szabadságért és a haladásért folytatott szüntelen küzdelemnek a fészkeiként" kaptak progresszív szerepet a magyar múlt marxista olvasatában.

Rákosi és Erdei protestantizmus-képének másik fele az eltévelyedésről szólt. Ahogy Erdei fogalmazott: „A kiegyezés után következett be az a korszak, amikor fokozatosan elhomályosultak a magyar református egyház szabadságharcos hagyományai, és egyházunk is belekényelmesedett a kiegyezés megalkuvó szellemébe, és fokozatosan az uralkodó osztályok második államvallásává kezdett válni."[8]

A kulcsgondolat, mely szerint a magyar kálvinizmus 1867 után megszűnt a magyar élet progresszív tényezője lenni, szintén nem újkeltű történetértelmezési séma. Ahogy a progresszió és a protestantizmus összekapcsolása a nemzeti liberális romantika történetszemléletben gyökerezett, úgy ennek kritikája a századforduló válságjelenségeihez kapcsolódott, s szorosan összefüggött a felemás magyar polgárosodásról szóló kiegyezéskritikákkal. Ennek az érvrendszernek egyik első és talán legmarkánsabb megfogalmazója Szabó Dezső volt, aki 1913-ban a *Nyugat* hasábjain folytatott nevezetes protestantizmus-vitában közölt, nagy visszhangot kiváltó, szarkasztikus írásában foglalta össze a kortárs magyar protestantizmus helyzetéről és hivatásáról alkotott lesújtó véleményét. A vitában, melyhez a két

[8] Erdei Ferenc főgondnoki székfoglaló beszéde. *Református Egyház*, 1951. május 1. 5.

háború közötti népi mozgalom szellemi gyökereit jelentő triász másik két tagja, Ady Endre és Móricz Zsigmond mellett Fülep Lajos és akkor még a kolozsvári teológia fiatal professzoraként Ravasz László is hozzászólt, Szabó, a protestáns a magyar protestantizmus szemére vetette, hogy minden akciója negatív, „csakazértistett" a katolicizmus ellen, tartalmatlan általánosságokon kívül nincs mondanivalója, a jelen kérdéseire válaszképtelen, vezetői pedig a „katolicizmussal és konzervativizmussal fals szövetséget kötve politikai és társadalmi téren lejáratták a protestantizmust". Szabó tehát a protestantizmus legégetőbb problémáját pozitív, haladó történelmi funkciójának elvesztésében látta, mely diagnózisa szerint együtt járt a két életerős, konkurens szellemi irányzat, a katolicizmus és a szocializmus közötti felőrlődéssel.[9]

Összegző tételmondata, mely szerint a protestantizmusnak nincs többé pozitív mondanivalója, ugyanakkor sok ponton összecsengett az egyházi élet formálissá válását, érzelmi-tartalmi kiüresedését ostorozó, egymással is élesen rivalizáló, Szabó által pedig sokat gúnyolt, kortárs, református egyházi, megújulási törekvésekkel. Szabó Dezső diagnózisa nagymértékben hasonlított az általa sokat bírált Ravasz Lászlóéhoz is, aki később püspökként szintén két nagy szellemi törekvéssel szemben határozza meg a református pozíciókat. Az egyik az ultramontán katolicizmus, a másik pedig az ún. elvilágiasító szellem, azaz a szekularizáció, amely – és itt egy nagyon alapvető felismerést fogalmazott meg a püspök: „a felvilágosodás eszmevilágából átcsapott a nacionalizmus eszmevilágába".[10] Ravasz helyzetértékeléseiben ennek megfelelően a kereszténységet veszélyeztető szekuláris fenyegetettség kétirányú volt: az egyik a felvilágosodás valláselIenes hagyományait felélesztő, radikális, baloldali marxizmus, illetve bolsevizmus, a másik pedig – Ravasz érvrendszerében – a valláspótlékként, illetve politikai vallásként funkcionáló nacionalizmus, amely a náci újpogányságban öltött leginkább fenyegető formát.

[9] „A protestantizmust a két szék közt pad alá esés szomorú válsága fenyegeti. És csakugyan igen hamar két élő és jövőre képes ellentétes szervezet pofozógépje lesz." Szabó Dezső: *A magyar protestantizmus problémája, I–III. Nyugat,* 1913/14, 17.

[10] Ravasz László: *Koreszme és kijelentés.* In: Ravasz László: *Isten rostájában, III.* Budapest, 1941, Franklin Publishing House, 195–211.

Bár Szabó és Ravasz kórképe hasonló, megoldási javaslataik lényegesen eltértek. 1913-ban Szabó Dezső az erejét vesztő magyar protestantizmusnak még a szocializmust ajánlotta mentőövül. Érvelése szerint a „protestantizmus csak úgy élhet meg, ha mint a folytonos haladás szerve tartalmában újra meg újra megújítja magát". A lényegi kérdés számára az volt, hogy a nyugat haladó eszméit (jelesül a szociáldemokráciát) egy olyan szervezet asszimilálja a magyar élet számára, „mely elemeiben túlnyomólag magyar és mély gyökerei vannak múltunk szerves fejlődésében". Szabó ajánlata: a modernitást képviselő, de idegen szociáldemokráciát házasítani a gyökereiben magyar, de jövőképét vesztett kálvinizmussal. Szabó kérdésföltevései és a válaszai a protestantizmus kulturális, társadalmi és politikai szerepvállalásra vonatkozó, jellegzetes kultúrprotestáns gyökerű programot körvonalazták, melyben a korábbi szövetséges liberalizmussal szemben a szociáldemokráciát ajánlotta megoldásként.[11]

1919 után Szabó Dezső felvetése a szociáldemokrácia és a protestantizmus közeledéséről aktualitását veszítette. A tanácsköztársaság után a szociáldemokrácia negatív hivatkozási alapként jelent meg a hivatalos egyházi közvéleményben. Ugyanakkor a szocializmushoz való viszony a laicizálódó társadalom válságjelenségeire választ kereső református egyházi közgondolkodás formálói számára továbbra is állandó viszonyítási pontot jelentett, hiszen az egyre erősödő társadalmi feszültségek, valamint a radikális politikai irányzatok térnyerése az egyházat is mindinkább egy korszerű, versenyképes társadalmi reformprogram megfogalmazására sarkallták. A protestantizmus és a szocializmus sokrétű, több ponton máig feltárásra váró kapcsolatának ezúttal csak néhány csomópontját tudjuk jelezni. Egyfelől, a református egyház társadalmi rétegzettségéből fakadóan, a református szociális gondolkodás fókuszában mindvégig a földkérdés állt. Másfelől, a falvakból a fővárosba tóduló nagyvárosi szegénységből és képzetlen munkásságból fakadó társadalmi problémák az egyházi közélet számára is mindinkább megkerülhetetlen kihívásként jelentkeztek. A sokszor széttartó egyházias válaszkísérletek összefogására és modern egyházvezetői programmá integrálására Ravasz László vállalkozott, aki 1922-es

[11] Szabó Dezső: *A magyar protestantizmus problémája. Nyugat,* 1913/14, 17. Kósa László: *A kultúrprotestantizmus bírálata, avagy önbírálata: Szabó Dezső.* In: Kósa László: *Művelődés, egyház, társadalom.* Budapest, 2011, Akadémiai Kiadó, 366–385.

püspöki székfoglalójában egy „intézményeiben, világnézetében, hitvallásában színtiszta, integrális kálvinizmus megteremtését"[12] hirdette meg. Ravasz számára a protestantizmus szellemi megújulásának kiindulópontja a magyar társadalom egészét átható új reformáció programja lett. Másként fogalmazva, a református identitás történeti-kulturális meghatározottsága mellett hangsúlyosan a reformáció vallásos gyökereinek elsődlegességére, vallásos mivoltának középpontba állítására építve fogalmazta meg a két háború közötti református egyház programját és a társadalmi kérdésekről alkotott nézeteit.[13]

Kevéssé ismeretesek a program társadalompolitikai vonatkozásai, noha Ravasz már 1921-ben meghirdette a konkurens teóriákkal szemben önálló, sajátosan protestáns karakterű, a marxizmus bírálata mellett erőteljes kapitalizmuskritikát megfogalmazó szociális programjának első körvonalait „a szocializmus evangéliuma – az evangélium szocializmusa" címmel, melyben a marxizmustól megfosztott szocializmust próbálta meg ötvözni az evangélium tanításával. A harmincas évek növekvő szociális feszültségei, az egyre népszerűbb radikális reformtörekvések, valamint az – amúgy is sok szálon a református hagyományokhoz kötődő – népi mozgalommal rokonszenvező, fiatalabb lelkésznemzedék kötődései egyaránt arra késztették a reformkonzervatív püspököt, hogy mind nyíltabban vállalja az erőteljesebb kritikai hangütést a két háború közötti társadalmi-politikai rendszer ellentmondásaival szemben, és – különösen a földkérdésben – szószólója legyen a mélyreható reformtörekvéseknek.

Amit ezen a ponton fontos jelezni, hogy a két háború között a szocializmus eszmerendszeréről szóló diskurzus sokkal színesebben volt jelen a református gondolkodásban, mint amennyire ezt számon tartották 45 után. Elég csak a kor ismert lelkészei, pl. Szabó Imre vagy Muraközy Gyula működésére utalni. Ők azonban jellemzően nem szervezeti vagy pártszinten kötődtek a baloldalhoz. Pártpolitikai értelemben nem is tekinthetők baloldalinak, hanem társadalomképükben voltak olyan jegyek, amelyek kapcsolódási pontokat jeleztek. Hatványozottan volt igaz a fiatalabb lelkésznemzedékre, amelynek egyik kulcsfigurája már ekkor Bereczky Albert volt, aki mindemellett a '44-es ellenállásban személyes jó kapcsolatokat épített ki a hazai kommunistákkal. Az SDG egyesület tevékenysége vagy éppen Szárszó története szintén ennek az összetett viszonyrendszernek egy irányát jelöli, s azt mutatja, hogy pl. a népi mozgalom különböző áramlatai és annak baloldali vonulatai is erőteljesen beágyazódtak a református gondolkodásba. Tegyük azonban hozzá, hogy ez a baloldaliság is inkább egy határozott társadalomkritikára épülő radikalizmust jelentett, semmiképpen sem a diktatórikus baloldali hatalomgyakorlási modellel való azonosulást.

Mindenesetre 1945-ben a református egyház és a baloldali gondolkodás között lehettek és voltak kapcsolódási pontok. A radikális társadalomkritikát és gyökeres változásokat megfogalmazó hívószavak pedig nem voltak idegenek a református egyházi tradíciók jelentős áramlataitól sem. A gyökeres változások szükségességének felismerése – a későbbi hivatalossá lett egyháztörténeti narratívákkal szemben – azonban nem kizárólag baloldali sajátosság volt, hanem a két háború közötti reformkonzervatív egyházpolitikai törekvéseket is áthatotta.

Ezt talán legjobban a korszak megörökölt egyházpolitikai kulcsproblémája, a felemás állami-egyházi viszonyból fakadó konfliktusok és a protestánsok számára is megfelelő modell keresése mutatja. A polgári korszak egyházpolitikai berendezkedése, az állam és a katolikus egyház közötti teljes – vagyoni – szeparáció elmaradása ugyanis a protestáns egyházakat feloldhatatlan dilemma elé állította: a katolikus egyház–állam viszony mintája, valamint az egyház vagyoni helyzete az államsegély elfogadása felé terelte a protestánsokat, egyúttal azonban a nagy múltú és féltett protestáns autonómia fokozatos feladására szorította őket. Szemben az egyházpolitika hagyományos hangsúlyaival, Ravasz felfogásától nem állt távol az államitól anyagilag független, önfenntartó egyház ideája, „a szabad egyház szabad államban" sokat hangoztatott elve. „Mi jelenleg másodrangú államegyház vagyunk... Idegen szerep, más erőltette ránk. Az igazi református egyházpolitika: szabad egyház szabad államban, de én az államtól szabad egyház csak akkor lehetek, ha az állam is szabad nemcsak tőlem, hanem a nálam hatalmasabb egyháztól is"[14] – fogalmazott 1929-ben.

[12] *Dr. Ravasz László Dunamelléki püspök beiktatása alkalmával elhangzott beszédek és imák.* Összeállította B. Major János. Budapest, 1921, Dunamelléki Református Egyházkerület, 35.

[13] Ld. Kiss Réka: *Ravasz László püspöki működése.* In: *Reformátusok Budapesten, I.* Szerk.: Kósa László. Budapest, 2006, Argumentum, 537–578.

[14] *Ravasz László püspöki jelentése.* Budapest, 1929, 14.

A püspök ráadásul idejekorán számot vetett azzal, hogy az egyháznak az államtól függő helyzete, az egyházi szuverenitás hiánya nemcsak az állandósult felekezeti konfliktusok forrását jelenti, hanem – a mind szélesebb körben hódító totalitárius állameszmék árnyékában – komoly strukturális veszélyeket is hordoz. 1938 telén elhangzott püspöki jelentésében ezt a következőképpen fogalmazta meg: „Az államhatalom erősödése kívánatos, erősödésében azonban sorvad a társadalmi autonómia, s ezek között a legnemesebb, társadalmi szempontból a legértékesebb: az egyházi autonómia is. Ma teljes a harmónia egyház és állam vezetői között, de amelyik pillanatban szembekerülnének egymással, az egyház mostani építménye széthullana, s újra kellene kezdenünk az ősi ellenállást... Nem bocsátkozom jóslatokba az iránt, hogy egy ilyen fordulat mikor következhetik el, csak azt látom, hogy minden egyház, amely az állammal életre-halálra összenő, államválság idején külső, intézményes mivoltában összeomlik."[15]

Ravasz profetikus gondolatmenetéből ezúttal a másodrangú államegyházi státusra és az abból fakadó negatív következményekre szeretném ráirányítani a figyelmet, hiszen Erdei Ferenc már idézett, 1951-ben elmondott történeti egyházkritikájában („egyházunk is belekényelmesedett a kiegyezés megalkuvó szellemébe, és fokozatosan az uralkodó osztályok második államvallásává kezdett válni") lényegében egy két évtizedes egyházpolitikai felismerést ismételt meg – elhallgatva és eltorzítva a Ravasz-féle egyházpolitika ez irányú erőfeszítéseit. Hiszen míg Ravasz, akit Erdei az államhatalomnak való behódolással vádolt, valójában lényeglátó helyzetfelismeréséből adódóan az egyházi autonómia megteremtésére törekedett – tegyük hozzá: kevés sikerrel –, addig a protestáns egyházak éppen 1948-ban a kényszeregyezményekben veszítették el maradék önrendelkezésüket, és kerültek pártállami ellenőrzés alá, az egyházi földek kisajátításáért cserébe felajánlott államsegélyekkel pedig a pénzügyi kiszolgáltatottságot konzerválták.

A két világháború közötti egyházkormányzat tehát tudatában volt a reformok szükségességének, és az akkori egyházpolitika diktálta szűk korlátok között igyekezett felkészíteni az egyházat egy remélt egyházpolitikai fordulatra, amely lehetőséget teremt a „másodosztályú államegyházi státus" feladására. Igaz, 1945-ig erre nem látott lehetőséget a reformkonzervatív egyházvezetés. Így 1945 után a viták nem az egyházkormányzati reformok szükségessége, hanem részben annak mértéke, részben az egyház programjának radikalitása körül bontakoztak ki. A gyökeres egyházreformokat sürgető megújulási mozgalmak, egyházi szóhasználatban ún. ébredési mozgalmak, és az egyházvezetés közötti ellentétek elmérgesedéséhez az ébredési mozgalmak egyes irányzatainak mind nyíltabb, a kommunista párt felé tájékozódó politikai elköteleződése és egyre kevésbé burkolt egyházpolitikai, politikai célkitűzései vezettek. Az „egyházi balszárny" névvel számon tartott egyházi ellenzék két vezetője, Békefi Benő viszonylag fiatal, agilis, becsvágyó nyíregyházi lelkész és Bereczky Albert Budapest–Pozsonyi úti lelkész, széles körben ismert és népszerű igehirdető volt. Programjukat 1946 augusztusában Nyíregyházán hirdették meg, Bereczky és Békefi vezetésével, az Országos Református Szabad Tanács (ORSZT) névvel összehívott gyűlésen.[16]

A baloldali kötődésű és politikai ambíciókat is dédelgető egyházi ellenzék fellépésének következtében a teológiai, egyházszervezeti kérdések is sorra politikai színezetet kaptak. A Szabad Tanács fellépésével kezdődött meg az a későbbiekben egyeduralkodó egyházi gyakorlat, amely a kommunista párt hatalmi berendezkedésének súlyos lépéseit éppúgy, mint esetenként a napi politikai változásokat igyekezett teológiailag igazolni, és végső soron teológiailag legalizálni az egyház diktatúrát kiszolgáló magatartását. „Az állami rend és társadalom, de különösen a forradalomban kialakuló társadalom egészségéhez szükséges az egyháznak ez a prófétai szolgálata. Megvalljuk, hogy ehhez a szabad és engedelmes prófétai szolgálathoz a múlt miatt orcapirulással, szégyenkezéssel és a jelen lehetőségeinek engedelmes elfogadásával, felhasználásával szerezhetjük csak meg az erkölcsi alapot."

Az inkább teológiai kísérletnek, mint kidolgozott tételrendszernek tekinthető „keskeny út teológiája" névvel ismert tanítás szerint az egyház 1945 előtt súlyos bűnöket követett el, s ezzel eljátszotta prófétai jogát, s csupán Isten kegyelmének köszönhető, hogy az új rendben újrakezdhette

[15] *Ravasz László 17. püspöki jelentése.* Budapest, 1938.

[16] Lásd még Kiss Réka: *Református ébredés Budapesten.* In: Kósa, 2006, 1343–1367.

életét. Az egyház feladata, a folytonos bűnbánattartás mellett, hogy „hitben való engedelmességgel" az Isten által kijelölt úton járjon, fogadja el a fennálló rendet, és abban találja meg helyét. Az „új teológia" a berendezkedő diktatúrát Isten ítéletének tüntette fel, és ezzel bírálhatatlanná tette, amit csak bűnbánattal lehet elfogadni.

Az alapgondolat, hogy a történelmi megpróbáltatások és a vereség Isten ítélete és büntetése mélyen gyökerezett a magyar református történelemszemléletben, az azonban, hogy a fennálló politikai rendszer kiszolgálása egyet jelent Isten akaratával, merőben idegen volt a keresztyén felfogástól. A hivatalossá és megkérdőjelezhetetlenné emelt tanítás szerint az Isten akaratának való engedelmesség végső soron egyet jelentett a kommunista politikai rendszer igenlésével, s minden eltérő állásfoglalás az ún. „politikai reakció" támogatását és az Isten akaratának való ellenszegülést jelentette. „Ne keressünk itt semmi kibúvót vagy mentséget a magunk számára. Ne mondogassa közülünk senki azt, hogy itt olyan »világnézeti eltérések« vannak, amelyek »úgyis« lehetetlenné teszik a mi szolgálatunkat, mert partnerünk »úgysem« fog bízni bennünk. Nem a mi dolgunk, hogy partnerünk hogyan reagál, ha az egyház félreérthetetlenül pozitív magatartást tanúsít a szocializmust építő új magyar állam iránt... Új helyzetben gyökeresen új feladatait felismerni és a reá váró szolgálatokat komolyan elvállalni: ez volt és marad az egyház keskeny útja."[17]

Új egyházi nyelv kialakítása kezdődött el, melynek során kétirányú folyamat indult meg. Egyrészt, mint utaltunk rá, vallásos nyelvezetbe öltöztetve, sőt gyakran kegyes retorikával teológiailag próbálták meg alátámasztani az aktuális politikai célokat és törekvéseket, másrészt pedig a jórészt a kommunista párttól kölcsönvett politikai fogalomkészletet igyekeztek meghonosítani az egyházi életben. Ilyen volt „a reakció elleni harc" bevezetése az egyházi életbe, amely a politikában a kommunista párt számára parttalan lehetőséggel szolgált az ellenségnek minősülők körének kiterjesztésére. „A mai magyar demokráciával szemben a legtöbb kifogást éppen a szabadság különböző mértékű korlátozásai miatt emelnek. Kérdem: ...az intenzív reakció elleni küzdelem túlkapásai mentenek-e valakit is az alól, hogy a maga látkörében mint szabad ember a szabadság adta kötelességeket teljesítse?"[18] „És még tovább menve, tartozik-e ma a hívő ember megvizsgálni, hogy politikai ítéleteiben és vágyakozásaiban az Igének engedelmeskedett-e, vagy pedig a reakció szellemi hátterében meghúzódó antikrisztusi dogmatika tételei lopózzanak be valamiképpen a gondolkodásába?"[19] – kérdezte az immár hangadó, de nem sokkal korábban reformátussá lett, kalandos múltú Kádár Imre. Az ötvenes évekre így lesz általános az egyház(vezető)i beszédekben a diktatúra frazeológiája és annak nyelvi fordulatai.

[17] Bereczky Albert: *Egyházunk útja.* In: *Út,* 1950. június 18. Újraközölve in: Bereczky Albert: *A keskeny út.* Budapest, 1953, Református Egyetemes Konvent, 326.

1945 után az egyházvezetői szerepre készülő és a kommunista párttal kiegyezésre törekvő egyházi kör indulásánál vagyunk. Jól tudjuk, a világháború kataklizmája és tömeges tragédiái megerősítették a vallási válaszok iránti nyitottságot a társadalomban, melynek nyomán intenzív vallási reneszánsz kezdődött. Miután azonban a hivatalos református egyházi pozíciók meggyengültek, a különböző hátterű és törekvésű vallásos egyesületek, hitbuzgalmi ébredési mozgalmak megerősödtek. Velük együtt, ezt kihasználva, megerősödtek a radikális változásokat követelő egyházi ellenzéki hangok, melyek többnyire régi problémákat, reformtörekvéseket fogalmaztak meg immár radikális és sokszor türelmetlen formában, ugyanakkor biztos politikai támogatást érezve a háttérben.

1948-ban, gondosan előkészített támadások kereszttüzében, az egyházi autonómia megsértésével, külső, politikai kényszer hatása alatt lemondatták Ravasz Lászlót, helyét Bereczky Albert foglalta el a Dunamelléki püspöki székben. A nyilvánvaló külső, politikai nyomásgyakorlás mellett azonban Bereczkynek az egyházon belül is elkötelezett támogatói voltak. A hitéleti megújulás, a vallási ébredés programjával fellépő fiatalabb lelkésznemzedék, az egyházszervezeti, egyházkormányzati reformokat sürgetők, valamint a baloldali pártpolitika támogatói között egyaránt sokan tekintették Bereczky püspökségét az egyházi megújulás biztosítékának.

A kálvinizmus és a szocializmus kapcsolata újfent az egyházi közbeszéd középpontjába került. Míg azonban Szabó Dezső a magyar kálvinizmus és a politikai baloldal idealisztikus kapcsolatát akként tételezte, hogy

[18] n. n.: „Szabad emberek". *Magyar Református Ébredés,* 1946. augusztus 10.

[19] Kádár Imre: *Lehet-e hívő ember reakciós? Magyar Református Ébredés,* 1946. november 2.

a protestantizmus (értsd kálvinizmus) feladata, hogy megmagyarítsa a szociáldemokráciát, az új egyházvezetés révén a magyar református egyház vezetése a kommunista politika és propaganda eszközévé vált. „A haladás útjáról letért egyház visszatért a keskeny útra": a bibliai keskeny út azonban az új teológia szerint a szocializmusba vezetett.

Bank Barbara

KARÁCSONY(OK) ÜNNEPLÉSE A KÜLÖNBÖZŐ FOGVA TARTÁSI HELYEKEN

SZEMELVÉNYEK, 1945–1956

Szándékom az, hogy írásomban bemutassam azokat a karácsonyi „történeteket", melyeket 1945 után éltek át azok, akik hadifogságban vagy börtönben voltak, majd a karácsonyok megünneplése, illetve az ünnep megtiltásának kérdése hogyan alakult át az 1950-es években, és bővült az internáltak, zárt táborba deportáltak emlékeivel.

A karácsony hivatalos és rövid meghatározása így található meg a lexikonokban: a karácsony keresztény ünnep, amelyen Jézus Krisztus születésére emlékeznek. Minden év december 25-én tartják világszerte, bár nem ezt a dátumot tekintik Jézus születésének. Feltehetőleg azért esett erre a napra a választás, mert egyes keresztény szerzők szerint Jézus szenvedése, azaz a húsvét, illetve fogantatása az év azonos napján, március 25-én történt. Egy másik magyarázat szerint azért, mert ekkor van a téli napforduló a Föld északi féltekéjén. A karácsony az advent után, az ünnepi időszak középpontjában áll. A kereszténység ettől a naptól számítja a karácsony hetét, amely összesen tizenkét napból áll. Annak ellenére, hogy a karácsony az egyik legfontosabb, tradicionális keresztény ünnep, sok nem keresztény ember ünnepli világszerte a szeretet és a remény megszületésének ünnepeként.

Magyarországon, az akkori börtönviszonyokat, illetve az internáló-, kitelepítő- és zárt táborokat megvizsgálva azt a bizonyosságot kapjuk, hogy az erőszakszervezetet, az Államvédelmi Hatóságot, a fogva tartókat 1949-től egyáltalán nem érdekelték az ünnepnapok, sőt ezeken a napokon még erőszakosabban és durvábban viselkedtek a fogvatartottakkal. Bár az őrök köreiben is akadtak kivételek, nekik azonban humánusabb megnyilvánulásaikat titokban kellett tartaniuk, mert féltek az ilyen cselekedetekkel járó szankcióktól, s egymásban sem bíztak meg.

Ugyanakkor figyelemreméltó, hogy a szovjet hadifogságban volt lehetőség a karácsony megünneplésére, még karácsonyfát is állítottak, a hadifoglyok pedig karácsonyi dalokat is énekelhettek, sőt egymásnak apró ajándékokat is készíthettek. A magyarországi börtönviszonyokra – különös tekintettel az '50-es évek elejére – ez már nem volt jellemző. A rabok bizonyos „naptárak" készítésén kívül csak úgy tudták követni a napok múlását, s megállapítani, hogy milyen nap van, hogy az istentiszteletet jelző harangokat figyelték. Mégsem ünnepelhették meg a karácsonyt, a fogvatartottak számára így azok a napok sem különböztek a többitől.

Hadifogolytáborokban, szovjet hadifogságban

„Mindig beszerezték a karácsonyfát. Az oroszok nagyon megtartották az ünnepet. Egyszer megtiltották az éjféli misét. Voronyezsben volt egy régi hadifogoly katolikus pap, a Balogh páter. A hadifoglyok letették a kanalat, és éhségsztrájkoltak, ekkor megengedték az éjféli mise megtartását." Így emlékezett vissza egy egykori hadifogoly, akinek igen sok tapasztalata gyűlt össze, hiszen hadifogsága alatt 23 tábort járt meg. 1950 decemberében, amikor átadták a magyar hatóságoknak, a tiszalöki internáló- és hadifogolytáborba került, ahol egészen 1953-ig raboskodott. Érdekes, hogy a tiszalöki táborban töltött idejéből nem emlékezett olyan esetre, hogy egyszer is engedélyezték volna a karácsonyi ünnepek megtartását – sőt arra sem volt lehetőségük, hogy egymás barakkjaiba átmehessenek.[1] Egy másik hadifogoly így emlékezett a szovjet hadifogságban eltöltött egyik karácsonyára. „Egy kis öröm a sok bánat mellett: karácsonyra már feldíszített fenyőfát is kaptunk, hozzá fejenként 2,5 deciliter pálinkát. Ünnepséget is szerveztek."[2]

Egy szintén másik fogvatartott ekképpen emlékezett vissza fogságának karácsonyaira: „Két karácsonyt éltem meg a táborban a Kaukázus hegyei között. Az elsőt 1945-ben csendben, néhányan összebújva ünnepeltük az otthoniakra emlékezve. Ez volt életem első karácsonya, amit szüleimtől és

[1] Interjú Kálnay Lászlóval. Készítette Bank Barbara, 2011. december.

[2] Mika József: *Az utolsó hónapok hazaszállítás előtt. Hadifogoly Híradó,* 1993/6. In: *Hadifoglyok írják. Hadifogolysors a második világháborúban.* Szerk.: dr. Papp Tibor. Budapest, 1999, Petit Real. Hadtörténelmi Levéltári Kiadványok.

hat testvéremtől távol töltöttem. Ekkor még semmit sem tudtunk szeretteinkről, és ők sem tudtak rólunk.

A második, az 1946-os már jobban sikerült. Előre felkészültünk az ünneplésre. Mint brigádom tolmácsa és szakácsa már az előző héten megkezdtem az »ünnepi vacsora« nyersanyagának tartalékolását, a dohánylevelek gyűjtését. Szereztem egy tujabokrot is karácsonyfa helyett, mert ott nem volt honos a fenyőfa. A munkából este hazaérkezett brigád tagjai megmosakodva, ruházatukat rendbe hozva nagy várakozással ültek a közös asztalhoz. Várták az ételosztást. Az asztal közepére kitettem egy nagy fazekat, köleskása volt benne konzervhússal, a teteje aranylott a paprikás margarintól. Jó étvágyat kívántam mindenkinek, és a merőkanalat a fazékra tettem. Biztattam bajtársaimat, tessék, lehet kezdeni, mindenki vegyen annyit, amennyi jólesik. Senki sem evett többet a szokásosnál, nem kereste a jobb falatot. Többen is könnyes szemmel kanalazták az ünnepi vacsorát. Fánkféle sütemény is került az asztalra, a dohányosok elkezdték finomra vágni a dohányleveleket. A béke, a nyugalom és az öröm költözött be hozzánk abban a kietlen, gyűlölködő, szörnyű világban.

A vacsora énekkel zárult. Felhangzottak az ismert karácsonyi énekek dallamai: *Mennyből az angyal... Krisztus Urunknak áldott születésén... Pásztorok, pásztorok örvendeznek...* A németek feleltek rá: *Oh Tannenbaum, oh Tannenbaum...* [...] A *Csendes éj* sorait két nyelven, de egy szívvel énekeltük."[3]

Ugyanezt tapasztalták a nyugati hadifogságban is. Ebben az esetben az angol hadifogságban történtekről van információnk: „1945 decemberében Borghorstban voltunk, szereztünk egy kis karácsonyfát, és beállítottuk a szobánkba. Loptunk egy kályhát a vasútállomásról, mert akkor már nagyon hideg volt." Petrusz Tibor főzte a karácsonyi gulyáslevest. „Sőt még süteményt is készítettem. A kekszet megkentem vajjal és mézzel, és valami aromát is belekevertem, ez volt a sütemény. Nekem volt Bibliám, és én olvastam ilyenkor mindig belőle."[4]

[3] Cseh József: *Karácsonyi ünnepi vacsora. Hadifogoly Híradó,* 1992/2. In: Papp, 1999.

[4] Interjú Petrusz Tiborral. Készítette Bank Barbara, 2012. május.

Majd következtek a karácsonyok a büntetés-végrehajtás börtöneiben...

...ahol az embertelen körülmények fokozásával és az emberi kapcsolatok beszűkítésével már elkezdték végleg kiszorítani a reményt és az ünneplés lehetőségét a rabok életéből. Ezt a légkört az alábbi szemelvények mutatják be: „1949 karácsonyán a Katpol-on voltam, a Zalka Máté laktanyában. Arról semmi jót nem lehet mondani. Onnan tudtuk, hogy karácsony volt, hogy kiszámoltuk. Az kegyetlen, az borzasztó volt. Semmivel sem volt jobb, mint a többi nap, inkább még nagyobbat rúgtak belénk [...] Sokkal jobb volt már a következő, 1950-es karácsony. Az a Margit körúton ért engem. Az felüdülés volt, mert ott tudtuk, hogy karácsony van, az már az elítélések után volt. Tudtunk egy kis programot szervezni. Itt azért jó társaság volt együtt, zömében katonatisztek: Szepessy Artúr, Turányi Feri, Bartha Pista, egy jó társaság volt. Szóltak a harangok, és áhítattal, csendben állt mindenki, és hallgatta a harangok hangját. 1951 karácsonyán már a váci börtönben voltam. Akkor a karácsonyt a rabkórházban töltöttem. Ott volt akkor a Kriszten Ferenc hatvani rendházfőnök, Zakar András, Jaczkó Pál, Rácz Jenő, Friedrich István is. Az megint egy felemelő dolog volt, és kivételes társaság. 1952–1953 karácsonyát a Gyűjtőben töltöttem. Ott tudtuk, hogy karácsony van, annál is inkább, mert oda is behallatszottak a harangok. A zárkában 4-en vagy 5-en voltunk, és bensőségesen megemlékeztünk az ünnepekről. 1953 karácsonya azért volt nagyon emlékezetes, mert karácsony előtt újra írhattunk levelet haza, és kérhettünk csomagot is. Karácsonykor pedig édesanyám és édesapám beszélőre jöhetett hozzám. Három év óta újra láthattam őket, és beszélhettem velük. Elég rendesen hagytak minket beszélni. A következő két karácsonyt pedig a csolnoki rabtáborban töltöttem. Csolnokról már lehetett levelezni"[5] – emlékezett vissza sok-sok börtönben és munkatáborban töltött karácsonyára Petrusz Tibor. Más helyen pedig így folytatta: „1952 karácsonyán történt, hogy amikor a felvarrt kartonokat visszahozták a Kisfogházból, az egyik őr odajött hozzánk, és halkan, hogy senki ne hallja, odasúgta: »Azt az alsó ládát nézzék meg különösen, hátha

[5] Interjú Petrusz Tiborral. Készítette Bank Barbara, 2012. május–június.

találnak benne valamit«, s ezzel elkullogott. A ládában a kartonok között egy kis csomagot találtunk, abban küldték a nők a maguk karácsonyi ajándékát: kis szövetdarabokból varrt szívek, rajtuk ráhímezve nevek és jókívánságok, sárga ismerős papírba csomagolt szaloncukor! Úgy látszik, kaphattak cukrot és tejet, ezekből csinálhattak valami szaloncukor-szerű masszát, s utána ezt pakolták be, miután más papír nem volt, WC-papírba. Hosszú esztendőkön keresztül ez volt az első karácsonyunk, amikor »ajándékot« is kaptunk."[6]

Karácsony az internálótáborokban, különösen Recsken

Az internáló- és kényszermunka-táborokban még az ünnepnapokat jelző harangszó is elnémult, különös tekintettel a recski, tiszalöki és a kazincbarcikai táborokra, amelyek egy-egy településtől túl messze voltak ahhoz, hogy a harangozás eljusson hozzájuk. Sőt karácsony napján is kihajtották az internáltakat dolgozni a különböző munkahelyekre. Ez történt a hortobágyi 12 zárt táborban is, ahol szenteste és a karácsony többi napján is ugyanúgy dolgoztak a felnőttek. Nem volt különbség, engedékenység és jóindulat, ennek ellenére is történtek csodák.

A recski internálótáborban az első büntetőbrigádnak 1950 karácsonyát – természetesen az ünnep mindkét napját – munkával kellett ünnepelni, elzárva annak lehetőségét, hogy bárkit is reménység vagy emberi elérzékenyülés hasson át. Tabódy István azonban a büntetőbrigádban is megszervezte a karácsony megünneplését, a rabok imádkoztak, és karácsonyi énekeket énekeltek. Ezt valaki beárulta az őröknek, aminek következtében Tabódyt összeverték, és fogdára került. A barakk lakói sem kerülhették el a büntetést, még kevesebbet adtak nekik enni, a munkahelyeken még jobban meghajszolták az egész brigádot az éneklés és a karácsony napjáról való megemlékezés miatt.[7]

Az ÁVH kezelésében levő internálótáborokban és börtönökben 1951 karácsonyán történtek szabadítások is, ám közel sem humánus okokból. Lőke Gyula államvédelmi alezredes aláírásával és tudtával 1951. december

[6] Interjú Petrusz Tiborral. Készítette Bank Barbara, 2012. május–június.

[7] Interjú Zsákai Piroskával. Készítette Bank Barbara, 2011. december.

19-ei keltezéssel kapott a recski tábor parancsnoka is egy utasítást.[8] Ez arról szólt, hogy a megbízott tiszt által, a Lőke Gyulának bemutatott és jóváhagyott névsor alapján 1951. december 20-án szabadlábra helyeznek bizonyos személyeket. Ezzel összefüggésben a táborok őrségének különböző biztonsági előírásokat kellett végrehajtaniuk. A szabadítás előtti estétől, azaz 1951. december 19-étől december 25-éig mind a külső, mind a belső őrséget készültségben kellett tartani. Az operatív csoport pedig állandó ügyeletben volt. Az őrségnek és a rendőrségnek a parancs szerint mindezt feltűnés nélkül kellett végrehajtania.[9] „1951. december 21-én Tóth főhadnagy több ÁVH-s kíséretében jött a táborba 35 szabadulásra előterjesztett internált ügyének felülvizsgálására. [...] A szabadulás előfeltétele az előzetes beszervezés lett volna",[10] így eggyel kevesebb internált hagyhatta el a tábort karácsonyra. Ez az epizód is hozzátartozott akkoriban a táborok karácsonyainak világához.

1951 karácsonyára Nyeste Zoltán az alábbi módon emlékezett vissza: „A tél minden napja nehéz volt, de 1951 karácsonyáról érdemes külön is megemlékezni. Éhes disznó makkal álmodik, az éhes recski rabok arról álmodoztak, hogy talán majd karácsony estéjén valami jobb vacsorát kapunk, vagy legalábbis nagyobb kanállal mér a szakács. Hetekig folyt a találgatás, vajon mit adnak karácsony estére, hiszen az »nem lehet«, hogy még akkor is éhezni hagynának bennünket. Létszámra rendszerint vacsora után sorakoztunk, mert az ételhordókat, sőt a szakácsokat is meg kell számlálni, s a számlálás után az ávósok kívülről bezárják a barakkokat. Azon az estén már túlestünk a létszámmal járó őrjöngésen, a lakatokat is feltették kívülről az ajtóra, s mi még vacsora nélkül ültünk a priccsen. Igaz, később mégis visszajöttek az ávósok, hogy a karácsonyestét emlékezetessé tegyék, ha nem is oly módon, ahogy a rabok remélték. Minden barakkra jutott belőlük. »A miénkbe is bejöttek négyen a szentestén – átadom még egyszer a szót Nagy Andrásnak –, és kifogásolták, hogy az emberek még nem aludtak, jóllehet elrendelték a takarodót. A barakkparancsnok – nagy szerencsétlenül – azt mondotta, hogy az emberek azért nem aludtak még, mert nem kaptak va-

[8] Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) 2.1. XII/7-c. 32–33. Bővebben Bank Barbara: *Internálótáborok Magyarországon, 1945–1953.* Kézirat.

[9] ÁBTL 2.1. XII/7-c. 32.

[10] Erdey Sándor: *A recski tábor rabjai.* Budapest, 2001, Püski, 226.

csorát. Ettől az ávósok megdühödtek, mindenkit kivertek a vackából, s az embereket ingben-gatyában a barakk egyik végébe szorították. Aztán el kellett előttük mennünk úgy, hogy ők közben agyba-főbe vertek bennünket a derékszíjukkal. Volt, akinek a derékszíj csatjával behasították a fejét, volt, akit egyetlen csapással leterítettek. Az egyik igen erős és vad ávós azzal szórakozott, hogy figyelte, hány embert tud leütni egymás után. Tetszhetett nekik a játék, folytatni akarták. Megkérdezték, hogy ki tud imádkozni. Többen jelentkeztek. Kiválasztották egy bajtársunkat, azt letérdeltették, s annak a Miatyánkot kellett fennhangon, összetett kézzel mondania. Nem tudom mi történhetett, mert amíg a négy ávós hangosan röhögött, a barakk lakói csendesen együtt mondták az imát a térdeplő s közben külön is megvert emberrel. Az ávósok csendesebbek lettek, az ima pedig, amit lassan-lassan az egész barakk átvett és fennhangon mondott, erősödött. A Miatyánk vége felé már zúgott az egész barakk az imától. A négy ávós pedig szinte kisomfordált a barakkból, még a lakatot is csendben tették fel az ajtóra. Nem tudom, hogy megijedtek-e a barakk zúgásától, vagy csak megszólalt bennük valami régi emlék, amikor az édesanyjuk imádkozni tanította őket...«"[11]

Karácsony a zárt táborokban

„– *Tudtátok, hogy karácsony van? Megengedték, hogy megemlékezzetek róla?*

– Nem engedték, de tudtuk. Emlékeztünk. Énekeltek a vendek nagyon szépen, a svábok a *Stiele nachtot*, mi pedig a *Mennyből az angyalt* énekeltük. Meg jöttek a csomagok, az volt a csoda. A csomagot hellyel-közzel megkaptuk. Ha gazdag volt a csomag, akkor azt már megdézsmálták, és a címzettjére ráfogtak valamit, hogy büntetésből ne kaphassa meg. Megvámolták mindenkinek a csomagját. Az egyik karácsonyon Kónya helyett Kányára ment a csomagom, az egy rettenetes karácsony volt. Anyám dolgozott, volt egy karácsony, amikor majdnem beszakadt a csárda padlása, annyira megpakolták kukoricával. Karácsony este a férfiakat kivezényelték kukoricát pakolni, ami alapban is egy életveszélyes helyzet volt. Volt egy

[11] Nyeste Zoltán: *Recsk. Emberek az embertelenségben.* New Brunswick, 1982, Magyar Öregdiák Szövetség–Bessenyei György Kör, 50–51. Tanúk – korukról 4.

olyan karácsony is, amikor tetőt kellett cserepezni, de annyira hideg volt, hogy a cserepekre ráfagyott az emberek keze. Három karácsonyt töltöttünk Kónya pusztán. Az első az egy istállós karácsony volt, én úgy emlékszem, hogy viszonylag elviselhető volt a hőmérséklet is, mivel a birkák ott bégettek mellettünk. Jó meleget adtak. Misézni nem miséztek, mert nem volt Kónyán pap."[12]

Jézuskavárás Kónyán.

Halkan közeleg az alkony
Hortobágyi pusztára.
Ide várunk édes Jézus
A hodályba, Kónyára.

Kis Jézus légy vendégünk
Szállj le körénk, maradj velünk
Istállóba gyere hozzánk
Vigasztald meg szívünk, hozzánk

Születtél Betlehembe
Valamikor régen-rég
Barmok közt hozta világra
Szűzmária gyermekét.

Máriám Te tudod
Fázik testünk-lelkünk
Otthonra mint Te is
Istállóba leltünk.

Csukjuk be a szemünk
Szívünkön kopognak
Ez lesz ma a bölcsőd
S az marad holnap.

Meleg otthonokba
Csillogó fenyőfa
Nekünk csak egy [illegible] jut
Szeretet csomagba.

Deres már a fejünk
Sokszor vártunk Téged
Sokszor szállt ajkunkról
Karácsonyi ének.

Sokunak ajkán csendült
Hamisan az ének
Békességre gondolt
És feldúlta fészked?

Jöjjön ide hozzánk
Tanuljon meg hinni
Az Úr imádságot
Szívből imádkozni

Hallgasd meg Istenünk
Imádkozó szónkat
Szívünkből csendül fel
Az angyali szózat

Dicsőség Istennek
Béke az embernek
Kicsi Jézus maradj velünk
S szívünk vigasztald meg.

Kónya 1950 December 23.-

[12] Interjú Zsákai Piroskával. Készítette Bank Barbara, 2011. december.

Naplórészlet a hortobágyi zárt táborból (1950)

„– *Ajándékot tudtatok egymásnak adni vagy készíteni a csomagokon kívül?*

– Volt édesanyámnak egy barátnője, akitől – én nem tudom honnan szerezte – én kaptam egy emlékkönyvet. Az volt az egyik karácsonyon az ajándék, de annak borzasztóan örültem. Az első karácsonyunk nagyon keserves volt, mert még nagyon friss volt az emlék. Apám mesélte, hogy Recsken könyökön kúszatták őket a fagyban, hóban karácsonyeste, mert karácsonyi dalt énekeltek a barakkban. Ez volt az őrök ajándéka."[13]

„Egy karácsonyra emlékszem, amikor rettenetes sár volt, és a csomagokat vontató hozta be a táborba. Illetve csak hozta volna, mert beleragadt a sárba. Lélegzetvisszafojtva ültem az emeletes ágyon, tudtam, hogy nagymama nekem biztos küld szaloncukrot, kalácsot, szalonnát. Olyan éhes voltam, hogy szinte fájt a gyomrom. Anyám dolgozott, mert a baromfitelepen a tyúkoknak nincs karácsony. Füleltem, de csak a traktor nyögdécselését hallottam. Jaj, Istenem! Segíts! És lőn! Sztalinyecet küldtek, az húzta ki a traktort. Késő este érkezett meg a sok csomag, anyám meg sehol! Pedig csak neki adják oda a csomagot. A többiek türelmetlenül bontogatták a pakkot, én már bőgtem a méregtől. Végre bejött anyu szomorúan. Nincs csomagunk, sírta el magát. Olyan nincs, az nem lehet, toporzékoltam. Biztos leesett a pótkocsiról, megyek és megkeresem. Mindenki engem vigasztalt, kínálgattak, de én bebújtam apu bundájába, és ott pityeregtem tovább. Nem kell! Egyétek meg! Már nem a gyomrom, a lelkem fájt.

Reggel a fejem mellett egy egész halom kaja volt. Behabzsoltam. Lenéztem az alsó ágyra, de az már üres volt. Anyu javában a libákat hajkurászta. Boldog karácsonyt – gondoltam –, és eszembe jutott a plafonig érő karácsonyfa és apu. Hol van most? Megint sírás. Adjátok vissza!

Egy hónap múlva érkezett meg nagymama csomagja, romlottan. Kónya helyett Kányára vitte az a hülye posta. Benne egy képeslap, amin egy boldog kislány korcsolyázott. A kalács penészes és minden ehetetlen volt. Éktelen

[13] Interjú Zsákai Piroskával. Készítette Bank Barbara, 2011. december.

káromkodásba kezdtem, de anyám rám szólt. Mosdatlan szád van! Eltemettük a romokat a kazal mögé."[14]

„– A barakkot nem díszítették fel valahogy?

– De voltak olyanok, akiknek szerencséjük volt, a csomagban küldtek fenyőágat, fenyőfát. Bátai tanítónak volt karácsonyfája. Azt a barakk közepére, a dobkályha közelébe állították, és feldíszítették. Lukács Jóska meg talált zöld ágat, és azzal is feldíszítették a barakkot. A szaloncukor az érdekes volt, mert otthon a nagymamám azt mondta, hogy az angyalok annyira elfoglaltak, hogy ő segít nekik szaloncukrot készíteni, mivel a háború után ilyen nem volt. Diós-rumos szaloncukrot csinált, én olyan finomat azóta sem ettem. A nagymamám küldött nekem egy bögrében szaloncukor alapot úgy, hogy a bögre tetejére lekvárt tett, így a szaloncukor alapot nem fedezték fel, így megkaptuk, és én jól belakmároztam belőle."[15]

1956 után

Az 1956-os forradalom és szabadságharc leverését követően a karácsonyok hasonlók voltak az '50-es évek eleji viszonyokhoz, a kommunista diktatúra hozzáállása az ünnephez ebben sem változott meg: „A forradalom leverése után az ember hónapokig vizsgálati fogságban volt, lehetőleg mindenkitől elvágva, s ezért a karácsony csak annyiban érintette, amennyiben a magánzárka csendjében gyakrabban kalandoztak hazafelé a gondolatai.

A jogerős ítélet kihirdetése után az ember a »letöltő házba« került, ahol előbb vagy utóbb munkára vezényelték. Mivel az egy munkahelyen dolgozó rabok együtt is laktak, ezért az őrség szemében ezek a közösségek bármilyen falakon belüli rendetlenség lehetséges fészkeinek számítottak.

Minden állami ünnep fennkölt légkörét károsította volna bármelyik börtön lázadása. Ezért a falakon kívül munkásőr századok vigyázták a társadalom rendjét, belül pedig a parancsnokság a maga módján igyekezett elejét venni bármilyen rendzavarásnak. A »fenyőfa ünnepély« nem számított állami ünnepnek, a rabközösség lelki állapota azonban éppen ilyenkor reagált hevesen a legkisebb piszkálódásra.

Mindenki magából indul ki. Érvényes volt ez a politikai börtönök parancsnokaira is. A gazdasági hivatal minden hónapban lecsípett egy kicsit a siralmas rabnormából, hogy karácsonykor a szokásosnál bővebb kosztot oszthassanak. A lókolbász akkor is lóból készült ugyan, de nem három karikát adtak belőle, hanem két egész szálat! Azon persze semmit sem változtattak, hogy a munkaszüneti napokon ránk zárták az ajtót. Pedig jól ismerték azt a régi őrmesteri bölcsességet: »A bakát nem szabad hagyni gondolkodni, mert ha gondolkodik, biztos rosszra gondol.« Az önsajnálat az egyszerűbb lelkek sajátja. Az '56-osok java tudta, hogy előttünk hány magyar generáció fizetett életével és szabadságával a haza megszabadításának kísérletéért. Tehát nem történt velünk egyéb, mint azokkal, akiknek a nyomába léptünk.

Ahol a szűkebb börtönközösségnek hívő emberek voltak a hangadói, eleve szó sem lehetett az ünnep megzavarásáról. Voltak azonban más erkölcsi-gondolati áramlatok is, és érdekes módon éppen az ún. revizionista kommunisták adtak hozzá tápot. Ezek a jól képzett marxista értelmiségiek a börtönben is reformszellemű bolsevikok maradtak. Természetesen őket találta a politikai tiszti garnitúra elég megbízhatónak a köztörvényes általános iskolások okítására. Nem kellett félnie a börtön operatív tisztjének attól, hogy a kötelező tananyag mellé valamilyen marxizmustól idegen eszmét csempésznek a köztörvényes rabok ártatlan lelkébe. Nagy Elek rabtársam, a Néphadsereg alezredese, ám – székely lévén – sovinizmusa miatt lefokozott és kirúgott munkástanácselnök szívesen tartott volna előadást Ady vallásos költészetéről a börtöniskola nebulóinak. Hallani kellett volna a revizionista tanári kar felhördülését (a magyarság nagy tömegei máig azt hiszik, hogy Nagy Imre párt- és kormánygarnitúrája valamilyen magyarabb politikát hozott volna az országba).

Amerikai börtönöket látogatva jöttem rá, hogy a szabad társadalomban a legsúlyosabb büntetés a szabadság elveszítése. Nem úgy nálunk: az elítéltre még külön terheket kell rárakni ahhoz, hogy biztosan rosszabb élete legyen, mint odakint volt. Ezt ismerték fel a melós gyerekek, amikor a Gyűjtőt kis börtönnek nevezték, Kádár Magyarországát pedig nagy börtönnek.

A rab tehát magában igyekezett megélni az ünnepet, s így a néhány napos munkaszüneti bezártságot csendes befelé fordulásra használta fel. Kiki a maga módján. Az egyszerűbb lelkű fiúk nem viselték el a tétlenséget,

[14] Interjú Zsákai Piroskával. Készítette Bank Barbara, 2011. december.

[15] Interjú Zsákai Piroskával. Készítette Bank Barbara, 2011. december.

mert hát gondolkodni fáj. Az okosabb fegyőrök igyekeztek minél több munkát adni nekik, hogy takarodókor fáradtan nyúljanak el a szalmazsákon. Ellesett beszélgetés két fegyőr között: » – Szegények, most kushadnak a zárkában, mi meg megyünk haza. – Csak ne sajnáld őket! Ha az ellenforradalom győz, most mi lennénk rács mögött, s ők mennének a családjukhoz.«"[16]

A másik oldalon...

1953 karácsonyán a Belügyminisztérium Büntetés-végrehajtási Parancsnokság december 19-én kelt heti parancsában az ünnepekre fokozott szolgálatot rendelt el.[17] Az indoklásban a következő sorok szerepeltek: „Népi demokráciánk külső és belső ellensége romboló és aknamunkával igyekszik akadályozni a szocializmus építését, és ehhez a munkához minden alkalmat megragad, minden eszközt felhasznál. A mindenre elszánt osztályellenség nem válogat az eszközökben, és nem utolsósorban igyekszik megzavarni a dolgozók munkával kiérdemelt pihenését is. A Büntetés-végrehajtási Őrség felügyeletére bízott osztályellenség is kísérleteket tehet arra, hogy valamilyen módon megzavarja pihenéseinket. Éppen ezért a Bv. Őrség valamennyi beosztottjának fokozott éberséggel és felelősségérzettel kell teljesítenie szolgálatát, hogy meg tudjuk akadályozni az osztályellenség minden irányú, ünneprontó aknamunkáját. A biztonságos őrzés érdekében a börtönökben és munkahelyeken 1953. december hó 24-én 14 h-tól, 1953. december 27-én reggel 8 h-ig, valamint 1953. december 31-én 14 h-tól, 1954. január 3-án reggel 8 h-ig fokozott szolgálatot rendelek el."[18] A fokozott szolgálat ideje alatt a börtön és a munkahely parancsnoka, helyettesével a szolgálatot megosztva, köteles volt a szolgálati helyén tartózkodni, illetve azt csak engedéllyel és rendkívüli esetben hagyhatta el. A magyarázat szerint a biztonság érdekében valamennyi börtön és munka-

[16] Regéczy-Nagy László.

[17] BVOP Irattár, A Belügyminisztérium BV Parancsnokság 1953. december 19-ei 11. számú heti parancsa.

[18] BVOP Irattár, A Belügyminisztérium BV Parancsnokság 1953. december 19-ei 11. számú heti parancsa.

hely parancsnoka köteles volt bent tartani erősítésnek a szolgálaton kívüli őrség 20%-át.[19]

Záró gondolatok

Magyarországon a kommunista diktatúra börtöneiben, internáló- és zárt táboraiban a karácsonyi ünnep száműzése részét képezte a rabok lelki meggyötrésének – a Szovjetunió hadifogolytáborait is felülmúlva ezzel a kegyetlenséggel. Jelképes is mindez, hiszen a kereszténység egyik legfontosabb ünnepét, melyet nem hívők is számosan megünnepelnek, így nem tudták a rabok az öntudat és az egészséges emberi lélekben rejlő reménység újraépítésére fordítani. Mégis, ha titokban, ha büntetéseket kockáztatva, de a fogvatartottak sikeresen őrizték meg ragaszkodásukat a karácsonyhoz.

Ennek kifejezésére álljon itt *Gérecz Attila* költeménye:

Karácsonyi ének a börtönben

Szürke falakon túl, messze, gyertyák gyúlnak,
Ünnepi harangok imára kondulnak.
Komor szájuk szélén keserű vonások
    – Hallod, Názáreti?
    Súlyosak a láncok.

Lüktető városok élete csendesül,
Millió gyűlölet könnyekké szelidül.
Kiégett szívükön már nem csordul bánat.
    – Hallod, Názáreti?
    Megtörték a vágyak.

Kacagó kicsinyek ámuló szemekkel,
Derűs emberpárok zsolozsmás lélekkel.
Hajlott hátunk bűnös alázatra görnyed.

[19] BVOP Irattár, A Belügyminisztérium BV Parancsnokság 1953. december 19-ei 11. számú heti parancsa.

– Hallod, Názáreti?
Vedd el életünket!

Fia képe előtt leboruló asszony
Drága vonásain torzul a fájdalom.
Könnybefúlt hangjában mély kínok zihálnak.
– Hallod, Názáreti?
Segítsd az anyánkat!

Nedves zárkák alján összeroskadt árnyak.
Fásult, néma vággyal szent csodára várnak.
Vasrácsokon átal halvány fényre néznek.
– Hallod, Názáreti?
Peregnek az évek...

Tágult pupillákon tébolyult kín lángja.
Négy zokogva készül a mártírhalálra.
Torkához kap, s felsír álmában a gyermek:
– Hallod, Názáreti?
„Apámat ne engedd!"

Megtiport országon dühöng szilaj átok.
Neved, rohadt dühvel ócsárló pofájok
Káromolva töri csendjét a szent éjnek.
– Hallod, Názáreti?
Megbocsátunk... – Érted!

Túl a szitok zaján felcsendül az ének.
Zúg, dagad, hömpölyög, felujjong a lélek.
Megrendül a börtön, recsegnek a zárak,
Rab torkok harsogják szerte a világnak:
Dicsőség Istennek, békesség a népnek
– Hallod, Názáreti?
Hozzád száll az ének.

(Márianosztra, 1955. december)

Baranyi Tamás Péter

KERESZTÉNY ÜNNEPEK EGY ATEISTA KORSZAKBAN

Előadásomban arra szeretnék kitérni, hogy fontos szerepet játszottak-e a keresztény ünnepek a kommunizmus ateista korszakában, hogy túl a karácsony deszakralizálásán, mi volt a pártállami berendezkedés célja az ünnepekkel, elérték-e a céljukat, és volt-e olyan következmény, amire nem számítottak, mégis elérték. Az előadás címében ugyan keresztény ünnepeket írok, de elsősorban a karácsonyra koncentrálok. A mai nap folyamán hallottuk az ünnepek politikai, egyháztörténeti, kultúrtörténeti dimenzióit. Én elsősorban azt szeretném bemutatni, hogy a kommunista hatalom nem csak a szentségtörés kedvéért próbálta meg a karácsonyt fenyőünneppel helyettesíteni. Mint „hivatalból" ateista hatalom, át akarta alakítani a társadalmat az állítólagos marxista-racionális felfogás szerint. Úgy gondolták, a vallás mint anakronizmus el fog tűnni néhány nemzedék múlva. Ezért próbálták meg a legfontosabb emlékeztetőt, a karácsonyt is eltüntetni. Ezt két egymásnak ellentmondó politikával próbálták elérni: egyszerre támadták és próbálták jelentéktelenîteni. A karácsony viszont újra és újra megmutatatta saját jelentőségét, az egyetlen társadalmi réteg pedig, amelyik nem számolt vele, maga a kommunista párt volt.

A kommunizmus prófétája, Marx úgy nyilatkozott: „A vallási nyomorúság a valóságos nyomorúság kifejezése, s egyszersmind tiltakozás a valóságos nyomorúság ellen. A vallás a szorongatott teremtmény sóhaja, egy szívtelen világ lelke, mint ahogyan szellemtelen állapotok szelleme. A vallás a nép ópiuma."[1] Engels ennél sokkal színesebben írja le, hogy mit gondolt ő és a korai szocialista körök, akik Manchesterben egy használaton kívüli templomban gyűltek össze, és a templomi szertartásra emlékeztető rítusok között beszéltek. Így ír: „A találkozók részben egyházi gyűlésekre emlékeztetnek; a galérián egy kórus zenekari kísérettel szociális himnuszokat

[1] John Fulton: *Tapasztalat, eligenedés és a vallás antropológiai feltétele.* In: *Szakrális kommunikáció.* Szerk.: Korpics Márta – P. Szilczl Dóra. Budapest, 2007, Typotex, 82.

énekel, amelyek félig vallási vagy teljesen vallási dallamok kommunista szöveggel. Ez alatt a közönség áll. Aztán minden ceremónia nélkül az emelvényre lép a szónok, még a kalapját sem veszi le. [...] és előadja szónoklatát, amely többnyire nagy nevetést vált ki, mert ezekben a beszédekben az angol értelem bőséges humorral jelenik meg.[2] Mindig igazolható vagy nyilvánvaló tényekből indulnak ki... Ha valaki más irányba terelné a vitát, kinevetik."[3] A kommunista doktrínának viszonylag hamar alapelemévé vált, hogy elvetik a kereszténységet és a hagyományos vallást. Ennek legfőbb oka az volt, hogy úgy vélték, a megváltás maga a kommunista társadalom, és így maguk is szinte hitbéli álláspontra helyezkedtek,[4] egy olyan hitre, amely az összes többi, hagyományos vallással radikálisan szemben állt.

Bár ez volt Marx és Engels viszonya a keresztény valláshoz, mégis igaz: ők sem voltak mentesek a keresztény ünnepek hatásai alól. Engels, aki Marx halála után egyszemélyben fogta össze Európa szocialista pártjait, minden decemberben saját kezűleg sütött karácsonyi pudingot küldött szét elvtársainak Oroszországtól Angliáig.[5] A földre szállt mennyországgal és az evilági vallással kacérkodó szocialistáknak azonban 1917 után már az államhatalom birtokosaiként kellett kezdeniük valamit a kereszténységgel: a tudományos ateizmusból állami ateizmus lett. Rendszerüket „mosateizmnek", állami ateizmusnak nevezték, ateista hecckampányt indítottak, államosították az egyházi javakat, kizárták a választójog köréből a papokat és azokat, akik nem végeznek kétkezi munkát, rendszeresen zaklatták és meghurcolták az egyházi embereket és a hívőket.[6] A náci Németország Szovjetunió elleni támadásával azonban változott a helyzet: Sztálin rájött, hogy az orosz népet nem tudja steril kommunista propagandával honvédelemre szólítani, így muszáj volt taktikai egyezségre jutnia az ortodox egyházzal. Sztálin

[2] Friedrich Engels: *Schweizerischer Republikaner, 1843.* Idézi Joshua Muravchik: *Földre szállt mennyország. A szocializmus története.* Budapest, 2014, Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, 75.

[3] Karl Marx – Friedrich Engels: *Collected Works*, 3. kötet: Marx and Engels, 1843–44, 385. Idézi Muravchik, 2014, 75.

[4] Fulton, 2007, 87.

[5] David Priestland: *The Red Flag. A History of Communism.* London, 2009, Penguin Group, 53.

[6] David Kowalewski: *Protest for Religious Rights in the USSR. Characteristics and Consequences.* In: *Russian Review,* 1980/4, 426.

szent honvédő háborúvá változtatta a német–szovjet háborút.[7] Ebben az elfogadhatóbb formában kezdték exportálni az állam és egyház kapcsolatának szovjet modelljét.

A kommunisták, akik a Vörös Hadsereg szuronyaira támaszkodva gyakorlatilag megszerezték az erő monopóliumát Kelet-Európában, mindenütt koalíciós kormányokat alakítottak, és ez hatott az egyházhoz fűződő viszonyukra is. Igaz, már kezdettől megkülönböztették a demokratikus és a nem demokratikus egyházat, a nyílt keresztényellenesség korszaka még csak Jugoszláviában érkezett el, ahol már 1945-ben azt látta Josef Korbel, hogy „Nagyon nyomasztó volt a Belgrádban töltött első karácsony a háború után. A fővárosban hűlt helye volt a karácsonynak. Az utcák, amik olyan vidáman néztek ki a háború előtti karácsonyokkor, most nem különböztek egyáltalán bármelyik másik naptól."[8]

Ahogy a felvezetőben is említettem, a kommunisták karácsonnyal szembeni magatartására, céljaik összeegyeztethetetlensége a legjellemzőbb: nem tudták eldönteni, mit kellene kezdeniük a legnépszerűbb keresztény ünneppel: támadni vagy eljelentékteleníteni. Magyarországon a megszilárduló kommunista rendszer szintén mindkét eszközt alkalmazta egyszerre. Egy sor, a vallás pótlására és felülírására kigondolt, ideológiailag átitatott álünnepi ceremóniát próbáltak a helyére iktatni. A negyvenes évek végének, ötvenes évek elejének bizarr ünnepparódiái ennek legjobb példáját mutatják. A karácsony átpolitizálásának felerősödése 1949-hez köthető, amikor november végén a Magyar Dolgozók Pártjának agitációs osztálya elkészítette jelentését a Központi Bizottság számára. Ahogy fogalmaztak: „A felszabadulás óta minden évben [...] megpróbálta a klérus a karácsonyi ünnepeket saját céljaira felhasználni. Az idei karácsony alkalmával a szokottnál is erőteljesebb támadásra számíthatunk, mivel a fakultatív hitoktatás bevezetése fokozottabb harcra késztette [őket], és feltételezhető, hogy megpróbálják a tömegek vallásos érzületét ez alkalommal is felhasználni. [...] a békéért folytatott harc és a dolgozók egymás iránti szeretetének jegyében

[7] Steven Merritt Miner: *Stalin's Holy War. Religion, Nationalism, and Alliance Politics, 1941–1945.* The University of North Carolina Press, 2003, 51–79.

[8] Ann Blackman: *Seasons of Her Life: A Biography of Madeleine Korbel Albright.* New York, 1998, Scribner Book, 71–72.

tartják majd meg, akkor ezen akciókkal államosíthatják a karácsonyt (is). [...] tudatosítjuk, hogy az idei boldog karácsonyt, a jólét karácsonyát, a Szovjetunió segítségével létrejött népi demokratikus rendszerünknek és annak vezetőjének, a Magyar Dolgozók Pártjának köszönhetjük, amely a hároméves tervvel megteremtette számunkra a bőség karácsonyát."[9]

Végül nem fordíthattak különösebb figyelmet 1949 karácsonyának bevörösítésére, mert mindent elnyomott Sztálin 70. születésnapjának megünneplése december 21-én. A munkaversenyekkel és tűzijátékkal még ünnepélyesebbé tett ceremónia szerdára esett, de természetesen munkaszüneti nappá nyilvánították.[10] 1952-ben a karácsony eljelentéktelenítése addig jutott, hogy karácsony másnapja már nem volt munkaszünet, ahogy fogalmaztak, „a kettős ünnepnap éppen olyan időben fékezi a termelés lendületét, amikor az éves terv teljesítéséért a termelési ütemet jelentősen fokozni kell". A hivatalos indoklás ugyan csak termelései szempontoknak tulajdonítja a változást, de ennél is fontosabb volt, hogy a kommunista Magyarország kövesse a szovjet példát az ünnepekkel kapcsolatban.[11] Azért, hogy az ajándékozás jelentősége is megváltozzon, megszüntették a karácsony előtti bérszámfejtést.[12] A kommunisták azonban megint kettős célt kergettek. Nemcsak a karácsony jelentéktelenségét akarták hangsúlyozni, hanem támadást is intéztek ellene. Ki akarták sajátítani, a saját képükre formálni, kommunista télünneppé tenni: ezt szolgálta a fenyőfa fetisizálása, vagy Szent Miklós püspök lecserélése a szláv Télapóra, Gyed Marózra. Ennek különösen ostoba megnyilvánulási formája volt a román Moş Gerilă, Fagy Apó, akit egy 1949-es újságcímlapon úgy ábrázolnak, mint egy bronzbőrű munkást, akinek álszakállát lefújja a szél, puttonyában pedig a modern román ipart hozza.[13] Az átformálásnak, az ellenállás letörésének része volt az is, hogy a kommunista célok szolgálatába állították a karácsonyt. 1946-ban Rákosi

[9] Murányi Gábor: *Fenyőünneppé átfestve – Karácsony a szocializmusban.* In: *Múlt-kor*, 2013, tavasz.

[10] Murányi Gábor: *Így ünnepeltük Sztálin születésnapját.* In: *Múlt-kor*, 2011. tél

[11] Murányi, 2013

[12] *Karácsonytól fenyőünnepig.* Emlékpont Múzeum, Hódmezővásárhely. http://www.emlekpont.hu/programok/programok/karacsonytol_fenyounnepig.html. (Utolsó letöltés: 2014. november 24.)

[13] Moş Gerilă. *Aluzii - Cărţi* online. http://www.aluzii.ro/mos-gerila/. (Utolsó letöltés: 2014. november 24.)

többször azzal kampányolt, hogy a Szovjetunióba hurcolt magyar hadifoglyok már karácsonyra hazatérhetnek.[14] Ennél is fontosabb, szimbolikus jelentőségű volt, hogy Mindszenty József bíboros hercegprímást éppen 1949 karácsonyán tartóztatták le koholt vádak alapján, Péter Gábor beszámolója szerint Rákosi kifejezett és hajthatatlan kérésére.[15] A szocdem társutas Marosán György is 1950. december 11-én kapott halálos ítéletet, de karácsony napján Rákosi ajándékcsomagot küldött neki.[16] Joggal merül fel a kérdés, hogy ha a divatjamúlt vallások ünnepei ennyire jelentéktelenek, miért fektet a kommunista hatalom ennyi energiát a deszakralizálásukba.

Az 1956-os forradalom és szabadságharc természetesen itt is nagy változást hozott. A Rákosi-féle diktatúra legszélsőségesebb jellegzetességeinek visszaszorítása itt is megmutatkozott. A *Szabad Nép*ből lett *Népszabadság* 1956 karácsonyán már a karácsony szót használja, sőt még a Jézuska szó is szerepel a cikkben.[17] Ezt a fajta ideológiai olvadást Rákosi Mátyás is szóvá tette, aki száműzetésében a magyar sajtót olvasva döbbenten jelentette a szovjet pártvezetésnek, hogy a *Népszabadság* 1957-es karácsonyi számában „kellemes karácsonyi ünnepeket" kívánnak, illusztrációnak pedig egy Velázquez-festményt tettek be, ami a Madonnát és a kisdedet ábrázolja. „Épp, mint a Horthy-korszakban!" – puffogott Rákosi.[18] Az ilyen mereven osztályharcos szemlélet azonban Hruscsov 1958-ban megújuló egyházellenes kampányának ellenére is egyre ritkább lett. A hruscsovi korszakban a rakétadiplomácia jegyében alakították át a karácsonyt is. A Szovjetunióból származó képeslapok ebben az időszakban általában annak a nyomasztó alátámasztását szolgálták, hogy a szovjetek igenis megelőzték a Nyugatot az űrversenyben. Az állandó emlékeztetésnek ez a taktikája nem állt távol Hruscsovtól, aki egy londoni vacsorán a rakétáival ijesztgette Anthony Eden mi-

[14] Rákosi Mátyás: *A fordulat éve.* Budapest, 1948, Szikra. Elektronikus változat http://mek.oszk.hu/04400/04493/04493.htm. (Utolsó letöltés: 2014. november 28.)

[15] Pünkösti Árpád: *Rákosi a csúcson, 1949–1953.* Budapest, 1996, Európa Könyvkiadó. Elektronikus változat http://mek.oszk.hu/05300/05372/05372.htm. (Utolsó letöltés: 2014. november 30.)

[16] Zádori Zsolt: *Rákosi mint kis Jézus, Kádár mint Auguszta főhercegné. Heti Világgazdaság*, 2007. december 14.

[17] Murányi, 2013

[18] Zádori, 2007

niszterelnök feleségét, a sikeres Luna-2 szovjet műhold-makett másolatát pedig Eisenhower elnöknek ajándékozta amerikai útja során.[19]

Az ideológiai enyhülés csúcspontja talán Nyers Rezső 1965. évi, a *Petőfi Népé*ben megjelent karácsonyi véleményével érkezett el. Nyers úgy fogalmazott: „Kissé zavarban voltunk néhány évig, hogy összefér-e a karácsony a szocializmussal. Az utóbbi évek gyakorlata szolgáltatja a helyes, a végső fokon igazán népi megoldást. A vallásos emberek ünnepeljék csak a názáreti Jézus születését, akit Isten fiának tekintenek. Tiszteletben tartjuk meggyőződésüket. Mások ajándékozzák csak meg gyermekeiket a mesebeli »Jézuska« nevében néha vallásosságból, gyakran csak hagyománytiszteletből. Mi, kommunisták, nem vagyunk, és nem leszünk türelmetlenek a vallással és az egyházakkal szemben. [...] de mi magunk más szempontból ünnepeljük a karácsonyt. Nem istennek, hanem történelmi jelenségnek tekintjük a názáreti Jézust. [...] Mi a karácsonyt magunkénak tekintjük, mint a szeretet, a kölcsönös megértésre törekvés ünnepét. Mindenkivel együtt, aki egy dolgot őszinte, tiszta lélekkel vállal. A szocializmust."[20]

Másutt, más kommunista politika alatt nem volt ilyen jó a helyzet: Kubában, ebben a szinte kizárólagosan római katolikus országban 1969-ben a cukortermelés érdekeire való hivatkozással betiltották a karácsony ünneplését, hogy csak 30 évvel később, 1998-ban egy pápai látogatás apropóján engedélyezzék ismét.[21] Kínában és Albániában 1967–1969 között rendőrségi erővel próbálták meg feloszlatni az egyházakat. Albániában betiltottak minden vallási szokást, az államot pedig a világ első, alkotmányosan is ateista államának hirdették meg.[22]

A felmérések azonban azt mutatták, hogy bár drámaian csökkent például a keresztelők, egyházi esküvők és temetések száma, a vallásos ünnepekkel, főképpen a karácsonnyal nem lehetett mit tenni, a szovjet gosateizm

19 Boris Chertok: *Rockets and People. Creating a Rocket Industry.* Washington, 2005, NASA, 454.

20 Zádori, 2007

21 *Cuba ends its 30-year ban on Christmas. From Havana to Alice Springs, the meaning of the holiday is up for interpretation. Independent,* 1998. december 20. http://www.independent.co.uk/news/cuba-ends-its-30year-ban-on-christmas-1193525.html (Utolsó letöltés: 2015. július 29.)

22 Gerhard Simon: *Church, State, and Opposition in the USSR.* Los Angeles, 1974, University of California Press, 101.

rendszere nem hatott rá.[23] Ahogy egy másik kutató fogalmazott, a vallásüldözés olyan, mint egy szög beverése: minél erősebben ütik, csak annál mélyebbre megy.[24] Elnyomni tehát nem sikerült a karácsonyt: sikerült-e jelentéktelenné tenni? A társadalom egy nagy és befolyásos csoportja számára mindenképpen: a kommunista vezetők szemében.

Nem lehet nem észrevenni azt a bárgyú érzéketlenséget, amivel a kommunista vezetők néhány legnagyobb baklövésüket éppen karácsony napján vagy a karácsonyi időszakot közvetlenül megelőzően hajtottak végre. Lengyelországban 1970-ben éppen karácsony előtt emelték fel 40%-kal az alapvető élelmiszerek árát – ez váltotta ki az első gdanski felkeléseket, melyek először csak Władysław Gomułka bukását hozták el, de azt még karácsony előtt.[25] 1979-ben éppen karácsony másnapján vezényelték az orosz hadsereget Afganisztánba, hogy megkezdjék tízéves öngyilkos küldetésüket. A nyugati világ lapjai a karácsonyi béke megsértésével voltak tele, azzal, hogy nem elég, hogy a Szovjetunió megsértette a nemzetközi békét, és agresszorként lépett fel, de tette mindezt éppen karácsonykor.[26] A világ szemében a szovjetek Grinch-nek tűntek, vagyis az amerikai rajzfilmekből ismert irigy manónak, aki ellopja a karácsonyt az emberektől. Egy vezető amerikai folyóirat 1982-es száma például így mutatta be őket.[27] Afganisztán és Lengyelország után a nyugati világban amúgy is közmondásossá vált a szovjetek Grinch-szerepe. 1982-ben gyanús szovjet tanácsadók jelentek meg Grenada karib-tengeri szigetén, és egy a polgári repülés céljaihoz képest hatalmas repülőtér építését kezdték meg az amerikai légi felderítés adatai szerint. Reagan elnök nem habozott: rendkívül gyors és hatékony ellen-

23 James Thrower: *Marxist–Leninist 'Scientific Atheism' and the Study of Religion and Atheism in the USSR.* Berlin, 1983, Walter de Gruyter & Co., 330.

24 Kowalewski, 1980, 426.

25 Anthony Kemp-Welch: *Eastern Europe: Stalinism to Solidarity. In The Cambridge History of the Cold War, III.* New York, 2010, Cambridge University Press, 228.

26 Még a pakisztáni kormányfő is úgy ítélte el a támadást, mint Brezsnyev bizarr karácsonyi ajándékait – tette ezt természetesen azért, hogy még inkább hasson a nyugati szövetségesekre, de a gesztus akkor is sokatmondó. Lásd Susan D. Moeller: *Compassion Fatigue. How the Media Sell Disease, Famine, War and Death.* New York, 1999, Routledge.

27 Eric Bourne: *How Communist hard-liners put a grinch in Poles' Christmas.* In: *Christian Science Monitor*, 1982. december 21.

csapással akadályozta meg Grenada kommunista fordulatát, vagyis azt, hogy a kis szigetországból második Kuba váljék. Az akció után az amerikai hadsereg egyik helikopterpilótája levelet írt Reagan elnöknek, melyben felhívta a figyelmét arra, hogy Grenada termelte a világ szerecsendió-készletének felét, és ezt a készletet is a szovjetek ellenőrizték volna, ha sikerült volna hatalmukat a szigetre is kiterjeszteni. A helikopterpilóta így ír: „Nem lehet tojással kevert párlatot készíteni szerecsendió nélkül, márpedig sok ember szerint a karácsony nem karácsony e nélkül a párlat nélkül. Az oroszok megpróbálták ellopni a karácsonyt. Megakadályoztuk."[28]

Grenada nem jelentett nagyobb fejtörést a szovjeteknek, Lengyelország már annál inkább. Lech Wałęsa pontosan az 1970-ben még megfékezhető tüntetésekre megemlékezve indította el a Szolidaritás sztrájkhullámát 1980-ban, szintén karácsonykor.[29] A rendszer az 1980-as évek lengyel ellenállását már nem tudta kezelni. 1981-ben a hatalomra kerülő Jaruzelski tábornok felfüggesztette az alapjogokat, szükségállapotot vezetett be, és letartóztatta a Szolidaritás legfőbb vezetőit. A szükségállapotot ismét két héttel karácsony előtt vezették be. „Ezer éve ünneplik a karácsonyt Lengyelországban mély vallásos hittel, de ez a karácsony nem hozott örömöt a bátor lengyel népnek. Elárulta őket a saját kormányuk! A rajtuk uralkodó emberek és totalitárius szövetségeseik félnek attól a szabadságtól, amit a lengyel nép ünnepel. A szabadságjogok brutális erővel való letörésével, gyilkosságokkal, tömeges letartóztatással és koncentrációs táborok felállításával válaszoltak. Lech Wałęsát és a Szolidaritás vezetőit letartóztatták, további sorsuk ismeretlen" – írta karácsonyi üzenetében Reagan elnök.[30] Felszólította a polgárokat, hogy az amerikai otthonokban meggyújtott gyertyák millióival juttassák kifeje-zésre a szabadság melletti elkötelezettségüket.[31]

Mint láttuk, karácsony ünnepét a szovjeteknek nem sikerült sem elpusztítani, a maguk képére formálni, sem pedig eljelentékteleníteni. Az egyetlen

[28] Ronald Reagan: *Egy amerikai élet.* Budapest, 2014, Antall József Tudásközpont, 391.

[29] Bourne, 1982; Kemp-Welch, 2010

[30] Ronald Reagan: *Address to the Nation About Christmas and the Situation in Poland.* 1981. december 23. *Reagan Presidential Library and Museum.* http://www.reagan.utexas.-edu/archives/speeches/1981/122381e.htm. (Utolsó letöltés: 2014. december 1.)

[31] Schmidt Mária: *Gyertyák a szabadságért.* http://www.schmidtmaria.hu/szakma/elo-adasok/eloadas_a_kozigazgatasi_e.html > (Utolsó letöltés: 2014. december 1.)

jelentős csoport a világon, amelyik valóban elhitte, hogy a karácsony jelentéktelen, hogy az ünnep alatt ugyanúgy meg lehet duplázni az élelmiszerek árát, hogy ugyanúgy meg lehet szállni országokat, hogy ugyanúgy katonai rendészettel lehet az állampolgárokat terrorizálni, mint máskor, a kommunisták voltak. S hogy ilyen erőszakos és arrogáns módon semmibe vették azt az ünnepet, amelyben legtöbb állampolgáruk hitt, a sors furcsa fintorával ütött vissza rájuk: a nyolcvanas évekre már senki nem hitte el Nyugaton, hogy a szovjetek tiszteletben tartják a lelkiismereti szabadságot vagy egyáltalán az államközi és társadalmi kapcsolatok civilizált módjait. 1991-ben Mihail Gorbacsov lemondott, és ezzel megszűnt az 1922 óta létező Szovjetunió is, megszűnt a kommunizmus kohója. Különös fintora a sorsnak, hogy Gorbacsov éppen karácsonykor, 1991. december 25-én jelentette be lemondását.[32] A Szovjetunió felbomlása karácsony másnapján vált hivatalossá. Kelet-Európa és Oroszország több száz milliós lakossága számára minden bizonnyal ez volt a legszebb karácsonyi ajándék.

[32] *End of the Soviet Union. Text of Gorbachev's Farewell Address. In The New York Times*, 1991. december 26.

2. DIKTATÚRA ÉS NEMZET

Albert Zoltán Máté

MÁRCIUS TIZENÖTÖDIKE ÁTÉRTÉKELŐDÉSE 1945 UTÁN ÉS AZ 1848/49-ES ZÁSZLÓK HAZATÉRÉSÉNEK KÉRDÉSE

Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc vitathatatlanul a magyar történelem egyik legkiemelkedőbb eseménye, a magyarság egyik legfontosabb identitásképző eleme.

Vajon mit jelent március 15-e egy magát forradalminak nevező politikai formáció számára? Hogyan emlékezik meg róla, amikor nincs a hatalomban, hogyan, amikor konszolidálnia kell magát, és hogyan, amikor már a hatalom kizárólagos birtokosaként létezik?

A magyar kommunisták szívesen hangoztatták, hogy ők Petőfi, Kossuth és Táncsics örökösei. Akkor vajon miért lehet az, hogy az 1949 és 1989 közötti időszakban bizonyos esetekben letartóztatásokkal járt, ha valaki ünnepelni merészelt az évfordulón? Még az is felmerült, hogy betiltják mint nemzeti ünnepet. Elég, ha csak Simon János 1991-es interjújára gondolunk Aczél Györggyel; ahol Aczél ezt mondja: „1985 februárjában hozott be Berecz ellenjegyzésével Lakatos egy anyagot, abban az az őrület volt, hogy március 15-ét, mint nemzeti ünnepet el kell törölni. És akkor – ritka eset – háromszor fölszólaltam, amire Kádár dühödten azt mondta: „szavazzunk". Kiderült, hogy a PB többsége ezt leszavazta, maradt nemzeti ünnep."[1] Arról van szó talán, hogy amíg konszolidálni kell magamat, addig előnyös 1848 örökösének neveznem magam, de miután már megragadtam a hatalmat, és tulajdonképpen az elnyomó Habsburg Birodalom örökösévé váltam, már kényelmetlennek érzem a forradalom és szabadságharc emlékét? Különösen kényelmetlennek érezhetem a március 15-éket 1956 után, illetve a „MUK"[2] feliratok megjelenését követően.

[1] *Puccs vagy összeomlás? 8 interjú a Kádár-korszakról volt MSZMP PB-tagokkal.* Szerk.: Simon János. Lakitelek, 2014, Antológia Kiadó, 15. (Simon János interjúja Aczél Györggyel 1991. március 22-én készült.)

[2] „Márciusban újra kezdjük!"

Tekintsünk most át néhány fontos epizódot a korábbi március15-ék történetéből:

1849 után a Habsburg neoabszolutizmus hatályon kívül helyezte a forradalomnak a császár által is szentesített törvényeit. Elvitatta továbbá Magyarország önálló identitását.[3]

1860 tavaszán a Kerepesi úti temetőben virággal emlékeztek meg a forradalom és szabadságharc hőseire. A hatalom birtokosai tüzet vezényeltek a megemlékezőkre, ekkor halt mártírhalált Forinyák Géza diák, akinek temetése tömegdemonstrációvá vált.[4]

1848 ötvenéves évfordulóján, 1898-ban rendelték el, hogy ne március 15-én, hanem április 11-én emlékezzenek meg a magyar forradalomról. Vagyis azon a napon, amikor az úgynevezett áprilisi törvényeket az uralkodó szentesítette.[5] A Habsburg-hatalom számára kényelmetlen ünnepet tehát megpróbálták enyhíteni, illetve áttenni egy másik dátumra. Ez később a Kádár-korszakban újból megvalósul a Forradalmi Ifjúsági Napok létrehozásával, amikor március 15-ét összevonták március 21-ével (az ún. Tanácsköztársaság napjával) és április 4-ével (az ún. felszabadulás napjával).

1927-ben a XXXI. törvénycikkel március 15-e nemzeti ünneppé emelkedett, egyúttal az 1898. évi V. törvénycikknek április hó 11-ét nemzeti ünneppé nyilvánító rendelkezését hatályon kívül helyezte. Idézet a rendeletből: „A magyar nemzet balsorsában, súlyos megpróbáltatásai közepette hálás kegyelettel emlékezik meg az 1848. esztendő március tizenötödikéről."[6] 1939. március 15-én a forradalom mellett Kárpátalja visszafoglalását is megünnepelték.[7]

1941-ben a szovjet kormány felajánlotta az 1848/49-es magyar honvédzászlók visszaadását, cserébe az itthon bebörtönzött Rákosi Mátyás és társai

[3] Az átpolitizált március 15. *Múlt-kor,* 2013. március 15. http://mult-kor.hu/20130315-_az_atpolitizalt_marcius_15. (Utolsó letöltés: 2014. november 30.)

[4] *Múlt-kor*, 2013

[5] *Múlt-kor*, 2013

[6] 1927. évi XXXI. törvénycikk március tizenötödikének nemzeti ünneppé nyilvánításáról. http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=7715. (Utolsó letöltés: 2014. december 6.)

[7] Filmhíradók online: 1939. március. Magyar Világhíradó 787., Március 15. ünnepe Budapesten. http://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=3217. (Utolsó letöltés: 2014. december 6.)

kiadatásáért. Az ünnepélyes moszkvai átadásra 1941. március 20-án került sor. A magyar fővárosba március 24-én érkeztek meg a zászlók, ahol ereklyetárgyaknak kijáró katonai pompával fogadták azokat.[8] Ötvenhat zászlóvivő akadémikus vette át a szabadságharcos relikviákat, ezt követően lassú díszmenetben elindultak a Hősök tere felé, ahol különböző fegyvernembeli díszszázadok, frontharcosok, leventék és cserkészek várták őket. Ezután elindult a menet az Andrássy úton a Hadimúzeum felé. A Budai Vár falát magyar és szovjet zászlók díszítették. Ünnepség keretében emlékeztek meg a szabadságharc hőseiről és köszönték meg a Szovjetuniónak a zászlók visszaadását. A magyar honvédelmi miniszter levélben hálálkodott Sz. K. Tyimosenko marsallnak, a szovjet hadügyi népbiztosnak: „Marsall úr! Abban a pillanatban, amidőn Nagyméltóságod szíves közbenjárására az 1848/49-es szabadságharcunk zászlói visszatértek magyar földre, van szerencsém Önt arra kérni, hogy fogadja a magyar királyi honvédség legőszintébb köszönetét és az én személyes hálámat ama lovagias tettéért, amellyel Ön ezeket az értékes katonai ereklyéket nekünk szíves volt visszaadni." Három hónap múlva már hadban állt egymással a két ország.[9]

1942. március 15-én nagyszabású ünnepséget rendeztek a Hősök terén, ahol Horthy István kormányzóhelyettes zászlót adományozott a leventeifjúságnak. Horthy István a beszédében hangsúlyozta: „Az 1848-as zászlóknak testvére ez a nemzeti zászló, Isten nevében és azzal az óhajtással adom át a mai magyar ifjúságnak, hordozza ugyanolyan tisztán és ugyanolyan áldozatos lélekkel, mint hordozta annak idején a márciusi ifjúság." Az eseményen Szabó László vezérőrnagy is mondott beszédet, amelyben kiemelte: „Az ország háborúban áll. Ősi európai hivatástudatától vezérelve, kiveszi a részét abból a háborúból, amely egy új, igazabb, emberibb és számunkra magyarabb rendért folyik."[10] Ugyanezen a napon volt a jelentős háborúellenes tüntetés is a Petőfi-szobornál a Magyar Történelmi Emlékbizottság szervezésében. Az Emlékbizottság névlegesen 1848 centenáriumi megün-

[8] Cs. Kottra Györgyi: *Magyar zászlók a honfoglalástól napjainkig.* Budapest, 2011, Kossuth Kiadó – Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 149.

[9] Siposné Kecskeméthy Klára – B. Kalavszky Györgyi: *A Ludovika.* Budapest, 2011, HM Zrínyi Média Közhasznú Nonprofit Kft., 138–139.

[10] Filmhíradók online: 1942. március. Magyar Világhíradó, 1943. márc. 15. http://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=4567. (Utolsó letöltés: 2014. december 4.)

neplésének előkészítése kapcsán alakult, tulajdonképpen az ellenzéki mozgalmak közötti párbeszéd elősegítésére hozták létre 1942 februárjában. Ennek előzménye volt az 1941. október 6-án megtartott ellenzéki tüntetés, illetve a *Népszava* karácsonyi száma, amelybe többek között Szakasits Árpád, Kállai Gyula, Mód Aladár, Darvas József, Bajcsy-Zsilinszky Endre és Szekfű Gyula is írt. Az 1942. március 15-ei tüntetést a hatóságok szétverték, ezután pedig az Emlékbizottság feloszlott.[11]

Érdekes megfigyelni a második világháború utáni március 15-ei megemlékezéseket, illetve 1848/49 értelmezési keretének változásait a diktatúra éveiben.

1945. március 15-én Debrecenben az ideiglenes nemzeti kormány kibocsátotta a 600/1945. M. E. számú rendeletet, amely március 18-án lépett hatályba, és amely a nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a „földmíves nép" földhöz juttatásáról rendelkezik.[12]

1946. március 15-én a MAFIRT Krónika szövege szerint: „A magyar főváros és az ország egész népe nagy lelkesedéssel ünnepelte március 15-ét."[13] Megjegyzem: sem a képkockákon látott embereken, sem a bemondó hangján nem érződik a nagy lelkesedés. Ami egyáltalán nem meglepő egy második, elveszített világháború lezajlása után, átélve annak minden borzalmát. Egyébként már ezen az 1946-os március 15-én megjelentek a vörös zászlók az ünnepségen.

1947. március 15-én, az akkori híradások szövege szerint: „A Magyar Partizánok Bajtársi Szövetsége »Szabadság« kiállítással ünnepli március 15-ét. Sólyom vezérezredes bevezetése után Tildy Zoltán köztársasági elnök ünnepélyesen megnyitja a kiállítást, mely összekapcsolja a magyar nép évszázados harcát a felszabadult Magyarország jelenével."[14] Valóban összekapcsolta, hiszen a kiállítási tárgyak között látható egy díszlet, amelyen három katona buzdítja egymást. Az első közülük egy 1848-as honvéd, kezében „1848" feliratú zászlóval. A második egy őszirózsát a kalapján viselő katona, „1918" feliratú zászlóval. Végül a harmadik egy gépfegyveres alak, „1945" feliratú zászlóval a kezében. Ez volt talán az első nyilvános megjelenése annak a politikai szándéknak, amelynek célja az volt, hogy végül beolvasszák március 15-ét és 1848 emlékét két XX. századi esemény évfordulója közé. Igaz, ekkor még nem az 1919. március 21-ei Tanácsköztársaság jelent meg, hanem az 1918-as őszirózsás forradalom. A szovjet „felszabadítás", amely egyúttal megszállást is jelentett, már ezen a kiállítási díszleten szerepelt.

1948-ban, a centenáriumi évben országos ünnepségsorozatokat rendeztek. Elgondolkodtató Révai József március 15-ei parlamenti beszéde, amely szerint: „Kossuth Lajos azt hagyta reánk, hogy a nemzeti függetlenség védelmében fel kell tudnunk áldozni minden csepp vérünket. Tőle tanultuk: ha van kérdés, amiben nincs alku, akkor a nemzeti függetlenség kérdése az."[15] Az akkori híradó tudósítása szerint: „A külföldi delegátusok élén elsőnek Vorosilov marsall beszélt. A szovjet nép nevében üdvözletét hozta a magyar népnek, és kiemelte, hogy a szovjet állam viszonya minden országgal szemben azon alapul, hogy a népek függetlenségét és szuverén egyenlőségét kölcsönösen tiszteletben tartja."[16]

A sors fintora, hogy a már egyszer visszaadott '48-as honvédzászlók a második világháború végén a megszálló szovjet csapatok kezére kerültek. Így kerültek ismét a Szovjetunióba. A magyar forradalom és szabadságharc centenáriumára azonban visszajuttatták ezeket Magyarország számára, de úgy, hogy a ceremóniát április 4-én (vagyis a felszabadulás harmadik évfordulóján) rendezték meg.[17] Ugyancsak tanulságos az akkori híradás szövege, amely szerint: „Három esztendeje annak, hogy a dicsőséges szovjet hadsereg az utolsó náci és fasiszta magyar bandákat kiűzte az ország te-

[11] Romsics Ignác: *A 20. századi Magyarország.* In: *Magyarország története.* Szerk.: Romsics Ignác. Budapest, 2010, Akadémiai Kiadó, 837.

[12] 1945. évi VI. törvénycikk a nagybirtokrendszer megszüntetése és a földmíves nép földhöz juttatása tárgyában kibocsátott kormányrendelet törvényerőre emeléséről. http://-www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=8213. (Utolsó letöltés: 2014. december 7.)

[13] Filmhíradók online: 1946. március. MAFIRT Krónika 23., Ünnepségek ország szerte március 15-e tiszteletére. http://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=6118. (Utolsó letöltés: 2014. december 4.)

[14] Filmhíradók online: 1947. március. MAFIRT Krónika 60., Ünnepségek március 15-én. http://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=6363. (Utolsó letöltés: 2014. december 4.)

[15] Filmhíradók online: 1948. március. UMFI Magyar Filmhíradó 1., 1848–1948 [Centenáriumi ünnepség az 1848. március 15-ei forradalom 100 éves évfordulóján]. http://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=6675. (Utolsó letöltés: 2014. december 4.)

[16] Filmhíradók online: 1948. március. MAFIRT Krónika 112., Beszámoló a március 15-ei ünnepségekről. http://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=6670. (Utolsó letöltés: 2014. december 4.)

[17] Cs. Kottra, 2011, 153.

rületéről. Magyarország teljes felszabadulásának ezen a harmadik évfordulóján ünnepélyesen megkoszorúzták az elesett szovjet katonák emlékműveit. [...] A felszabadulás évfordulóján lélekemelő ünnepséget tartottak a Hősök terén. Hatalmas tömeg ünneplése közben a magyar kormány, a Szovjetunió száztagú tiszti küldöttsége és a diplomáciai kar képviselői jelenlétében adta át Kuraszov vezérezredes az 1848-as szabadságharc és sok régebbi hadjárat 203 lobogóját Magyarországnak."[18]

1948. március 3-án már készen volt a hivatalos program 15-ére, amelyet az Országos Nemzeti Bizottság és Történelmi Emlékbizottság rendezett.[19] Figyelemreméltó az a beszédvázlat, amely a Nemzeti Bizottság 1948. március 15-ei ünnepségére készült el. Részletek a vázlatból: „Nemzeti függetlenség és jobbágyfelszabadítás: ez volt 1848 harcainak két fő célja. 1848 előtt a magyar nép a Habsburg-dinasztia és a vele szövetségre lépett magyar arisztokrácia uralma alatt sínylődött. [...] A szabadságharc [...] nemcsak azért bukott el, mivel két reakciós nagyhatalom: a Habsburg Birodalom és a cári Oroszország túlereje lépett fel ellene, hanem azért is, mert a forradalom és a szabadságharc vezető rétege, a középbirtokos nemesség nem tudott elég következetes lenni a nép és a nemzet ügyének összeforrasztásában. De elbukott azért is, mert a nagybirtokos arisztokrácia a Habsburg-uralom ügynöke volt az országon belül: a szabadságharcban nyíltan a nemzet elnyomói mellé állt, s megtagadta magyarságát. [...] A magyar szabadságharc bukása után – 1918/19 kivételével – szinte egy évszázadra a reakció éjszakája borult a nemzetre. [...] Népünk most tesz lépéseket, hogy a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontot, amely eddig a demokratikus pártok koalíciója volt, új alapokra fektesse, és új tartalommal töltse meg. Olyan új, hatalmas népi szervezetet készül létrehozni, amely magában egyesít pártkülönbség nélkül minden becsületes dolgozó magyar férfit és nőt, városban és faluban egyaránt." (Zárójelben jegyezném csak meg, hogy ez a Magyar Dolgozók Pártja létrehozásának, amely 1948. június

[18] Filmhíradók online: 1948. április. UMFI Magyar filmhíradó 4., Felszabadulási ünnepség. Az 1848-as szabadságzászlók ünnepélyes átadása. http://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=6692. (Utolsó letöltés: 2014. december 5.)

[19] Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MNL OL) XIX-A-1-o 12. d. Miniszterelnökség, 1848 centenáriumát előkészítő csoport (1947–1949), „Az 1948. március 15-i budapesti központi állami ünnepségek programja és szervezési ügyei" feliratú irategység, „Program március 15-ére" feliratú 129-es számú mappa.

12-én létre is jött,[20] illetve a Magyar Függetlenségi Népfront létrehozásának a terve, amely 1949. február 1-jén alakult meg, és amelynek célja a többpártrendszer teljes likvidálása volt.)[21] Folytatva a szöveget, találunk még figyelemre méltó részeket: „1848 nagy tanulsága, hogy a nemzet előre haladni csak úgy tud, ha könyörtelenül és következetesen leszámolunk a nép ellenségeivel, Petőfi kifejezése szerint »a belső bitangokkal«.[22] A magyar demokrácia a felszabadulás óta kemény harcban állott ellenségeivel. Egymás után kellett leszámolni az összeesküvőkkel, Sulyok és Pfeiffer fasiszta pártjaival, Peyer, Bán, Kéthly jobboldali szociáldemokrata irányzatával, amelyek, bármily megtévesztő köntösben léptek is a nemzet elé, lényegükben azonosak voltak: vissza akarták hozni a régi úri rendet, s hazánkat ki akarták szolgáltatni a nyugati imperialista köröknek. Ezeket a harcainkat siker koronázta, s ma már elmondhatjuk, hogy mienk az ország – magunknak építjük. Az ország gazdája ma már a dolgozó magyar nép. 1848 szellemében járunk el, ha tovább folytatjuk harcunkat a nép ellenségei ellen."[23]

A Kossuth-díjat is 1948-ban alapították, a magyar alkotómunka jutalmazására és március 15-e századik évfordulójának méltó megörökítése céljából.[24] Az erről szóló törvényjavaslatot Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter nyújtotta be 1948. február 5-én. A törvényjavaslat szövege szerint: „A magyar törvényhozás 1848. március tizenötödikének a százados évforduló alkalmából való méltó megörökítése céljából a magyar alkotó munka jutalmazására »Kossuth-díjat« alapít. [...] a »Kossuth-díjjal« tudósokat és művészeket, az újjáépítés terén az alkotómunkában kiváló teljesítményeket elért testi és szellemi dolgozókat; munkásokat, üzemi mér-

[20] Tarján M. Tamás: *1948. június 12. Megalakul a Magyar Dolgozók Pártja*. In: *Rubicon-line.* http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1948_junius_12_megalakul_a_magyar_dolgozok_partja/. (Utolsó letöltés: 2014. december 7.)

[21] Romsics, 2010, 859.

[22] Szintén megjegyzem: ez magáról az ÁVO-ról szól.

[23] MNL OL XIX-A-1-o 12. d. Beszédvázlat a Nemzeti Bizottság 1948 március 15-i ünnepségére. Szikra Rt., Budapest. Felelős kiadó: Huszti Dénes, felelős vezető: Nedeczky László.

[24] A magyar köztársaság kormányának 3.110/1948. Korm. számú rendelete a „Kossuth-díj" alapításáról szóló 1948:XVIII. tc. végrehajtása tárgyában. In: *Magyar Közlöny.* Rendeletek Tára, 61. szám. Budapest, 1948. március 13., szombat.

nököket, gazdákat, nevelőket, orvosokat stb., továbbá a katonai tudományokban, valamint az alapvető szervezési munkában legjelentősebb eredményeket felmutató személyeket kell jutalmazni." Kossuth-díjra a jelölés a következőképpen történt: a javasolt személyek kijelölésére a vallás- és közoktatásügyi miniszter elnöklete alatt egy huszonöt tagú jelölő bizottságot szerveztek. Ennek a bizottságnak a javaslata alapján a minisztertanács döntött a Kossuth-díj odaítéléséről.[25] Az országgyűlés alkotmányjogi és közjogi, valamint közoktatásügyi bizottsága „a »Kossuth-díj« alapításáról" szóló 83. számú törvényjavaslatot 1948. február 10-én általánosságban elfogadta. A díjra javaslatba hozott személyek kijelölésére szervezendő bizottság létszámát huszonötről huszonnyolcra emelték.[26] Az országgyűlés részletes tárgyalás alapján a Kossuth-díjról szóló törvényt 1948. február 13-án elfogadta.[27]

A Magyar Függetlenségi Népfront első elnöke Rákosi Mátyás, alelnökei Dobi István és Erdei Ferenc, főtitkára pedig Rajk László lett. Ez a szervezet az MDP, a Kisgazdapárt, a Nemzeti Parasztpárt és más pártok vezetőiből és képviselőiből állt. A Népfront első kongresszusa 1949. március 15-én volt, ahol vita nélkül szavazták meg az MDP vezető szerepét, illetve a pártok kijelentették, hogy „vállalják a szocializmus felépítésében való aktív közreműködést és a következő országgyűlési választásokon közös jelölteket indítanak".[28]

Az 1949. március 15-ei ünnepségek már teljesen más hangulatban teltek, mint az előző évek március 15-éi. Inkább volt kommunista propaganda és burkoltan az augusztus 20-án létrejövő Magyar Népköztársaság beharangozása. Az akkori híradások szövegei jól szemléltetik ezt: „A Magyar Népköztársaság[29] a magyar dolgozók vezetésével megvalósította és továbbfejleszti 1848/49 örökségét. [...] Fiatalságunk lelkesedése ma sem ismer határt. Tomboló lelkesedéssel köszönti a magyar nép nagy vezetőjét, Rákosi Mátyást." Részlet Rákosi beszédéből: „Innen, a Magyar Függetlenségi Népfront Országos Kongresszusáról mondunk újra köszönetet felszabadítónknak, a hatalmas Szovjetuniónak és bölcs vezérének, a magyarság nagy barátjának, Sztálinnak, (taps) akik annyi évszázad után végre leverték kezünkről a bilincset, és megnyitották előttünk a szabadság, az újjászületés útját. A Magyar Függetlenségi Népfront tudatában van ennek a történelmi lehetőségnek. Tudja, hogy amiért hiába küzdöttek Rákóczi kurucai, Kossuth honvédei, az 1919-es forradalom vörös katonái, azoknak a céloknak az elérését most a történelem lehetővé tette."[30]

1949. február 2-án a Magyar Dolgozók Pártja Titkárságának ülésén fogalmazták meg a Tanácsköztársaság 30. évfordulója kapcsán a következőt: „A mártírok sírját március 21-én kell megkoszorúzni. Március 21-et a jövőben a mártírok emléknapjává kell nyilvánítani."[31] Az Országos Agitációs Osztály és a Magyar Munkásmozgalmi Intézet közös javaslata szerint a 30. évforduló megünneplése azért fontos, mert „A Magyar Tanácsköztársaság folytatója és továbbfejlesztője volt a magyar nép szabadságmozgalmainak, örököse az 1848/49-es szabadságharcnak, dicsőséges hagyománya és nemzeti ünnepe a magyar dolgozó népnek. [...] A magyar történelemben a Tanácsköztársaság megvalósításával, a proletariátus diktatúrájával először került a hatalom a dolgozók, a magyar munkásosztály kezébe. [...] A Tanácsköztársaság 1848/49 óta először teremtett független néphadsereget, amely kemény harcokban védte a hazát a rátörő imperialista ellenség támadásai ellen."[32]

1951-ben (március 9-én) a március 15-ei ünnepet egy minisztertanácsi rendelettel törölték a munkaszüneti napok sorából.[33]

Az MSZMP KB 1972. március 15-én megtartott ülésén Biszku Béla előadta az Alkotmány módosítására tett javaslatát. A Központi Bizottság az

---

[25] *Az 1947. évi szeptember hó 16-ára összehívott Országgyűlés Irományai,* I. kötet. Budapest, 1948, Athenaeum, 473, 83. számú törvényjavaslat.

[26] Országgyűlés Irományai, 1948, 478.

[27] *Az 1947. évi szeptember hó 16-ára összehívott Országgyűlés Naplója,* II. kötet. Budapest, 1948, Athenaeum, 1011.

[28] Romsics, 2010, 859.

[29] Megjegyzem: ekkor még köztársaság az államforma.

[30] Filmhíradók Online: 1949. március. UMFI Magyar Filmhíradó 54., Március 15. megünneplése. http://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=7067. (Utolsó letöltés: 2014. december 2.)

[31] MNL OL M-KS 276. f. 54/276. f. 54. cs. 28. ő. e. 3R/24 Magyar Dolgozók Pártja Titkárságának ülése. 1949. február 2.

[32] Uo. 12R/24

[33] Németh Máté: *1989 március 15: a diktatúra halottas menete.* In: *Múlt-kor,* 2014. március 14. http://mult-kor.hu/20140314_1989_marcius_15_a_diktatura_halottas_menete. (Utolsó letöltés: 2014. november 30.)

Alkotmány módosítására vonatkozó előterjesztést elfogadta.[34] Akár véletlen, akár akaratlagos, mindenesetre érdekes, hogy pont ezen a napon történt.

1988. március 15-e volt az utolsó, amikor a hatalom erőszakkal fordult az ünneplőkhöz. Tamás Gáspár Miklós ekkor beszédet intézett az összegyűlt tömeghez: „Magyar honpolgárok! Nem egy, hanem három forradalom: az 1848-as, az 1918-as és az 1956-os próbálta már elérni ugyanazokat a célokat: szabadságot, a nép beleegyezésén nyugvó jogrendet, egyenlő jogokat, nemzeti függetlenséget, a választott parlamentnek felelős kormányt – s ezzel helyet a civilizált nemzetek közösségében. [...] Ezt nem lehet rendőri és katonai eszközökkel megakadályozni." Ez volt a Kádár-korszak legnagyobb tüntetése, legalább tízezres nagyságrendű, a hivatalostól teljes mértékben független megemlékezés.[35] 1988. december 20-án Grósz Károly és Huszár István képviselők indítványát az országgyűlés közfelkiáltással, majd szavazással is elfogadta, miszerint március 15-ét újra munkaszüneti nappá kell nyilvánítani.[36]

Az 1989-es évben a két magyar forradalom és szabadságharc emléknapja fontos dátummá vált a rendszerváltozás folyamatában. 1989. március 15-én a Független Jogász Fórum felhívást bocsátott ki a független politikai szervezetekhez, amelyben egy folyamatosan működő egyeztető fórum létrehozását javasolta.[37] Így jött létre március 22-én az Ellenzéki Kerekasztal (EKA). A felhívásnak három fő pontja volt. Az elsőben kijelentették, hogy ki kell mondani azt, hogy 1917-ben a „szocializmus felépítésének" jelszavával indított nagyszabású történelmi kísérlet elbukott. Az érintett országok leszakadtak a világ élvonalától. Valamint: „A felzárkózás esélyének megteremtése ezért csak az egész társadalmi, gazdasági, politikai berendezés gyökeres megváltoztatása árán lehetséges. [...] Valamennyi

[34] MNL OL M-KS 288. f. 4/116. ő. e (1972.03.15.) 1R/143-2R/143 Az MSZMP KB 1972. március 15-én megtartott ülése.

[35] Katona András – Kiszelly Zoltán – Salamon Konrád – Simon János – Zachar Péter Krisztián: *Tüntetések könyve. Negyedszázad 56 tüntetése Magyarországon (1988–2013).* Lakitelek, 2014, Antológia Kiadó, 59.

[36] *Az 1985. évi június hó 28-ára összehívott országgyűlés Naplója,* III. kötet. Hiteles kiadás. Budapest, 1998, 2796–2797.

[37] Független Jogász Fórum: *Kronológia. 1989. március 15.* http://fjf.hu/kronologia. (Utolsó letöltés: 2014. november 30.)

felelősségteljes politikai erőnek [...] arra kell törekednie, hogy a szükségszerűen bekövetkező változás erőszakmentesen menjen végbe." A második pontban fogalmazták meg azt, hogy a teljes átalakítást maga a magyar nemzet fogja végrehajtani, ezért nem lehetséges a feltételeket a nép feje fölött kialkudni, hanem az új „játékszabályok" megfogalmazásába be kell vonni a társadalmat. A Független Jogász Fórum álláspontja az volt, hogy nagy ellentmondás az, ha „a fennálló hatalmi struktúra intézményi keretei között kellene megalkotni azokat a törvényeket, amelyek célja éppen ennek a hatalmi struktúrának a lebontása". Vagyis a fennálló struktúra lebontásának első lépése az, ha az országgyűlést felváltja egy népképviseleti testület. A harmadik pontban sürgették a társadalom önszerveződését, az újonnan létrejövő szervezetek tömegbázisának kiépülését. Megfogalmazták, hogy „tartózkodni kell minden olyan politikai lépéstől (pl. a hatalommal való idő előtti koalíció, egyoldalú engedmények, látszattárgyalások), amelyek az adott szervezet hitelét csökkentik." Az egyik legfontosabb üzenet az, hogy: „Abból kiindulva, hogy a jelenlegi helyzetben a független szervezetek között objektíve alapvető az érdekazonosság és érdekeik az egész nemzet érdekeivel egybevágnak – szükséges és egyben erkölcsi parancs is a felmerülő legfontosabb kérdésekben a nézetek folyamatos egyeztetése." Lényeges még továbbá az, hogy: „Mindaddig, amíg a megerősödött társadalom nem veszi kézbe sorsának irányítását, előzetesen egyeztetett egységes fellépéssel kell folyamatos nyomást gyakorolni az intézményes hatalomra annak érdekében, hogy a döntésekbe a társadalmat ténylegesen bevonja és az átalakítást következetesen megvalósítsa."[38]

Az 1989. március 15-ei ünnepségek után televíziós beszélgetésben mondta el Csengey Dénes (a Magyar Demokrata Fórum elnökségi tagja), Andics Jenő (a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága osztályvezetője) és Deutsch Tamás (a Fiatal Demokraták Szövetsége vezetőségi tagja) értékelésüket a március 15-ei ünnepségsorozat eseményeiről, illetve várakozásaikat is megfogalmazták az 1989. október 23-a és 1990. március 15-e megünneplésével kapcsolatban. Csengey Dénes az ünnep emelkedettsége kapcsán fogalmazta meg azt, hogy: „ma este többre becsül-

[38] Független Jogász Fórum: *Dokumentumok. Felhívás az Ellenzéki Kerekasztal létrehozására.* http://fjf.hu/dokumentumok/27-felhivas-az-ellenzeki-kerekasztal-letrehozasara. (Utolsó letöltés: 2014. november 30.)

hetjük magunkat, mint ma reggel". Andics Jenő ezzel szemben azt mondta, hogy: „ma este ugyanannyira becsülhetjük magunkat, mint ma reggel". Deutsch Tamás az ünnepen annak látta jelét, hogy a magyarok az új, szabad, demokratikus és független Magyar Köztársaságra voksolnak. Csengey Dénes emlékeztetett, hogy az egyik követelés az volt, hogy „igazságot ötvenhatnak!". Tehát megállapítása szerint, október 23-a után látjuk meg, hogy milyen lesz a következő március 15-énk.[39] 1989. október 23-án Szűrös Mátyás kikiáltotta a köztársasági államformát. 1990. március 15-én pedig már a választás hajrájába érkező pártok küzdöttek egymással a nagy nyilvánosság elé kerülésért.[40]

Március 15-ét mindig is felhasználták saját céljaiknak megfelelően az aktuális politika szereplői. A kommunisták kezdetben hangos szólamokkal, nagy ívű beszédekkel emlékeztek meg 1848-ról, illetve hangoztatták, hogy ők Kossuthék örökösei. Aztán megpróbálták beolvasztani nemzeti ünnepünket a Forradalmi Ifjúsági Napok keretében a kommunista ünnepek közé.

Véleményem szerint jelzésértékű a két zászlóvisszaadás is a szovjetek részéről. Magyarország szuverén állam volt 1920. június 4. és 1944. március 19. között. 1941-ben, amikor először adták vissza a szovjetek a '48-as honvédzászlóinkat, akkor márciusra meg is érkeztek történelmi ereklyéink a fővárosba. 1948-ban viszont hiába volt centenáriumi év, addigra már a Szovjetunió érdekszféráján belül voltunk, és teljes szuverenitásunkat – a német megszállással, melyet utána a szovjet megszállás követett – elveszítettük. Másodszor már április 4-én kaptuk vissza a '48-as zászlókat, miközben az ünnepségek a Szovjetunió dicsőítéséről szóltak. Úgy látszik, hogy a Habsburg Birodalom és a Szovjetunió vezetői egyaránt megfogadták a Napóleon tanácsadójának tulajdonított legendás idézetet, miszerint: „A magyarok felnéznek nagyjaikra, és büszkék a múltjukra. Vedd el e nép múltját, és azt teszel velük, amit akarsz!"[41]

---

[39] Nemzeti Audiovizuális Archívum: *Stúdióbeszélgetés: A március 15-ei ünnepségsorozat értékelése.* Adásnap: 1989. március 15. http://nava.hu/id/01505_1989/. (Utolsó letöltés: 2014. november 30.)

[40] Rockenbauer Zoltán: *Társadalmi ünnepek, tüntetések és sztrájkok az 1990-es esztendőben.* In: *Magyarország Politikai Évkönyve, 1991.* Szerk.: Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László. Budapest, 1991, Ökonómia Alapítvány–Economix Rt., 213.

[41] Széles László: *Vedd el e nép múltját...* In: *Új Ember*, 2000/34–35. http://ujember.katolikus.hu/Archivum/000820/1503.html. (Utolsó letöltés: 2014. november 30.)

Müller Rolf

ÜNNEPEL AZ ÁVH

SZÜLETÉSTŐL A HALÁLIG[1]

Egy rendszer és egy testület „születésnapja"

„Viharzik a taps, s ismét magasra lángol a lelkesedés, mikor feltűnnek az államvédelmi határőrök zöld parolis, tányérsapkás alakulatai. A zenekarok közben egyre játszanak, a nagydob ütemes zengése, a díszszázadok lépteinek ütemes dobbanása, összevegyülve a nézők örömrivalgásával – megannyi messzi hangzó üzenet az imperialistáknak s Tito bandájának, hogy készen állunk megvédeni határainkat, a nép államát, mindazt, amit április 4. jóvoltából kivívtunk. Megvédjük minden ellenség, minden fenyegetés, minden támadás ellen – ez sugárzik az államvédelmi zászlóaljak katonáinak tekintetéből. Az államvédelmi őrök kékszegélyes, tányérsapkás alakulatai jönnek most. Ők is sokszor kipróbált, nagyszerű harcosok, akik éberen védték a népi demokráciánkat az álcázott ellenség merényleteitől a múltban is. A munkásosztály legjobb fiai vonulnak ott köztük, Rákosi elvtárs, Vorosilov elvtárs felé néz hűséges és büszke tekintetük. Ezeknek a katonáknak az öntudata is fegyver, amit a Párt nevelése adott nekik, és amely a Szovjetunió vezette béketábor legyőzhetetlen harcosává emeli őket s többi bajtársukat is" – e sorokkal röpítette szét a hírt a politikai rendőrség 1950. április 4-ei erődemonstrációjáról a *Szabad Nép*.[2] Akik jelen voltak az ország „felszabadulásának" ötödik évfordulójára szervezett nagyszabású parádén, maguk is meggyőződhettek arról, ahogy a Dózsa György úton díszlépésben menetelt végig – a néphadsereg alakulatai közé ékelődve – az Államvédelmi Hatóság krémje.

---

[1] A tanulmány rövidebb, ismeretterjesztő formában megjelent *Ünnepel az ÁVH. Április 4-től október 6-ig* címmel a *Múlt-kor*, 2013. tavaszi számában (38–43).

[2] Néphadseregünk erejének, fegyelmének és öntudatának ragyogó bizonyságtétele volt a káprázatos április 4-ei díszszemle. *Szabad Nép,* 1950. április 6., 1–2.

Az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) határőreinek díszszázada Budapesten 1950. április 4-én (Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár, Ltsz: 82-1402)

A bámészkodók ekkor láthatták először együtt masírozni az egyenruhájuk jelzései alapján „zöld ávósnak" nevezett határőröket és a „kék ávósnak" titulált karhatalmistákat. Az is bizonyos, hogy a tudósítás és a látvány nem váltott ki lelkesedést azon „szöveg-, illetve képolvasók" körében, akiknek valamely családtagjuk már személyes tapasztalatokat szerzett az Andrássy út 60. sajátos „vendégszeretetéről".

Ünneplésre igazán a hatóság vezetőjének volt oka. Péter Gábor ugyanis pár hónappal korábban bújtatta ki szervezetét a Belügyminisztériumból, és kis túlzással államvédelmi miniszterként őrködött az ország „külső és belső biztonságán", nem beszélve arról, hogy újdonsült önállóságát hirtelen izmosodással is tetézhette. A második világháború óta eltelt öt esztendőt Péter és csapata igen jól kihasználta. Az államrendőrség egyik osztályából az ország harmadik fegyveres testületévé nőtte ki magát, sőt létszáma nemsokára – még ha nem is közelítette meg a harmadik világháborúra trenírozott 200 ezres katonaságot, de – jócskán meghaladta egykori anyaszervezetét. Míg a közrendészetnél az ötvenes évek elején 22 ezren szolgáltak, addig az ÁVH 35 ezer fős militarizált állománnyal és hasonló számú besúgóval büszkélkedhetett.[3] A fél évtized ugyanakkor elég volt arra is, hogy elévülhetetlen érdemeket szerezzen a kommunista párt egyeduralmának megteremtésében és megtartásában, amelynek lényegi eleme a társadalom kollektív megfélemlítése volt.

Annak érzékeltetésére, hogy mit is jelenthetett a rendszerbiztosító tevékenység a jeles nap okán, ugorjunk egyet a kommunista ünnepkörben.

Aki nem vonult, figyelt

Az erőszakszervezetek nemcsak együtt ünnepeltek díszalakulataik felvonultatásával vagy éppen közös díszőrségek állításával (1950 után – ahol ez megvalósítható volt – mindhárom fegyveres testület képviseltette magát a koszorúzásokon), de az adott esemény háttérmunkálatai során is összedolgoztak.

Voltak tehát soraikban nem kevesen, akik a munka ünnepét munkával ünnepelték. 1950. május 1-jére készülődve a vidéki rendőrfőkapitányok „szigorúan titkos jelzéssel, dupla borítékban, expressz ajánlva" kapták meg a belügyminisztériumi ukázt az ünnepi rend fenntartására vonatkozóan. A feladatlistában mindent megelőzött a biztosítási teendők egyeztetése a helyi párt- és államvédelmi szervekkel, és csak ezután következhettek az operatív intézkedések. Ezek közül is az első a rendkívüli megfigyelő szolgálat bevezetése volt. Az ünnepség előtt már egy héttel ellenőrzés alá vonták a „reakció" kedvelt találkozási, tartózkodási helyeit, különösképpen a kocsmákat és a vendéglőket, a szervezettel titkos munkakapcsolatban álló információs hálózat tagjai is fokozott igénybevételre számíthattak. A rendőrség preventív jelleggel figyelmeztetésben részesíthette az „osztályellenség" tagjait, sőt „kirívó esetekben" akár erélyesebben is felléphettek velük szemben, vagyis a volt internáltak, rendőri felügyeletesek (refesek) egy időre „szigorúbb" ellenőrzés alá vagy őrizetbe kerülhettek. Az ünnepség előtti naptól megerősítették a fontosabb épületek, mint a párthházak vagy a posták, továbbá a szovjet emlékművek biztosítását. Utóbbiakat még napokig díszőrök

[3] A politikai rendőrség szervezettörténeti kérdéseiről bővebben Müller Rolf: *Politikai rendőrség a Rákosi-korszakban.* Budapest, 2012, Jaffa Kiadó, 9–70.

„vigyázták", kiegészülve egy jóval kevésbé feltűnő segédcsapattal, ugyanis minden kiemelt objektumhoz ilyenkor nyomozókat és civil ruhába öltöztetett őrszemélyzetet is kivezényeltek. Miközben ők az utcán figyeltek, a rendőrségi állomány összes tagját berendelték, eltávozás, szabadság részükre tilos volt, mindemellett a nagyobb városok kapitányságain külön 8-10 fős karhatalmi tartalék várta a bevetési parancsot.

A rendőrség, az államvédelem és a honvédség díszőrei 1952. február 23-án Budapesten, a Szabadság téri hősi emlékműnél (Magyar Fotográfiai Múzeum)

Soraikba az állomány megbízható tagjait válogatták be, miképpen a parancsnokok és a fegyverzet kiválasztása is nagy körültekintést igényelt a kapitányság vezetőjétől, mivel a BM-es instrukció úgy szólt, hogy az alakulat „erős és ütőképes legyen".[4] A végrehajtást természetesen mindenhol a helyi lehetőségekhez igazították, a VI. rendőrkerület szegedi főkapitánya például így járt el: „A karhatalmi tartalék gyors mozgásának biztosítása érdekében gondoskodtam arról, hogy a tartalék létszámának megfelelően ugyanolyan számú teljesen üzemképes állapotban lévő kerékpár álljon rendelkezésre."[5]

A rendőrség ünnepi regulája tehát egyáltalán nem volt mentes a köztudatban államvédelmiként rögzült szerepköröktől, sőt lényegében ugyanazokat a feladatokat testálták rájuk, mint „politikai" fegyvertársukra. Az állami ünnepeken az ÁVH-nak szintén fokozott éberséget kellett tanúsítania, hiszen minden olyan esemény, amely az emberek legális gyülekezésével járt együtt, lehetőséget adott egyszersmind a kontrolálatlan, nyilvános kritikára is. Nem véltetlen, hogy április 4. és május 1., majd az Alkotmány augusztus 20-ai ünnepe és a nagy októberi szocialista forradalom november 7-ei évfordulója előtt az operatív szervek ugyancsak megkapták a biztonsági intézkedéscsomagot. Ők is mozgósították az ügynöki hálózatukat, fokozva a potenciális „rendbontók", röpiratozók, de lényegében minden ellenségesként kezelt személy vagy csoportosulás megfigyelését. A hivatásos államvédelmi beosztottak a már jelzett rendőrségi kooperációban a középületeket, az emlékműveket és a népgazdaság szempontjából fontos objektumokat tartották szemmel, és ilyenkor még jobban megszigorították az államhatárok őrizetét.[6]

Az ÁVH fennhatósága alatt álló börtönökben, internáló- és munkatáborokban napokra leállt a munka, a rabok a zárkájukban maradtak, az őrök-

[4] Magyar Nemzeti Levéltára Országos Levéltára (MNL OL) XIX-B-1-j 23. d. 330/1950. Tervezet az 1950. május 1-jei ünnepségekkel kapcsolatban szükségesnek látható rendőri intézkedésekről (A vidéki főkapitányságok területére), 1950. április 19. Uo. Május 1-jei ünnepségekkel kapcsolatos rendőri intézkedés, 1950. április 20.

[5] Uo. A Szegedi VI. kerületi Rendőr-főkapitányság vezetőjének jelentése a május 1-jei ünnepségekkel kapcsolatos rendőri intézkedésekről, 1950. április 27.

[6] A belügyminiszter első (államvédelmi) helyettesének 1953 és 1956 közötti utasításait, parancsait az ünnepek biztosítására vonatkozóan lásd Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) 4. 2. II. sorozat.

nek – megerősített szolgálat mellett – mellőzniük kellett mindenfajta „fogolymozgatást”.[7]

Az államvédelem figyelmét a legapróbb részlet sem kerülhette el, akár még egy üresen hagyott operaházi szék is szemet szúrhatott: 1949. január 31-én lajstromba kerültek mindazok, akik a köztársaság kikiáltásának harmadik évfordulójára szervezett díszelőadástól távol maradtak. Az összeírást elrendelő belügyminiszter, Kádár János az akkor még a tárcájához tartozó hatóság (BM ÁVH) jelentésének – amelyen olyan hiányzók szerepeltek, mint Barankovics István, a Demokrata Néppárt elnöke vagy Somlay Artúr színész, a *Valahol Európában* című film főszereplője – nagy jelentőséget tulajdonított, hiszen nyomban küldte azt tovább Rákosi Mátyásnak.[8] (Kádár amúgy egy szomorú emléket is őrzött a hivatalos ünneplésekkel kapcsolatban. Az előző évben féltestvére, Csermanek Jenő, az Államvédelemi Osztály (ÁVO) hadnagya május 1-jére akarta lakását fellobogózni, ám a háborúban megrongálódott erkély leszakadt alatta, s szörnyethalt.)[9]

Ünneprontók és emlékhelytelenítők

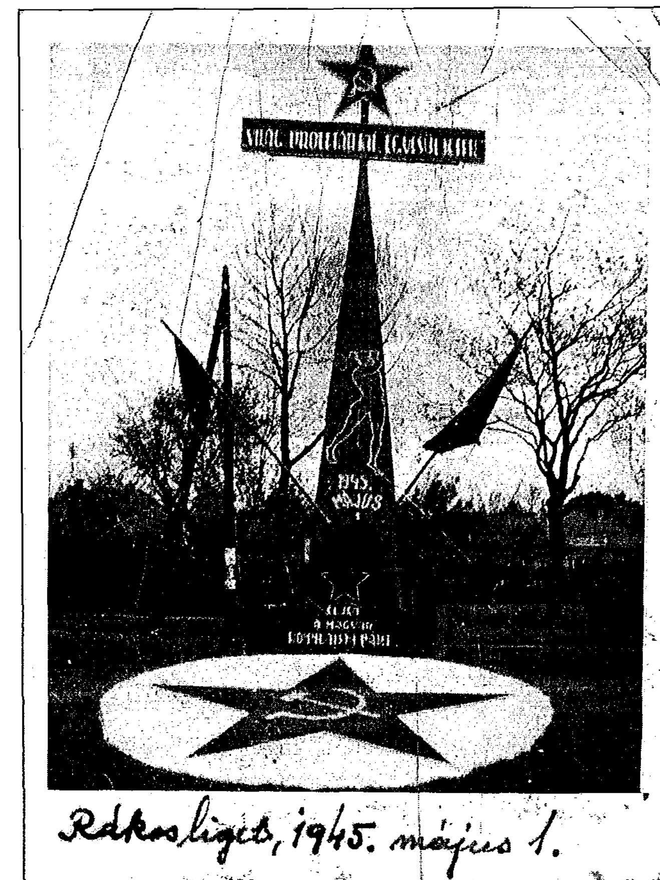
Visszatérve a népköztársaság első május 1-jei ceremóniájára, a „felfokozott éberségben” edződött rendészeti szervek (együttműködés ide vagy oda) nem voltak képesek csírájában elfojtani minden időzített rendszerkritikát. A pécsi rendőr-főkapitányság az ünnepi dekorációk megrongálásáról, a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) mecsek-rákosi titkárának megveréséről, az egyházi „reakció” aknamunkájáról (az állami ünnepséggel azonos

[7] ÁBTL 2.1. XII/5. 4. d. Az Állambiztonsági Büntetőintézet vezetőjének utasítása az elítéltekkel való foglakozásra május 4-én és 5-én, 1952. április 3. Uo. XII/8. 112–113. Az ÁVH VI/2. Osztály vezetőjének biztonsági intézkedése május 1-jére, 1952. április 29. Uo. XII/5. 3. d. Az ÁVH VI/2. Osztály vezetőjének biztonsági intézkedése december 24–31-ére és január 1-jére, dátum nélkül.

[8] MNL OL M-KS 276. f. 75. cs. 21. ő. e. A BM ÁVH XVII. alosztályának jelentése, 1949. február 1.

[9] ÁBTL 1.2. 4. d. Az Államvédelmi Osztály vezetőjének 101/1948. számú napiparancsa, 1948. május 3. Huszár Tibor: *Kádár János. Politikai életrajz, 1912–1956.* 1. kötet. Budapest, 2001, Szabad Tér Kiadó-Kossuth Kiadó, 112.

időben meghirdetett miséről) jelentett.[10] A Pest megyei Vecsésen az MDP pártházról Sztálin és Rákosi arcképét távolították el, Turán a vörös és nemzetiszínű zászlókat szakították le, Felsőgödön a „Béke” emlékművet rongálták meg.[11]

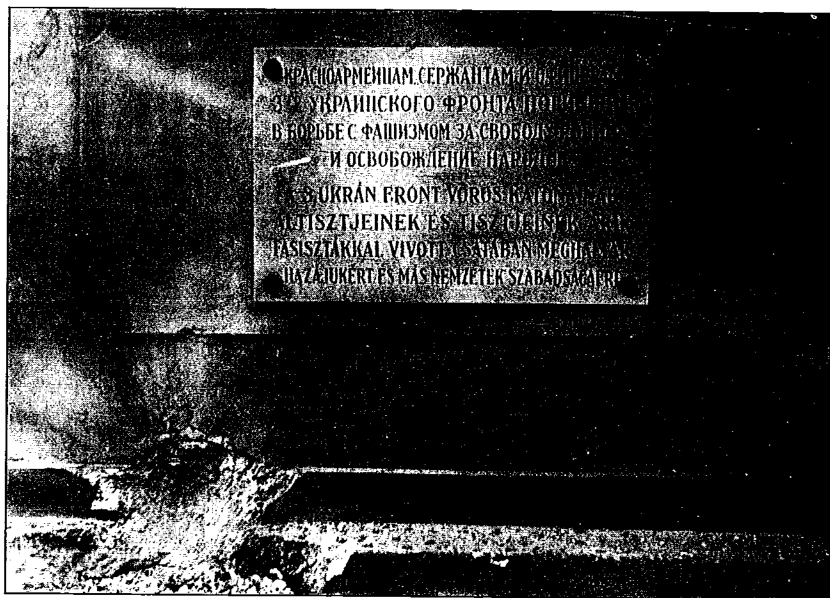
A rákosligeti emlékmű egy korabeli képeslapon (ÁBTL 3.1.9. V-773226)

[10] MNL OL XIX-B-1-j 23. d. 330/1950. A Pécsi V. kerületi Rendőr-főkapitányság vezetőjének jelentése a május 1-jével kapcsolatos rendőri intézkedésekről, 1950. május 3.

[11] Uo. A Pest megyei II. kerületi Rendőr-főkapitányság vezetőjének jelentése a május 1-jei ünnepségekkel kapcsolatos rendőri intézkedésekről, 1950. május 2.

Az aktuális politikai hatalom jól látható legitimációs jeleinek ilyen típusú megkérdőjelezése 1956 októberében érte el a csúcspontját. Nem véletlen, hogy szinte nincs olyan '56-os dokumentumfilm vagy kiállítás, amely ne használná a budapesti Sztálin-szobor megsemmisítésének egyes stációt megörökítő vizuális emlékanyagokat a szabadság légkörében tömegessé váló „emlékhelytelenítések" illusztrációjaként.

Jóval kevésbé ismeretes, hogy 1956 előtt is volt példa az emlékhelyek elpusztítására vagy legalábbis annak kísérletére (igaz, nem minden esetben ünnepnaphoz igazítva). 1946 elején egy fiatal társaság a rákosligeti, fából készült szovjet emlékművet vette célba: elvágták a rögzítő kábeleket, remélve, hogy a szél feldönti az emlékművet, sőt az ÁVO információi szerint 1948-ra már a felrobbantására készültek. A nyomozás lezárultával a húszas éveik elején járó társaságból négy személyt statáriális bíróság elé állították, és tízévi fegyházra ítélték, illetve rajtuk kívül többeket internáltak.[12]

A robbanás nyomai a móri szovjet emlékmű talapzatán
(ÁBTL 3.1.9. V-77669)

[12] ÁBTL 3.1.9. V-77326. (Fábián Nándor és társai). Uo. V-77734. (Klárai Vilmos és társai). Uo. V-77392 (Schuller Lajos és társai).

Ugyanezen év szeptemberében Móron próbálták meg a szovjet katonák emlékhelyét eltüntetni. A politikai rendőrség nyomozói azonnal megjelentek a helyszínen, ahol megállapították, hogy a rombolást időzített gyutaccsal idézték elő, amely csak azért nem okozott nagy kárt, mert a robbanószerkezet lazán volt a talapzatra erősítve, nem volt kellőképpen elfojtva. A gyanú egy sváb fiatalokból álló társaságra terelődött, a társaság tagjai közül kettőt a statáriális tárgyalás során halálra, egy személyt életfogytiglani és egyet – tekintettel fiatal korára – tízévi fegyházra ítéltek, további két főt, akiknek tudomásuk volt a szervezkedésről, internáltak.[13]

Az államvédelem futárszolgálatának őrmestere születésnapi ajándékot ad át Rákosi Mátyás titkárságán 1952 márciusában
(MNL OL M-KS 276. f. 65. cs. 393. ő. e.)

[13] ÁBTL 3.1.9. V-77669. (Stumpf Alajos és társai). A forradalom előtti emlékműrongálásokról: Müller Rolf: *Emlékhelytelenítés. Képek és történetek – 1956 előtt és után. Betekintő*, 2010/4. www.betekinto.hu/2010_4_muller (Utolsó letöltés: 2015. május 10.).

Szeretettel az ÁVH-tól

A szervezet nemcsak a „reakció" elleni harcban, de a Rákosi körül kialakított kultuszban is élcsapatként viselkedett. 1952-ben az „imádat" tetőpontján külön főtiszti bizottság alakult a legmegfelelőbb 60. születésnapi ajándéktárgy kiválasztására,[14] amelyet a „hálás lakosságtól" érkező küldeményekkel egyetemben az ÁVH futárszolgálata juttatott el a neves ünnepeltnek. 1951 elejétől ez az egység látta el a pártszervek bizalmas leveleinek továbbítását, és több mint félezer objektum között bonyolította a postaforgalmat.[15]

Az országos ünnepségsorozatból az államvédelem művészeti csoportjai is kivették a részüket, a balalajka-együttes például a Mosonyi utcai rendőrlaktanyában adott koncertet, ahol az est repertoárját ének és tánc színesítette. A kultúréletnek a testületnél komoly hagyományai voltak: az ÁVO már – Endre Béla, az Opera karnagyának a vezetésével – száztagú énekkart, zenekart, továbbá néptáncegyüttest tartott „hadrendben",[16] a BM ÁVH kórusa pedig József Attila nevét vette fel.[17] 1950-ben, amikor az önálló ÁVH központi művészegyüttesének terve a párt Agitációs és Propaganda Bizottsága elé került, a grémium rábólintott a vegyes kar, a táncosok, a fúvósok és balalajkások egyesítésére két kitétellel: ne Szamuely Tiborról nevezzék el (a döntés okai ismeretlenek), és pengetős hangszereket is megszólaltató magyar együttest hozzanak létre. A szovjet műsorok hirtelen eluralkodó hegemóniája – úgy tűnik – még a pártközpontban sem váltott ki osztatlan sikert.[18] 1953 után a különböző művészeti csoportok a BM Ének és Táncegyüttes égisze alatt járták sorra a vidéki alakulatokat, időnként megnyitva

[14] ÁBTL 1.4. 3. d. 1. t. Kivonat az ÁVH Kollégium 1952. január 9-én megtartott ülésének anyagából, 1952. január 10.

[15] MNL OL M-KS 276. f. 92. cs. 76. d. Feljegyzés az Állami Futárszolgálatról, 1952. február 15. Uo. Jelentés az Állami Futárszolgálatról, 1952. április 11.

[16] ÁBTL 1.2. 2. d. Az Államvédelmi Osztály vezetőjének 246/1947. sz. napiparancsa, 1947. október 31. Uo. Az Államvédelmi Osztály vezetőjének 282/1947. sz. napiparancsa, 1947. december 16.

[17] ÁBTL 1.3. A Belügyminisztérium Államvédelmi Hatósága vezetőjének 209/1949. sz. napiparancsa, 1949. szeptember 8.

előadótermeiket a lakosság előtt. A közönségszolgálat ingyenes volt, de nem teljesen önzetlen. A műsoros programok céljaként a belügy és a dolgozók közötti kapcsolat elmélyítése lett megjelölve, ami a gyakorlatban az adott településen állomásozó karhatalmistákkal szembeni ellenérzések tompítását is jelenthette.[19]

Az ÁVH énekkarának fellépése a Mosonyi utcai rendőrlaktanyában 1952. március 4-én (Magyar Fotográfiai Múzeum, 001695-1/001)

Mielőtt még Rákosi Mátyás belépett volna a hatodik X-be, az államvédelmi alakulatok már több hónapja a munkaversenyek lázában égtek. A kistarcsai tábor őrsége például elfogadta a tiszalökiek kihívását a fegyelem megszilárdítására, a szakmai és politikai munka színvonalának emelésére.[20]

[18] MNL OL M-KS 276. f. 86. cs. 63. ő. e. Javaslat az Államvédelmi Hatóság függetlenített kórusának létrehozására, 1950. december 20. Uo. Az MDP Agitációs és Propaganda Bizottsága 1950. december 22-ei ülésének jegyzőkönyve, 1951. január 16.

[19] ÁBTL 1.4. 4. d. Piros László levele a Valencsák Jánosnak a Nyírbátorban állomásozó államvédelmi őrök megnyilvánulásaival kapcsolatban, 1954. május 6. ÁBTL 4.2. II. sor. A belügyminiszter 3/1955. sz. parancsa a BM Ének és Táncegyüttes dicséretben való részesítéséről, 1955. január 12.

[20] ÁBTL 2.1. XII/8. 23. A kistarcsai őrsparancsnokok jelentése a versenykihívás elfogadásáról, 1951. január 31.

A politikai rendőrségen a testületi szellem erősítését célozták továbbá a csapatzászló előtti csoportképkészítések, ezen alkalmakkor a derekas munkáért, a hősies cselekedetekért dicséret, pénzjutalom, kitüntetés dukált. A NOSZF 35. évfordulóján a Magyar Népköztársasági Érdemrend különböző fokozatait, három év múlva november 7-én a Vörös Csillag Érdemrendet, a Kiváló Szolgálatért Érdemérmet és a Szolgálati Érdemérmet adományozták,[21] 1956. április 4-én a nem sokkal korábban megalapított Államvédelmi Érmet vehették át az arra érdemesek.[22]

Maga Péter Gábor sem mulasztotta el az alkalmakat, hogy kifejezze a „vezér" iránti feltétlen hűségét és szeretetét. Az állomány előtt kihirdetett parancsokban és Rákosinak küldött meleg hangú levelekben sorjázta „a magyar nép bölcs tanítójának" érdemeit, és fogadkozott a „harc" rendületlen folytatására.[23] Péter valóban sok mindent köszönhetett az ország első emberének, főleg a szolgai alázatért cserébe kapott védőernyőt, amely jól jött azokon a zivataros napokon, amikor vélt vagy valós ellenlábasaival került összetűzésbe. Kezdve a sort Tömpe Andrással, akivel 1945 januárjának-februárjának zűrzavaros napjaiban egyidejűleg, de egymástól függetlenül kezdték megszervezni a politikai rendészeti osztályokat. A „riválisok" között említhetjük Pálffy Györgyöt, az államvédelem mögött erőszakosságban korántsem lemaradó (sőt!) Honvédelmi Minisztérium Katonapolitikai Osztályának parancsnokát, Villányi Andrást, a gazdasági rendészet irányítóját vagy akár Rajk Lászlót. Vele, annak ellenére, hogy 1946 és 1948 között belügyminiszterként nem elhanyagolható szerepet játszott a politikai rendőrség hatalmának növelésében, Péter nehezen fért meg, s ezt csakúgy, mint a többiekkel szembeni ellenszenvét, Rákosi előtt nem rejtette véka alá.[24] A mind-

[21] ÁBTL 4.2. II. sor. Az Államvédelmi Hatóság vezetőjének 051. sz. parancsa, 1952. november 7. (Kitüntetések, jutalmak és dicséretek a NOSZF 35. évfordulója alkalmából). Uo. A belügyminiszter 69. sz. parancsa, 1955. november 5. (Kitüntetések a NOSZF 38. évfordulója alkalmából).

[22] Uo. A belügyminiszter 22. sz. parancsa, 1956. március 22. (Államvédelmi Érem alapítása). Uo. A belügyminiszter 28. sz. parancsa, 1956. április 2. (Kitüntetések április 4. alkalmából).

[23] MNL OL M-KS 276. f. 65. cs. 184. ő. e. Péter Gábor levele Rákosi Mátyásnak 59. születésnapja alkalmából, 1951. március 8. MNL OL XIX-B-1-az Az Államvédelmi Hatóság vezetőjének 17. sz. parancsa, 1952. április 4. ÁBTL 4.2. II. sor. Az Államvédelmi Hatóság vezetőjének 046. sz. parancsa, 1952. szeptember 28.

[24] Lásd bővebben Müller, 2012, 71–94.

két fél számára gyümölcsöző kapcsolat egészen 1953. január 3-áig tartott. Ezen a szombati napon ugyanis a pártvezér magához hívatta védencét, aki este hétkor mit sem sejtve lépett be a Lóránt utcai rezidencia ajtaján, ám az üdvözléskor az ő kezén kattant a bilincs. A filmekbe illő jelenethez a leendő utód, Piros László és a védelmi ügyek főfelelőse, Farkas Mihály asszisztált.[25]

Szeretettel az ÁVH-nak

A „mór sorsában" ezt követően még többen osztoztak. Az ÁVH vezérkarból a cellarácsok hűvösebbik oldalára került például Csapó Andor is. A hatóság házgondnoka évekig sáfárkodott a szervezet hatalmas vagyonával, egy egész ingatlanbirodalom felett diszponált, ám most fordult a kocka, és kétes ügyleteit a fejére olvasták. Nem számított enyhítő körülménynek az sem, hogy a gazdasági viszszaélések mellett Csapónak jutott ideje a szocialista kultúra pártolására is, e tevékenységét a Vasas Énekkar 1949-ben névre szóló fotóalbummal hálálta meg.

Csapó Andornak küldött fényképalbum borítója

[25] A letartóztatás körülményeiről ÁBTL 3.1.9. VI/1-b (Péter Gábor és társai). Péter Gábor és társai perújítási ügyének tárgyalási jegyzőkönyve, 1957. május 28.–június 15. Közölte: *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez.* 3. kötet. Szerk.: Horváth Ibolya – Solt Pál – Szabó Győző – Zanathy János – Zinner Tibor. Budapest, 1994, Közigazgatási és Jogi Könyvkiadó, 488–582.

Vándor Ferenc, az BM ÁVH párttitkára mondja el beszédét a MÁVAG munkásai és a csapatzászló-átadásra felvonult államvédelmi alakulatok előtt 1949. április 26-án. A tribünön mellette jobbra Péter Gábor, Farkas Mihályné, balra Kádár János, Farkas Mihály és Donáth Ferenc (Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár, Ltsz: 71-1269)

A „dolgozó nép szeretetének" másik, jóval látványosabb megnyilvánulása a zászlóadományozás volt, amely 1948 középére már úgy elharapódzott, hogy a belügyminiszternek külön rendelettel kellett visszafognia az ilyen szándékokat. (A csapatzászló-átadásokat – ünnepséggel, felvonulással, zászlóanya szerepeltetésével – csak a rendőrség csapatalakulatainak engedélyez-

[26] A belügyminiszter 294.124/1948. VI. 1. d. BM sz. rendeletét közli az Államvédelmi Osztály vezetőjének 146/1948. sz. napiparancsa, 1948. június 28. (ÁBTL 1.2. 4. d.)

ték, az egyéb rendőri szervek csupán kisméretű, asztali díszzászlókat fogadhattak el, és azt is kizárólag a miniszter előzetes beleegyezése után.)[26] 1949 júliusában az Adria Selyemszövő gyár kollektívája kedveskedett csapatzászlóval az egyik államvédelmi alakulatnak,[27] bár nem ez volt az első ilyen gesztus abban az évben. Jó két és fél hónappal megelőzte ezt a MÁVAG munkás gárdája. 1949. április 26-án a gépgyár dísztermében nagy külsőségek közepette adták át a hatóság jelenlevő képviselőinek megbecsülésük eme kézzelfogható „bizonyítékát". Az ajándékot a zászlóanya, Farkas Mihályné külön szalaggal ékesítette, aki természetesen férje kíséretében érkezett. A honvédelmi miniszter mellett ott ült Kádár és Péter Gábor, a rendezvényen tiszteletét tette Zöld Sándor belügyi államtitkár és Donáth Ferenc a párt Központi Vezetőségéből.

Az illusztris társaság tagjainak majd mindegyike pár éven belül egészen más kapcsolatba került az ÁVH-val. 1951-re börtönben találta magát Donáth és Kádár, a belügyminiszteri székben utóbbit váltó Zöld viszont nem várta meg a lakására érkező fogdmegeket: végzett két gyermekével, feleségével és anyjával, majd öngyilkos lett. Farkas politikailag túlélte Péter Gábort, őt nem sokkal a forradalom kirobbanása előtt tartóztatták le.

Haláli ünnep

A Farkas családnál maradva ne feledkezzünk meg a fiúról sem. Farkas Vladimir az államvédelem alezredese volt, és 1990-ben adta közre a politikai rendőrség uniformisában eltöltött éveiről szóló memoárkötetét. Ebben beszámol a Rajk László kivégzése napján történtekről, arról, hogy miután a Conti utcai börtön udvarán megtörtént az akasztás, a vendégeket, köztük őt, apját és Kádárt, Péter Gábor egy emeleti szobában kialakított alkalmi büfébe invitálta. Az eszem-iszom „fénypontját" az jelentette, amikor Farkas Mihály kérésére az épületben raboskodó Mindszenty Józsefet elővezették.[28] A

[27] ÁBTL 1.3. A Belügyminisztérium Államvédelmi Hatósága vezetőjének 159/1949. sz. napiparancsa, 1949. július 11.

[28] Farkas Vladimir: *Nincs mentség. Az ÁVH alezredese voltam.* Budapest, 1990, Interart Stúdió, 240.

jókedvű társaság gúnyolódását a prímás-érsek 1974-ben megjelent emlékiratai is megerősítik:

„Éreztem, hogy jóllakott, vigadó Heródes gúny-mulatsága kezdődik. Elhatároztam, hogy néma leszek. Mesterem így tett, amikor ráadott fehér ruhában ott állt a gyilkos uralkodó, Heródes előtt. Szeges, nehéz bakancsom végigcsattog a szűk folyóson: előttem-utánam egy-egy fegyveres gumisarkos topánkában. Felvezetnek az emeletre.

Előbb üres hivatali szobába lépünk, ahol Lenin, Sztálin, Zsukov, Rákosi képeit látom. Azután kitárul a szomszéd helyiség ajtaja. Belépek és megállok előttük talpig darócban, lefogyva és azt hiszem, halotthaloványan. A társaság középpontjában az előttem ismeretlen államtitkárt látom, majd Péter Gábort és kíséretét. És az újságírókat. Az egész sereg rám néz, és egyetlen nevetésben csattan fel.”[29]

A magyar katolikus egyház bebörtönzött vezetőjének evangéliumi megpróbáltatásai után – Farkas élményszámolója szerint – a program dunai hajókirándulással folytatódott, ahol vidám hangulatban hallgatták végig a díszvendég, Fjodor Bjelkin szovjet altábornagy csekista éveinek lebilincselő anekdotáit.[30] A pert és a sajátos halotti tort követően – az állami ünnepeken szokásos – kitüntetéseső hullott az ÁVH-ra, amiből a kihallgatásokban részt vevő Farkas Vladimir sem maradt ki, őrnagyi kinevezése is a kivégzések napjától datálódott. A sors fintora, hogy hat évvel később aztán épp Rajk és társai október 6-ai újratemetésének előestéjén vették őrizetbe.

Az említett 1946-os rákosligeti, 1948-as móri vagy az 1950-es pécsi, illetve vecsési eseményekhez hasonló emlékhelytelenítések, ünneprontások jó részét még ma is az ismeretlenség övezi, és így – ellentétben 1956 fotó-corpusával – képkockáik nem válhattak a korszakkal kapcsolatos vizuális emlékezetünk darabjaivá. Ellenben szinte mindannyiunk számára „ismerős” (pedig nem voltunk ott) a szuronyt szegezve masírozó vagy a nép által körbeölelt ÁVH-alakulatok daliás legényeinek képe. Köszönhető ez annak, hogy a róluk készült fekete-fehér felvételek megjelentek a korabeli sajtóban, és szinte kötelező illusztrációi a mai napig mindazon írásoknak, amelyek az államvédelem hatalmát kívánják direkt, vizuális támasztékokkal ellátni. A történész feladata, hogy egyrészt a verbális/nem verbális jelek hiányából következő emlékezeti űrt kitöltse, másrészt a nyelvi és képi toposzként rögzült, létező narratíva, illetve vizuális reprezentáció (adott esetben egy erőszakszervezet önreprezentatív aktusának dokumentációi) mögött meghúzódó további jelentésrétegeket is bemutassa, ezáltal formálja is az emlékezetet.

[29] Mindszenty József: *Emlékirataim*. Budapest, 1989, Szent István Társulat, 347.
[30] Farkas, 1990, 241.

Nagymihály Zoltán

AZ EMIGRÁCIÓ „JELES” EMLÉKEI

AZ 1956-OS FORRADALOM ALAPKÉRDÉSEINEK ÉRTÉKELÉSE A *LÁTÓHATÁR* ÉS AZ *ÚJ LÁTÓHATÁR* ÜNNEPI SZÁMAINAK TÜKRÉBEN

Október 23-a a Kádár-rendszer igazi „jeltelen ünnepe”. Az a nap mai nemzeti ünnepeink sorában, amelyet a hatalom nem is próbálhatott a „Forradalmi Ifjúsági Napok” darabjává (március 15-e), esetleg „alkotmányünneppé” (augusztus 20-a) stilizálni.[1] Október 23-a ugyanis mindvégig a „puhuló” rendszer Achilles-sarka maradt: figyelmeztető felkiáltójel, amely a vérben és árulásban fogant (il)legitimitásukra emlékeztette a hatalmasokat. Így nem csoda, hogy nemhogy a forradalom évfordulójára való emlékezést, de még a jeltelen sírokba kegyetlen módon „eltemetett” hozzátartozók méltó módon gyászolását is megtiltották. Az 1956-ra való megemlékezést még 1988-ban is megpróbálták a temetőkertre korlátozni, a következő év azonban már a múlt, a kommunista hatalom számára baljós október lázas újraértékelését és átfestését követelte meg.[2] Az előző több mint három évtizedben ugyanakkor az 1956-ról való hallgatás a társadalommal kötött kádári alku legfontosabb feltétele volt.

A forradalom emlékezetét így, a titkos, családi átörökítésen túl, szinte csupán az emigráció őrizhette meg. Az az emigráció, amely pontosan 1956 októbere után gyarapodott a kétszázezres menekültáradat aktív részével, azokkal, akik részben megújították azt, részben beilleszkedtek az addigi csoportosulások közé.[3] A magyar emigráció majdnem egységen reménykeltő-

---

[1] Lásd Kukorelli István: Bevezető.

[2] Ennek lezajlásáról lásd Szekér Nóra – Riba András László: *A Nagy Imre-kód. Nagy Imre újratemetésének politikai dimenziói.* Lakitelek, 2014, Antológia Kiadó

[3] Természetesen az emigrációban sem kerülhetett sor a teljes tényfeltárásra. Nyilvánvalóan nem juthattak hozzá alapvető forrásokhoz és dokumentumokhoz, sőt az évtizedek

nek és nagyszerűnek ítélte az otthoni eseményeket – helyenként persze máshogy értelmezve a történteket, természetesen egytől egyig önigazolást látva bennük. E tanulmány már csak terjedelmi korlátok miatt sem kíván átfogó képet nyújtani az egész emigráció '56-os képéről, csupán a fiatal népiek által hat évvel korábban alapított és egészen a rendszerváltásig fennálló *Látóhatár* – illetve 1958-tól *Új Látóhatár* – évfordulós különszámait vizsgálja.[4] Célom az alábbiakban annak bemutatása, hogy a különböző szerzők hogyan értékelték 1956-ot, az események mely részleteit mutatták be, melyekre tértek vissza, valamint hogy a lap által megrajzolt kép mennyiben alakult át az utána következő évek és az otthoni változások tükrében.

A forradalom okai

E címmel írt gyorselemzést az 1956-os, nyolcvannégy oldalas emlékszámban az újonnan emigrált Kiss Sándor.[5] A szerző szerint a szocializmus megvalósítását célul kitűző kommunista diktatúra végül „államkapitalista gazdasági rendszert" hozott létre, amelyben a „felső vezetők életmódja még

során az 1956-ban még „vérfrissítést" jelentő új emigránsok is kevésbé tudtak lépést tartani az otthoni változásokkal. Borbándi Gyula keserűen állapította meg 1981-es elemzésében, hogy a fent említett okoknak (is) köszönhetően „A huszonötödik év történelmi irodalmi termésének áttekintése ahhoz a felismeréshez vezet, hogy az 1956-os forradalomról és szabadságharcról alig tudunk többet, mint amit öt, tíz vagy tizenöt évvel ezelőtt tudtunk. [...] A források, úgy látszik, elapadtak, és új forrásokra a közeljövőben aligha számíthatunk." Borbándi Gyula: *A múlttá lett forradalom. Új könyvek 1956-ról. Új Látóhatár*, 1981/3–4, 466. A teljességre egyéb okból, az otthoniak iránti kíméletből sem törekedhettek az emigráns szerzők, ahogy Király Béla, a nemzetőrség 56-os főparancsnoka állapította meg: „E második szakaszról [azaz: a forradalom eredményeit konszolidáló, tűzszünetet követő szakaszról – N. Z.] még ma sem mondható el minden. Otthonlévők még mindig kárt szenvedhetnének." Király Béla: *A honvédelem problémái a forradalomban. Látóhatár*, 1966/5, 421.

4 A hivatkozott lapszámok: *Látóhatár*, 1956/6, 1957/5; *Új Látóhatár*, 1961/5, 1966/5, 1976/4–5, 1981/3–4, 1986/3. (Az alábbiakban idézendő írások döntő többsége a fenti lapokban jelent meg, ez esetben a következőkben a szerző és a cím után csak az évszámot adom meg.)

5 Kiss Sándor: *A forradalom okai*. 1956, 277–279. Kiss Sándor (1918–1982): közíró, politikus. 1944-ben részt vett az ellenállásban (ezért a nyilasok, majd a Gestapo foglya volt), 1945-től a Magyar Parasztszövetség országos szervezőjeként, illetve az Ideiglenes

a nyugati viszonyokhoz mérten is fényűző volt, a középső réteg és a politikai rendőrség tagjai nagyon jól éltek". A diktatúra kiépülése óta több száz embert végeztek ki, ráadásul „a legreakciósabb rendszerek sem tartották olyan korlátoltnak a népet, mint a kommunista párt", amelynek vezetői, „a Rákosi–Gerő-klikk bár teljesen elszigetelődött, görcsösen ragaszkodott a hatalomhoz". Az eseményeket otthon átélő Kiss Sándor szerint végső soron ez robbantotta ki a forradalmat.[6] Ebben az 1957. január végén megjelent számban – amely számozása szerint az 1956-os év hatodik kiadványának felel meg, a már elkészült eredeti tartalom helyére azonban új, a szabadságharccal foglalkozó cikkek kerültek, hiszen „fontos csak az volt, ami odahaza történt"[7] – az okok keresését az események igazolásának a vágya is erősítette. A már idézett Kiss Sándor világossá tette, hogy a forradalom „történelmi szükségszerűség volt", azt „nem szervezték, nem irányították",[8] Borbándi Gyula pedig a programpontok felsorolásával érzékeltette, hogy az események igaz minősítése nem ellenforradalom, hanem forradalom.[9] Ez az igazoló mentalitás nyilvánvalóan összefügg azzal, hogy ekkor még élhetett a remény, főleg a hazától sok ezer kilométerre élők számára. Bíztak abban, hogy a forradalomnak még nincs vége: hiszen „a nemzetnek új »történelmi« osztálya, harcokban edzett, honához hű, öntudatos rétege támadt: a munkásság" (Vámos Imre),[10] azaz még csak „e nagy népi és nemzeti küzdelem

Nemzetgyűlés, majd az Országgyűlés kisgazda képviselőjeként tevékenykedett. A Magyar Közösség-perben három év börtönbüntetésre ítélték. 1956-ban részt vett a Parasztszövetség és az FKGP újjászervezésében, a bukás után Nyugatra menekült, ahol a Magyar Forradalmi Tanács megszervezésében és a Magyar Bizottságban vállalt szerepet. In: Borbándi Gyula: *Nyugati magyar irodalmi lexikon és bibliográfia*. Budapest, 1992, Hitel, 196. Interneten: http://mek.oszk.hu/04000/04038/html/ (Utolsó letöltés: 2015. július 29.)

6 Kiss, 1956, 277–279.

7 *A Látóhatár Barátainak Társasága közleményei*, 1956, 353.

8 Kiss, 1956, 277.

9 Borbándi Gyula: *Forradalom vagy ellenforradalom? A követelések és a programok*. 1956, 280–291. Ekkor még az otthoni, a párt részéről meghatározott minősítés – vagy legalábbis annak hangsúlya – is kérdéses volt. Lásd e könyvben Szekér Nóra: *Az 1956-os forradalom újraértékelése a nemzeti megbékélés jelszavával*. 117–131. old.

10 Vámos, a *Látóhatár* ekkori felelős szerkesztője és kiadója a forradalom kirobbanását 1956-ban három „lenézett és kijátszott", „nemzetfenntartó" rétegnek tulajdonította: a „túlbuzgón elsiratott fiatalságnak", a szinte reformkorihoz hasonlítható „bátor és igazmondó" íróknak és a munkásságnak. In: Vámos Imre: *Október Huszonharmadika*. 1956, 273–276.

első szakasza" zárult le (Borbándi),[11] vagy egyenesen „a forradalom új lánggal ég Magyarországon" (Borsody István).[12]

Alig több mint másfél évvel a forradalom kirobbanása után szervezett konferenciát a Columbia Egyetemen befolyásos szereplőkkel az American Society for the Investigation of Human Ecology. Ennek felszólalásaiból közölt hiánypótló idézetgyűjteményt Sziklay Andor 1981-ben.[13] A beszámoló tanúsága szerint a felszólalók különösen fontos szerepet tulajdonítottak a forradalom kirobbanásában a magyarság nemzeti elnyomásának, erős nemzettudatának és nemzetkarakterológiai jellegzetességeinek. A magyarság ugyanis „néprajzilag nem szláv [...], vallásilag nem orthodox [...], kulturálisan nem keleti [...], hajlamában nem kollektivista [...], és végül, de nem utolsósorban ellenséges *érzelmű* szomszédaival: a románokkal, csehszlovákokkal, jugoszlávokkal szemben, akik az 1. világháború eredményeképpen nagy kiterjedésű magyar területeket kaptak több milliós magyar lakossággal. És mindezek betetőzéséül, az országnak közös határa jött létre a Szovjetunióval..." (Sziklay). (Kiemelés az eredetiben – N. Z.)[14] A forradalom elsősorban nem gazdasági nehézségek miatt robbant ki, elsőrendű oka „az általános nemzeti gyalázat, az a mélységes megszégyenülés, az a nemzetileg természetellenes helyzet, amely az önbecsülést aknázta alá" (Adolf A. Berle).[15] A forradalom előtti rendszer „magyartalan volt: sehogy sem volt összeegyeztethető magyar fogalmakkal, magyar értékelméletekkel, magyar hajlamokkal, magyar szokásokkal – vagyis a magyar kultúra formájával és tartalmával, annak olyan irányzataival, amelyet szovjetorosz jelenlét nélkül

[11] Borbándi, 1956, 291.

[12] Borsody István: *A magyar forradalom és a nagyhatalmak politikája.* 1956, 292. (A továbbiakban: Borsody, 1956/1.)

[13] Sziklay Andor: *Ankét a forradalom indítékairól. Kerekasztal-konferencia New Yorkban 1958-ban.* 1981, 425–436. Sziklay Andor (A. C. Klay, 1912–1996): diplomata, újságíró. 1930-ban került az Egyesült Államokba. 1943-tól 1945-ig az amerikai titkosszolgálatnál, az OSS-nél szolgált, 1946-ban kelet-európai szakértőként külügyminisztériumi tisztviselő, majd osztályvezető. 1956-ban került a diplomáciai karba. In: Borbándi, 1992, 346–347. Nagy Csaba (szerk.): *A magyar emigráns irodalom lexikona.* Budapest, 2000, Argumentum Kiadó–Petőfi Irodalmi Múzeum–Kortárs Irodalom Központ, 935.

[14] Sziklay, 1981, 427–428.

[15] Sziklay, 1981, 429.

fejlődhettek és érvényesülhettek volna..." (Edmund O. Stillman).[16] „A forradalom és a magyar nemzeti karakter közötti összefüggések külön hosszú fejezeteket igényelnének" (George Devereux).[17] A forradalom kirobbanásának e tézisek szerint tehát legalábbis egyik oka volt a teljesen nemzetidegen kormányzási mentalitás, a magyar történelmi hagyományoktól való radikális eltérés, a gyarmatosító nagyhatalmat „Sztálin legjobb tanítványaként" kiszolgáló elit tevékenysége.

Sziklay tanulmánya e mondattal zárul: „Az 1956. évi magyar forradalom kulcsa Sztálinnak abban a kijelentésében keresendő, hogy »a magyar helyzet nem politika kérdése, hanem vagonok kérdése...«".[18] Az *(Új) Látóhatár* e számai a forradalom előtti rendszer ezen aspektusának – „a vagonkérdés" – feltárásával sem maradnak adósok: Ignotus Pál börtönleírása,[19] a recski Sztáray Zoltán feltáró összegzése[20] vagy éppen Szász Béla és a Rajk-per története tulajdonképpen ugyanazt a rendet ábrázolják „működés közben".[21]

A forradalom napjairól

Az *(Új) Látóhatár* szerzői számos kérdésben azonosan gondolkodtak. Ezek közül csak néhány megkérdőjelezhetetlen tétel: 1956 októberében–novemberében forradalom zajlott Magyarországon.[22] A Nyugatra szakadt emig-

[16] Sziklay, 1981, 434.

[17] Sziklay, 1981, 435.

[18] Sziklay, 1981, 436.

[19] Ignotus Pál: *Részlet Börtönnaplómból.* 1956, 307–315.

[20] Sztáray Zoltán: *A recski kényszermunkatábor.* 1981, 361–389.

[21] Gömöri György: *Beszélgetés Szász Bélával.* 1981, 407–424. Szász Béla – Hans Henning Paetzke: *Eltiport forradalom, maradandó eszme.* 1986, 295–301.

[22] A „forradalom" indoklását – jobban mondva az „ellenforradalmi" vád elutasítását – legfrappánsabban a korábbi kommunista Szász Béla fogalmazta meg: „A kommunisták hatalomra kerülésének még távolról sincs semmi köze forradalomhoz. Így tehát ellenforradalom sem történhetett." In: Szász–Paetzke, 1986, 299. Érdekes, hogy az 1945-ös „forradalomról" több évtizeddel korábban (1952 végén–1953 elején) a *Hungáriá*ban és a *Látóhatár*ban folytatott egyik vitában Cs. Szabó László képviselte az ehhez hasonló álláspontot, míg Borbándi és Kovács Imre a „forradalom" mellett érvelt. A vita alapkérdése ez

ráció egyik legfontosabb feladata a forradalom elveinek, eszméinek, zászlajának képviselete a szabad világban. Nagy Imre és a forradalom mellett kiálló kommunisták szerepe pozitív. A forradalomnak nem volt célja a második világháborút megelőző rendszerek visszaállítása. Bár párhuzamok vonhatók a magyar történelemből – így elsősorban az elbukott szabadságharcok, a Rákóczi-vezette vagy az 1848/49. évi –, 1956 több szempontból teljesen egyszeri jelenség nemcsak a magyar, de az európai történelemben is. A forradalom egyik legfontosabb jellemzője, hogy eddig sohasem látott egységet teremtett a magyarok között.

Az otthoni dokumentumok kutathatatlansága és hozzáférhetetlensége természetes módon értékelte fel a személyes beszámolók erejét. Nagy Imréről a szerzők egytől egyig tisztelettel szóltak, írásaik hangvételét nyilvánvalóan meghatározta a miniszterelnökhöz fűződő esetleges kapcsolat mélysége. Érdekes képet nyújt például a Nagy Imre-hű, „reformkommunista" kör gondolkodásáról Kende Péter Vajda Pál álnéven közreadott írása az „októberi lázadókról".[23] Az interjúformában megírt szöveg fogalmi keretei szerint a forradalom 1954 őszén kezdődött, és leginkább – az elvesztett labdarúgó világbajnoki döntőt követő spontán tiltakozáson túl – a pártújságírók lázadását jelenti. Ezt követte az írók mozgolódása és a Petőfi Kör, azaz bizonyos újjászervezett, „demokratikus kommunizmus" ígérete.[24] Nem véletlen az 1956. október 23-át érintő megjegyzés: „Amennyire együtt éreztem, sőt együtt lélegeztem a békés tüntetéssel, annyira megzavart a fegyveres harc kitörése. [...] Nem nagyon értettem, kik ezek, s magában véve kész voltam elfogadni, hogy az ifjúság forradalma ellenforradalmi kilengésekbe csapott át. Az oroszok behívását azonban katasztrofálisnak és vérlázítónak tartottam."[25] A legjobban azonban ezek a sorok fejezik ki egy hithű, ekkor pártellenzékinek számító kommunista újságíró események közbeni sodródását és azt, mennyire úgy érezték – teljes joggal –, hogy túlhaladtak rajtuk az események: „...nem tudtam, kinek az oldalán állok. Nagy Imre első nyilatkozatait és a kormány kezdeti kiszélesítését elégtelennek tartottam csakúgy, mint a közvélemény. A fegyveres felkeléssel azonban továbbra sem rokonszenveztem, s az volt az érzésem, hogy a felkelők nagy része nem is tudja, miért harcol. [...] Azt sem lehetett világosan látni, hogy hol és kik között húzódnak a »frontok«."[26] Kende és a többiek saját forradalmuknak nem az utca forradalmát, hanem a *kritikai forradalom*[27] egy továbbfejlesztett változatát tekintették. A második szovjet intervenciót viszont egyértelműen elítélték: „...vasárnap hajnalra ismét bent voltak az oroszok. Ez az esemény végleg eldöntötte, hogy hová tartozom."[28] Az írás alapján a forradalomba sodródott pártírók, kommunista értelmiségiek némiképp idegenkedve tekintettek a fegyveres „lázadókra". Ők inkább egy megreformált, a „vadhajtásoktól" megfosztott, megújult párt uralmát vették volna legszívesebben, valamiféle önállóbb, magyar, kommunista utat. Az is jól látható, hogy a két erőszakos szovjet intervenció – különösen a második – az ő nemzeti önérzetüket is sértette.

Két különböző időben íródott tanulmány foglalkozik az Egyetemi Forradalmi Diákbizottság tevékenységével, amely kissé megvilágítja az egyetemi ifjúság – szűkebben: a tudományegyetem bölcsészkarának – Nagy Imréhez való hozzáállását. Garamvölgyi Zoltán és Gömöri György egyaránt megerősíti a volt miniszterelnökhöz fűződő különleges kapcsolatot:[29] az

esetben is az volt, hogy a változás „lebonyolítóira" fókuszálunk, vagy tőlük teljesen elvonatkoztatva csupán annak jellegére.

[23] Vajda Pál: *Tanúságtétel az októberi lázadókról.* 1961, 404–412. Itt tehát egy újabb minősítéssel találkozhatunk: „lázadók". Kende Péter (1927): szociológus. 1947-től politikai újságíróként dolgozott, 1949 és 1954 között a *Szabad Nép* külpolitikai munkatársa, 1955 elején Nagy Imre iránti pozitív viszonyulása miatt elbocsátották. A forradalom alatt legális és illegális lap kiadásában vett részt, 1957 elején menekült Nyugatra. 1959 és 1964 között részt vett a brüsszeli Nagy Imre Intézet munkájában. 1978-ban indította el a *Magyar Füzetek* című folyóiratot, amelyet 1990-ig adott ki. In: Borbándi, 1992, 185–186, Nagy, 2000, 496.

[24] Vajda, 1961, 404–405.

[25] Vajda, 1961, 409.

[26] Vajda, 1961, 410.

[27] Szintén az ő kifejezése az írók és a Petőfi Kör, az inkább párton belüli mozgolódásokra. In: Vajda, 1961, 406.

[28] Vajda, 1961, 412.

[29] Garamvölgyi Zoltán: *Epizódok az Egyetemi Forradalmi Diákbizottság tevékenységéből.* 1966, 435–449. Gömöri György: *Az „Egyetemi Ifjúság" a forradalomban.* 1976, 301–309. Garamvölgyi Zoltán (1928): jogász, közíró. Az ELTE Szovjet Jogi Tanszékén tanított, tevékenyen részt vett az Egyetemi Forradalmi Diákbizottság munkájában. 1957 januárjában hagyta el az országot, az emigrációban a berni Kelet-Európa Intézet munkatársa lett. In: Nagy 2000, 310. Argejó Éva: *Az 1956-os forradalom és megtorlás az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán. Múltunk,* 2010/2, 122–149. Gömöri György (1934): költő,

előbbi részletesen mutatja be a Kopácsi Sándor rendőrfőkapitánnyal korábban folytatott tárgyalásokat. Ezekből nyilvánvalóvá válik az ifjúság két legfontosabb, elodázhatatlan követelése, amelyből nem engedhettek: a szovjet csapatok kivonulása és az ÁVH feloszlatása. A Nagy Imréhez való kötődés nem akadályozta meg, hogy nemet mondjanak Kopácsi 24-ei nyomásgyakorlására: „Mit akartok még? Nagy Imre újra a miniszterelnök. Garantálom, hogy minden rendben lesz."[30] Ez a „garancia" kevés volt nekik, azonban miután fő követeléseiket teljesítették, az egyetemisták hajlandók voltak részt venni a nemzetőrség megszervezésében és az ifjúság kormány mögé állításában.[31] Gömöri tíz évvel későbbi cikke inkább fókuszált az *Egyetemi Ifjúság* című lap – amelynek egyik szerkesztője volt – keletkezéstörténetére és szerepére. A Nagy Imréhez való kötődést azzal is érzékeltette, hogy magukat – az 1953-as programra utalva – „kormányprogramos nemzedékként" határozta meg.[32] Sőt azt is megkockáztatta: „...a szerkesztők és a munkatársak többsége valamiféle demokratikus szocializmus platformján állott, olyan többpártrendszert képzelve el ideálisnak, amelyben *a szocialista vívmányokat alkotmány garantálja.* [...] Ha november 4-én nem indul meg újra a szovjet hadigépezet, az új, demokratikus Magyarországon az 'Egyetemi Ifjúság' a baloldali koalíció politikáját és célkitűzéseit támogatta volna a toll fegyverével."[33] (Kiemelés az eredetiben – N. Z.) A két írás képet rajzol a magyar egyetemisták egy csoportjáról, amely nem annyira a fegyveres harcból, inkább a rendfenntartásból vagy a „szellemi forradalomból" vette ki a részét. Politikai gondolkodásuk és ébredésük Nagy Imre első miniszterelnökségéhez kötődött, így a vele szembeni lojalitásuk megkérdőjelezhetetlen maradt.

A forradalom különböző eseményeit taglaló visszaemlékezések közül hosszúságban és tartalomban is kiemelkedik Szöllősy Árpád szinte „első kézből" született beszámolója Szigethy Attila szerepéről és a győri forradalomról. (Szöllősy a forradalom alatt maga is a Győri Forradalmi Tanácsban és a Dunántúli Nemzeti Tanácsban tevékenykedett.)[34] A fiatal népiek által szerkesztett *Új Látóhatár* számára különösen fontos lehetett a mondanivaló, hiszen Szigethy kétségkívül – Bibó mellett – 1956 Parasztpárthoz[35] kötődő legfontosabb szereplője. Szöllősy írása – a Szigethy-portré megrajzolása, szerepének végigvezetése és az „ellenkormányról" szóló vádak tisztázása mellett – azért is fontos, mert szembeszáll azzal az elképzeléssel, hogy a forradalom „konszolidálható" lett volna akkor is, ha az előző rendszer kompromittálódott figuráit nem teszik ki a kormányból. (Ez a fajta gondolkodás egyébként rokonságot mutat a fent idézett Kopácsi-féle megszólalással, miszerint Nagy Imre a miniszterelnök, tehát minden rendben van.)[36] Figyelemreméltó, hogy a szerző nem a szovjet beavatkozás esetleges elkerülése, hanem a népakarat demokratikus alapállásából utasítja el a felvetést: „A magyar forradalommal rokonszenvező nyugati baloldali körök, de egyes baloldali magyarok is szemünkre vetették a forradalom után, hogy a kommunistáknak a kormányból való kiszorítása és általános mellőzése taktikai hiba volt, túlságosan előrefutottunk. A nyilatkozatok és felhívások számot vetettek a nép hangulatával, amely mindenütt a volt kommunista vezetők ellen nyilatkozott meg. [...] ...a sztálinisták eltávolítása egészen az utolsó Nagy Imre-kabinet megalakulásáig a legfontosabb országos követelések közé tartozott. Kimaradásukat a nemzeti kormányból nemcsak a nemzeti gondolkodású közvélemény üdvözölte örömmel, hanem a vidéki kommunista pártszervezetek is helyeselték."[37]

irodalomtörténész. 1953 és 1956 között magyar és lengyel irodalmat hallgatott a budapesti Tudományegyetemen. A forradalom bukása után Angliában telepedett le. 1965 és 1969 között a birminghami egyetem kelet-európai kutatóintézetében dolgozott. In: Borbándi,1992, 137–138.

30 Garamvölgyi, 1966, 440–442.

31 Garamvölgyi, 1966, 444–448.

32 Gömöri, 1976, 301.

33 Gömöri, 1976, 309.

34 Szöllősy Árpád: *A forradalom Győrött.* 1961, 413–436. Szöllősy Árpád (1918–2006): kulturális szervező. A forradalom után Bázelban telepedett le. Itt a Magyar Egyesület, majd 1958-tól a Svájci Magyar Egyesületek Szövetségének főtitkára lett. 1969-ben az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem alapítója, 1976 és 1982 között elnöke, a szervezet könyvkiadásának egyik kezdeményezője. 1992-ben svájci tiszteletbeli konzul, 1993-ban visszatért Magyarországra. In: Borbándi, 1992, 354. Nagy, 2000, 943–944.

35 1956-ban Petőfi Párt.

36 Az elképzelésre a „forradalmi utca" meglehetősen egyértelmű választ adott.

37 Szöllősy, 1961, 420–421. Hasonló gondolatokat taglal Peéry Rezső hosszabban a későbbiekben tárgyalandó írása: Peéry Rezső: *A zsarnokságnak útját álltuk.* 1976, 281–287.

Nagyhatalmi szelek között

„Keletről fagyos, Nyugatról langyos a szél" – írta az '56-os emlékszámban közzétett versében Varga Sándor.[38] A gondolat – azaz: a Szovjetuniótól elnyomást, Amerikától pedig csak ígéreteket kaptunk – nemcsak az emigráció döntő többségében, de alighanem az otthoniak körében is elterjedt. Az *(Új) Látóhatár* egyik legkiválóbb külpolitikai szerzője, a kelet-európai történelem oktatója, korábbi washingtoni sajtóattasé Borsody István több írásban elemezte tanulságos módon a történteket.[39] Megjegyzendő, hogy Borsody azok között volt, akik az 1956-os évben, illetve már korábban is óvtak az Eisenhower-féle „rab népek felszabadításáról" szóló ígéretektől, mivel észrevétele szerint azok csak a kampány végéig és szavakban értelmezhetők, tettekben a reálpolitika érvényesül.[40] Borsody tehát nem várt konkrét amerikai segítséget – igaz, természetesen forradalmat sem –, a tehetetlenség mértéke azonban láthatóan őt is meglepte. Szerinte ugyanis a magyar forradalom egyszerre buktatta meg a kommunista diktatúra „liberalizálására" vonatkozó ígéreteket – nyíltan háborúnak nevezi a függetlenségét rövid időre visszanyert Magyarország elleni második szovjet intervenciót – és a „Nyugat felszabadító politikájának blöffjét" is.[41] Ez a párhuzam nem jelenti viszont, hogy a két politikai tömb ugyanúgy reagált volna az eseményekre: amíg a Szovjetunió cselekedett, a Nyugat tétlen maradt. A helyzet abszurditásának érzékeltetésére a magyar '56 mellett szenvedélyesen kiálló Salvador de Madariagát idézte: „De ha ez volt az ok [vagyis, hogy a Nyugat félt egy esetleges háború kitörésétől, amennyiben beavatkozik – N. Z.], akkor miért legyen a Szovjet-Unió félelme kisebb, mint a miénk? Vajon túlélheti-e a Nyugat azt a revelációt, hogy a nem magyarok

[38] Varga Sándor: *Hazám.* 1956, 279.

[39] Borbándi, 1992. Borsody István (1911–2000): történész. A '30-as évek végétől a *Prágai Magyar Hírlap* és a budapesti *Magyarország* munkatársa volt. 1947 júniusában mondott le washingtoni követségi sajtóattasé tisztségéből, és választotta az emigrációt. 1953-tól 1977-ig a pittsburghi női egyetem tanára. 1953-tól 1954-ig, valamint 1957-től 1958-ig a *Látóhatár* szerkesztőbizottságának tagja. In: Borbándi, 1992, 66.

[40] Borsody István: *Az amerikai külpolitika és az emigráció politikája. Látóhatár*, 1956/5, 251–254.

[41] Borsody, 1956/1, 292–294.

között, akik Magyarország szabadságáért harcoltak, csak orosz dezertőrök voltak?"[42] „Ebben a történelmi pillanatban a magyarok ugyan a halál torkában voltak, de méltóbbak voltak a lét jogára, mint a földkerekség összes hatalmai együttvéve" – zárta írását 1956-ban Borsody.[43]

A forradalom egyéves évfordulójára született tanulmánya hasonló jellegű, ám míg a korábbi klasszikus elemzés, amelyben az események hevében nyilvánvalóan dominált a patetikus hangvétel, ez utóbbi sokkal inkább megoldáskereső.[44] Amellett sorakoztatott fel érveket – nem egyetlenként a lap szerzői közül[45] –, hogy nem lehetetlen egy finn mintájú kompromisszum, amely akár a Szovjetunió érdeke is lehet. Az ennek ellentmondó nyugati vélemények – miszerint a Szovjetunió semmiképpen sem engedte volna meg Magyarország kiszakadását – önérdekből is fakadnak: ez is segíti ugyanis a felelősség lerázását és az esetleges bűntudat elnyomását.[46] Szerinte a szovjeteknek nem kellett volna tartaniuk egy esetleges „dominóhatástól": a blokk többi országának ugyanis érdeke volt a területi status quo fenntartása, így egy esetlegesen függetlenné váló Magyarországgal szemben automatikusan – és még sokkal inkább – protektorként tekintettek volna a szláv „nagy testvérre".[47] Magyarországot fekvése egyáltalán nem teszi stratégiailag fontos bázissá, ráadásul a Szovjetunió túlélte Ausztria és Jugoszlávia távozását is a blokkból.[48]

Borsody a *Látóhatár* 1958-as szétszakadása utáni néhány cikkét leszámítva jó ideig nem írt az *Új Látóhatár*ba. 1976-ban az emlékszámban közölt *Az eurokommunizmus magyar vértanúja* című, Nagy Imrére fókuszáló, rövid dolgozata előtt nem sokkal tért vissza a szerzők közé.[49] Bár látszólag ez az

[42] Borsody, 1956/1, 295.

[43] Borsody, 1956/1, 296.

[44] Borsody István: *Gondolatok a forradalom évfordulóján.* 1957, 251–256.

[45] Hasonló módon a finn és az osztrák példát emeli ki Fenyő Miksa egy számmal később: Fenyő Miksa: *Uno döntés és aztán? Látóhatár,* 1957/6, 337–341.

[46] Borsody, 1957. 253.

[47] Kissé hasonló gondolatok jelentek meg a Magyarország jövőjéről szóló 1958-as sajtóankét egyik hozzászólásában. Lásd Fejtő Ferenc: *Mi lesz veled kis Magyarország? Látóhatár,* 1958/1, 48.

[48] Borsody, 1957, 255–256.

[49] 1976, 288–290. Borsody 1975-ben a magyar helyzetről adott hosszú elemzésével jelentkezett újra a lapban: *A magyar helyzet. Új Látóhatár*, 1975/2, 89–101.

írása nem ugyanazt a témát – tehát a nagyhatalmak 1956-os szerepét és az esetleges kibontakozási kísérleteket – feszegette, jócskán találhatunk kapcsolódási pontokat. Írása fő vázát ezúttal is a nyugat–kelet-tengely mentén állította fel: míg Nyugaton az „eurokommunizmusról" elméleti vitákat folytatnak, Keleten az ehhez hasonló rendszer, a „demokratikus kommunizmus" két alkalommal – 1956-ban Magyarországon és 1968-ban Csehszlovákiában – rövid időre valósággá vált. (Az előbbiben teljes mértékben, az utóbbiban csak „szárnyait bontogatva".)[50] Húsz év elteltével immár nem a nagyhatalmi reakciók vagy a megoldáskeresés került fókuszba, hanem az, amiben a szerző szerint a magyarság megelőzte Európát. A rövidebb távlatok helyett tehát messzebbről kell tekinteni az adott helyzetre: az eurokommunizmus „kísértete" talán a keleti blokk országaiban – e tézisek szerint valóságos „születési helyén" – is megjelenhet.

Forradalom után: Kádár és az emigráció

Az 1956-os forradalom utáni Magyarország értékelése során nyilvánvalóan nem lehet megkerülni az ország élén több mint három évtizedig álló Kádár János személyét. Borsody írásai átvezetnek minket Kádár személyiségrajzához is, hiszen mindhárom írásában érinti a magyar pártfőtitkár szerepét. Bár az „áruló" minősítés mindegyik tanulmányban megjelent, némi hangsúlyeltolódás az évek múlásával azért megfigyelhető. 1956-ban egyszerűen, mindenfajta árnyalás nélkül állapította meg, hogy Nagy Imre kormánya helyére „az áruló Kádár János tehetetlen bábkormányát ültették a szovjet tankoktól körülzárt Parlament épületébe".[51] 1957-ben – amikor a megtorlások már elkezdődtek – szinte szóról szóra ugyanezt írta, ám ezúttal Kádárnak még a nevét sem volt hajlandó említeni.[52] A Nagy Imréről szóló 1976-os írásban az események megítélése ismét ugyanaz: „A sors iróniája, hogy Nagy Imre demokratikus kormányában az utolsó pillanatig névleg Kádár János is részt vett. Névleg, mert Nagy és Kádár útja már a tragikus november 4-e előtt kettévált. Nem tudjuk pontosan, hogy Kádár mikor

[50] Borsody, 1976, 288.

[51] Borsody, 1956/1, 293.

[52] Borsody, 1957, 251.

és milyen körülmények között árulta el a forradalmat és pártolt át az oroszokhoz."[53] Tárgyilagosan, ám talán némi keserűséggel a hangjában ugyanakkor – az azóta eltelt időszakot értékelve – megállapította azt is, hogy „...húsz év távlatából úgy látszik, mintha Kádár nem is annyira '56-os árulásával, hanem a későbbi magyar–orosz kiegyezés létrehozásával írná be maradandóan nevét a magyar történelembe".[54]

Mindezek ellenére érdekes, hogy Kádár portréjának megrajzolására kevesen vállalkoztak. Az „áruló" kép ugyanakkor láthatóan inkább „ellentmondásos"-ra szelídült: azaz, a vérben fogant rendszer konszolidációját az emigráció *Új Látóhatár*hoz kötődő része sem hagyta figyelmen kívül. Mint Szilágyi Attila, aki William Shawcross 1974-ben New Yorkban megjelent Kádár-életrajzát[55] górcső alá véve mutatott rá az ellentmondásokra. Például arra, hogyan lehet, hogy az 1956 novemberében példátlanul népszerűtlen pártvezető a „nyugati újságírók kedvencévé" vált két évtized alatt?[56] Borbándi Gyula tíz évvel későbbi elemzésében szintén úgy vélekedett: a „megemésztetlen" ötvenhatos forradalom mellett a „kádári taktika" a magyar helyzetet meghatározó másik tényező. Ennek elemei valamiféle „magyar modellé" álltak össze, amely a keleti blokkban bizonyos fokú különállást engedélyez Magyarország számára.[57] Ugyanitt Kádárék érdemének tudta be, hogy „sikerrel védték ki a testvérpártokban jelentkező aggályokat és kritikákat, amelyek olykor nyílt fenntartásokban, olykor denunciáló célzatú óvásokban kaptak kifejezést".[58]

A forradalom utáni útkeresések a megtorlás tragédiája és példátlan kegyetlensége ellenére megérlelték azt a közös gondolatot, hogy a forradalom nem volt hiábavaló. E lelki vívódást leginkább Peéry Rezső huszadik évfordulóra közölt írásában érhetjük tetten. „Ha valaki ma megkérdezné, mint egykori szemtanút,[59] hogyan látom, miképpen ítélem meg ma, húsz évvel a

[53] Borsody, 1976, 290.

[54] Borsody, 1976, 290.

[55] William Shawcross: *Crime and Compromise. János Kádár and the Politics of Hungary since Revolution.* New York, 1974, E. P. Dutton & Co.

[56] Szilágyi Attila: *A Kádár-profil. William Shawcross könyve.* 1976, 310–324.

[57] Borbándi Gyula: *Magyarország és a magyarság.* 1986, 389–390.

[58] Borbándi, 1986, 391.

[59] 1956-ban Sopronban gimnáziumi igazgatóként élte át az eseményeket. Peéry Rezső (1910–1977): író, újságíró. A '30-as években gimnáziumi tanárként tevékenykedett, ám

történtek után az Októberi Felkelést, alighanem azt felelném, hogy másképpen, bizakodóbban, józanabbul, mint győzelme, majd bukása – azaz erőszakos eltiprása után."[60] Az '56-os október itt heroikus, drámai erőfeszítésként tűnik fel, amely egy reménytelennek látszó helyzetben, idegen hatalmak ellen bizonyította be, hogy az emberi méltóság akár az életnél is többet jelenthet – s mint ilyen teljesen idegen az „erkölcsetlen realitásokkal" kiegyező korszellemmel: „Negyvennyolcas torlasz – az atomkorban."[61] Peéry elismerte: közel a szabadságharc letipráshoz a „megérte-e" kérdésre tagadólag felelt volna. A helyzet azonban megváltozott. Borsody írásához hasonlóan 1976-ban már árnyaltabban szemlélte a történteket: bár „nem lehet sem felejteni, sem megbocsátani", mivel a nemzet '56-ban nemcsak túllépett a régi kereteken – ahogy a csehek '68-ban –, de „elemi erővel" szét is törte azokat, nem volt mód visszatérni ugyanoda. Amit tehát sokan hibaként jellemeznek – hogy a forradalom, mondjuk úgy, nem maradt a „legalitás" útján –, Peérynél pontosan erényt jelent, bizonyos áldozatot egy jobb jövőért. „A Pesten elzuhanó Sztálin-szobor magyar és világtörténelmi korfordulót jelez."[62] Az *Új Látóhatár* szerzői közül az elsők közt ismerte fel és társította '56-hoz, hogy „a nagy nehezen talpra álló, helyesebben *talpra állított* hatalomnak a kormányzás új útjait kellett megkeresnie. [...] Október ésszerűbb, normálisabb, emberségesebb kormányzati stílusra szorította a feletteseket. Ezzel a kerülővel a levert forradalom győzedelmeskedett itt a szolgaság, korlátoltság és embertelenség szelleme fölött."[63] (A kiemelés az eredetiben – N. Z.) Azaz, Kossuthot idézve: „Ámbár hazánkat nem mentettük meg, de a zsarnokságnak útját álltuk."[64] A szabadságharcot leverők és az azt elárulók tehát pontosan a szabadságharc miatt – és az annak megismétlődésétől való félelmükben – nem tudták a régi módon gyakorolni a hatalmukat.

mint a Sarló mozgalom egyik vezetőjét 1938-ban elbocsátották állásából. Pozsonyban a *Magyar Hírlap* és az *Esti Újság* munkatársa. Szlovákia német megszállása után Magyarországra telepedett, Mosonmagyaróváron és Sopronban tanított. A forradalom bukása után Nyugatra menekült, ahol könyvtárosként tevékenykedett. In: Borbándi, 1992, 287–288.

[60] Peéry Rezső: *A zsarnokságnak útját álltuk. Októberről húsz év után.* 1976, 281.

[61] Peéry, 1976, 283.

[62] Peéry, 1976, 284–287.

[63] Peéry 1976, 287.

[64] Peéry, 1976, 287.

A forradalmat eláruló kommunista politikus afféle „liberalizált kommunizmust", magyar modellt kitapogató személyiséggé szelídülésével egy irányban az emigráció jellege és értékelése is megváltozott (itthon és idegenben egyaránt). A radikális szembenállást és tiltakozást felváltotta a tapogatózás, az emigránsok egy része hazalátogatott (amely persze újabb óriási vitákhoz vezetett az elvi szembenállás fenntartását hirdetőkkel). A reményt és a valami új megalkotásának vágyát lassanként felváltotta a közöny, a befogadó társadalomba való beilleszkedés, a „magyar ügy" hangsúlytalanabbá válása. Ennek állít emléket két recski rab, Nyeste Zoltán és Jónás Pál írásainak egymás mellé tétele 1956-ból, illetve a harmincadik évfordulóról.[65] Nyeste az 1956-os forradalmi számban a Magyar Forradalmi Tanács létrejöttéről számolt be, az írás felett a lap sokatmondóan az „Új emigráció" szöveget helyezte el.[66] Nyeste az új emigrációt és ezen keresztül a forradalmat – amelynek szolgálatára a Nyugatra érkezettek „felesküdtek" – élesen elhatárolta a negyvenötösöktől, ugyanakkor világossá tette: hajlandók soraik közé fogadni azokat a régebben emigráltakat, akik „sohasem tagadták meg azokat a demokratikus eszméket, amelyekért a magyar nép oly csodálatos egységben harcolt a forradalom idején". Közéjük többek között Nagy Ferenc volt miniszterelnököt és Auer Pál volt párizsi követet sorolta.[67] Az írás alapján az új emigráció ambiciózus célokat tűzött ki maga elé: például annak elérését, hogy „egyes külföldön működő magyar nyelvű rádiók" összehangolják irányvonalukat a magyar nép érdekével (ez alighanem kevéssé burkolt célzás a Szabad Európa Rádió szerepére). Emellett magyar

[65] Nyeste Zoltán (1922–2001): közíró. Részt vett az ellenállási mozgalomban, majd a háború után a Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetségben. 1948-ban letartóztatták, 1950 és 1953 között Recsken raboskodott. Az 1956-os forradalom után emigrált. 1982-ben könyvet írt *Recsk – Emberek az embertelenségben* címmel, amely Magyarországon is szamizdatként terjedt. In: Böszörményi Géza: *Recsk.* Budapest, 1990, Interart, 322–323. Jónás Pál (1922–1998): közgazdász. 1944-ben részt vett a diákellenállásban, 1945-ben a HM katonapolitikai osztályán dolgozott. 1948-ban letartóztatták, később a recski kényszermunkatáborba került, ahonnan 1953-ban szabadult. 1956-ig csak segédmunkásként tevékenykedhetett, 1956. október végétől a Petőfi Kör elnöke. A forradalom után külföldre távozott, a Magyar Forradalmi Tanács egyik szervezőjeként, kulturális osztályvezetőjeként, majd a Magyar Bizottság tagjaként vett részt az emigráns politikában. In: Borbándi. 1992, 171–172. Nagy, 2000, 449–445.

[66] Nyeste Zoltán: *Magyar Forradalmi Tanács.* 1956, 333–335.

[67] Nyeste, 1956, 333.

nyelvű hetilap kiadása, tudományos intézet létrehozása a forradalom tanulmányozására[68] vagy színtársulat alakítása a menekült színészekből is a célok között szerepelt.[69] Nemzeti függetlenség, köztársaság, földbirtokreform államosított kulcsiparágakkal – összegezte egy kívánatos, jövőbeni magyar demokrácia alapvonásait.[70] Mindezeket érdemes összevetni az otthon és az emigrációban is hasonló utat megjárt Jónás Pál harmincéves értékelésével.[71] A szerző önmaga tanulmánya elején az első emigráns pillanatokra emlékezett vissza, újralapozva jegyzeteit kesernyésen így kiáltva fel: „Ugyan ki volt ez a veszedelmesen naiv ember, aki politikailag annyi megvalósíthatatlan akciót javasolt?"[72] A lassanként elapadó bizakodások mellett a nyugati politikáról is éles bírálatot nyújtott, az elvárásokról, amelyeknek – a segítség reményében – minden körülmények között meg kellett felelni. Mindenkinek azt kellett mondani, amit hallani akart. Üzletembereknek azt, hogy a forradalom piacgazdaságot akart, a szocialistáknak azt, hogy „demokratikus szocializmust", zsidó szervezeteknek, hogy a forradalom vezetésében és a megtorlás áldozatai között számos zsidó származású ember volt, míg az antikommunisták harcias beszédre vártak.[73] Keserűsége – amely egyszerre szól a figyelem elapadásának, a változó korszellemnek és saját maguknak is – egyértelműen negatív értékeléshez vezette az '56-os emigráció tevékenységének felmérése során: „Gyerekeink nem tudnak semmit a forradalomról, és a történet nem is igen érdekli őket. Vibráló, kiabáló, különböző nagyságú elektronikus készülékek közepén ülnek, és úgy érzik, hogy egy szörnyű megaláztatásban van részük, mert a fürdőmedence nem fűtött, mint a barátaiké. Magyarjuk tört, ha egyáltalán létezik; az angoljuk persze tökéletes. És mi, öreg forradalmárok már nem vagyunk

[68] A terv a Nagy Imre (Politikai és Társadalomtudományi) Intézet formájában valósult meg, ami 1959. június 16-án alakult Brüsszelben a magyar forradalom szellemének megőrzésére, Nagy Imre szerepének tudományos vizsgálatára. Folyóirata *Szemle* címmel jelent meg. Az intézet igazgatója Heltai György, igazgatóhelyettese Nagy Balázs volt. Fontos munkatársa volt Sztáray Zoltán, valamint Nyeste Zoltán is. A működési költségeket amerikai intézetek fedezték. Az intézet 1964-ig állt fenn. In: Borbándi, 1992, 267–268.

[69] Nyeste, 1956, 334.

[70] Nyeste, 1956, 335.

[71] Jónás Pál: *Harminc évem emigrációban.* 1986, 330–337.

[72] Jónás, 1986, 331.

[73] Jónás, 1986, 334.

ugyanazok, akik voltunk. [...] A történelem nem fog számon tartani bennünket, mint sikeres bevándorlókat,[74] hanem úgy fog emlékezni ránk, mint szerencsétlen, boldogtalan és bukott politikai emigránsokra."[75]

Ketten ugyanarról – pillantás a rendszerváltás felől

A negatív emigránsképtől elrugaszkodva lezárásképpen érdemes egy másfajta nézőpontról, egy másik dátum felől is szemlélni a leírt sorokat. Eddig 1956 volt az a pont, amelynek magaslatáról a különböző szövegeket vizsgáltuk. Most, nem elhagyva a forradalom és szabadságharc tematikáját, mégis egy másik időpontból, 1989/90-ből, a rendszerváltás eseménysorából tekintenék vissza az 1986-os évfordulós szám két közleményére. Remélhetőleg nemcsak az derül ki mindebből, hogy hogyan látta két ember – egy emigráns és egy otthon élő író – a magyarság helyzetét és aktuális sorskérdéseit, hanem az is, hogyan értékelte a forradalom után eltelt időszakot, és mit várt a jövendőtől két alapvetően eltérő élethelyzetből figyelő szerző. A sorok olvasása és összevetése során talán arra is ráébredhetünk, hogy hiába, a közös gondolatok túlnyúltak az országhatárokon, Münchenben és Budapesten ugyanazokat a problémákat emelték ki a magyarság jelenéből, és értékelésük is hasonlónak bizonyult. Borbándi Gyula és Csurka István ugyanazt a két témát látja a konszolidált rendszer Achilles-sarkának: a társadalmi betegségek elharapózását és a határon túli magyarság sorsára hagyását.[76] Hiába idéztük tehát Borbándi ugyanezen elemzéséből imént a kádári

[74] Jónás itt igazságtalan. Papp Lászlónak az Észak-Amerikai Magyar Diákszövetségről szóló írásaiból láthatjuk, valójában a magyar emigráció komoly szellemi és sportteljesítményekkel illeszkedett be az amerikai társadalomba. Ebből a szempontból tekintve a magyar bevándorlás – és nem emigráció – igazi sikertörténet. In: Papp László: *Öt év Amerikában. Az Egyesült Államokban tanuló magyar diákság élete.* 1961, 472–480; uő.: *Ötvenhatos egyetemisták Amerikában. Amerikai magyar egyetemista mozgalom az 1956-os forradalom után.* 1986, 345–356.

[75] Jónás, 1986, 336–337.

[76] A fent említett élethelyzet az írások kezelésében és következményeiben is elkülönült. Míg az emigráns Borbándi nyilvánvalóan szabadabban írhatott, Csurka Istvánt az európai és amerikai előadókörútjáról való visszatérése után szilenciummal sújtották részben előadásának tartalma, részben esszéinek Püski Sándor kiadója általi megjelentetése miatt. Borbándi Gyula (1919–2014): író, szerkesztő. Egyetemi évei alatt az Országos Széchenyi

taktikával kapcsolatos pozitív jelzőket, összességében mégsem mondhatjuk, hogy optimistán szemlélte volna a társadalom- és – akkor érthetően nem használt kifejezéssel – a nemzetpolitikában lezajlott változásokat.

Borbándi, a mindig objektivitásra törekvő elemző a társadalmi betegségek tüneteit a fogyasztásra ösztönző gazdaságpolitika kezdetére – ha leegyszerűsítjük, az új gazdasági mechanizmus meghirdetésének idejére – vezette vissza, akkorra, „amikor az embereket már elsősorban nem a puszta lét fenntartása és a személyes, a családi kör védelme foglalkoztatta, hanem a tehetség, a szorgalom, a vállalkozói kedv méltánylásának kivívása...". Precízen megállapította a tüneteket is: „alkoholizmus, a kábítószerek használata, az öngyilkosság, a házasélet felbomlása, a gyerekek elhanyagolása, az önzés, a közösségi tudat és erkölcs vészes gyengülése".[77] A drámaíró Csurka István kiindulópontja hasonló. Az egy évvel korábbi, monori találkozón tett megállapításait mintegy kibontva – miszerint a magyarság 1956. november 4-e óta nem saját történelmét éli[78] – kiváló társadalomrajzot ad, szinte egy az egyben a Borbándi által lakonikus tömörséggel felsorolt „tüneteket" bővebben elemezve. „Legalább négy-öt éve már, hogy egy szomorú vizsgálatot folytatok magamban. Arról van szó, hogy ki tudok-e menni Budapesten, az ország fővárosában az utcára úgy, hogy ne ütközzem bele akár egy eszméletlenségig részeg, akár egy megtébolyodottnak látszó, földön fetrengő vagy önkívületi állapotban őrjöngő, avagy csak csendesen befelé forduló és magában motyogó szerencsétlen emberbe. [...] A kiskocsmák, a szelíd kvaterkázásra való kisvendéglők, amelyeknek megnyitására, üzemeltetésére most szinte buzdítja a hatalom a szunnyadó kistőkét, az egykori csaposok kései utódait, a kiskocsmák akkorra már mind bezárattak, nem kellett a közösségi jellegük, az otthonosságuk, a családiasságuk, s magát a bort és a fröccsöt is kiszorította lassanként a cseresznyepálinka meg a vodka, valamint a sörbe öntött rum, ami úgy hat, mint a lebunkózás."[79] Csurka mindezt e helyütt is 1956-ra és a forradalom bukására vezette vissza. Az „önpusztító nemzedék" azonban, „már aki kibírta, akinek a szervezete nem mondta fel a szolgálatot, vagy aki nem választotta végül az öngyilkosságot", ma már ötven-hatvan éves, Magyarország mégis „ma is utcahosszal vezet Európában a harminc- és negyven közötti férfiak halálozási statisztikájában. És ezek már nem ötvenhatos nagyivók! [...] Ezek voltaképpen már nem is nagyivók, ezeket a túlmunka öli meg."[80] Csurka a magyar abszurditások egyik legfontosabbjaként említette, hogy a magyar vásárló és munkás megveszi, illetve előállítja azt a terméket, amely jóval silányabb, „hazai fogyasztásra van szánva", mint a nyugati exportra termelt áru. „Vajon nem alakul ki benne egy bizonyos önleértékelés, egy bizonyos kisebbrendűségi tudat?" – tette fel a költői kérdést a már idézett monori találkozón a „nem saját történelmét élő" magyarság szellemében.[81]

A másik krízispont a határon túlra szorított magyarok helyzete: elsősorban a szomszédos országokban – szintén kommunista diktatúrában, így aztán dupla elnyomásban – élőké, kisebb részt az emigráns magyar tömegeké. Borbándi helyesen és kertelés nélkül állapította meg, hogy a „kommunista nemzetköziség" nem szüntette meg a nemzeti sovinizmusokat, amelyek ellen még a hatásos fellépés eszközeit sem találjuk.[82] Budapest határozott kiállása akár még ronthatja is a kint élők helyzetét, a Nyugat pedig – amíg saját érdeket nem lát a folyamatok változásában – nem fog segíteni. Így legfeljebb a „kis közösségek" megoldásait, „a szellemi és személyi kötelékek" fenntartását, ápolását, javítását lehet jó szívvel és jó lehetőségként ajánlani.[83] Borbándi meglehetősen pesszimista képet festett a határon túli és

Szövetség kulturális alelnöke. 1949-ben menekült Magyarországról. 1951 és 1984 között „Gyulai Ernő" álnéven a Szabad Európa Rádió munkatársa, 1979-től a magyar osztály helyettes igazgatója. 1950-ben a *Látóhatár* alapítója, 1957-től szerkesztője. 1958 és 1989 között az *Új Látóhatár* felelős szerkesztője. 1991-ben a Magyar Köztársasági Érdemrend középkeresztjével ismerték el munkásságát. In: Borbándi, 1992, 62–63; Nagy, 2000, 119–120. Csurka István (1934–2012): író, politikus. A Színház- és Filmművészeti Főiskolán tanult, ahol a nemzetőrség vezetője lett, ezért fél évre internálták. 1956 után elsősorban drámáival lett ismert és népszerű. 1987-ben a Magyar Demokrata Fórum egyik alapítója, 1988–89-ben a *Hitel* szerkesztőbizottságának a tagja. 1991 és 1992 között az MDF alelnöke, 1993-ban kizárták a pártból. 1993-ban a Magyar Igazság és Élet Pártja alapítója, 1994-től haláláig a párt elnöke. 1989–90-ben a *Magyar Fórum* főszerkesztője, 1991-től szerkesztőbizottságának elnöke. In: *A monori tanácskozás, 1985. június 14–16.* Szerk.: Rainer M. János. Budapest, 2005, 1956-os Intézet, 279.

[77] Borbándi, 1986, 396.

[78] Csurka István: *Új magyar önépítés*. In: Rainer M., 2005, 29.

[79] Csurka István: *Magyar abszurditások.* 1986, 403–405.

[80] Csurka, 1986, 405.

[81] Csurka, 1986, 406.

[82] Borbándi, 1986, 398.

[83] Borbándi, 1986, 399–400.

az emigráns magyarság jövőjére tekintve. Csurka részben hasonló gondolatokat pedzegetve büntetőjogi kategóriába helyezte a kérdést: abszurd, hogy a segítségnyújtás elmulasztását a magyar jog bünteti, ugyanakkor „sokmillió magyarnak nincs meg a lehetősége, hogy segítséget nyújtson elgázolt, vérző magyaroknak".[84] Borbándihoz hasonlóan úgy látta, hogy „a magyar mint magyar, mint állami és nemzeti szuverenitás, mint egység nem tehet semmit".[85] Míg Borbándi szerint optimizmusra legfeljebb az anyaország magyarjainak lehet okuk – mivel a kádári enyhülés még nem érte el a maximális szintet, az tovább fejleszthető[86] –, addig Csurka éppen ellenkezőleg, a múltból, az elbukott „gyönyörű szent forradalmunk" erejéből építkezne, amely „meg is tisztított bennünket. Most fáradtak vagyunk, bénultak, és kiürült tekintettel ladikázunk életünk pangó vizén, de még élünk, és még egyszer teli tudjuk szívni a tüdőnket, és meg tudjuk mutatni a világnak, hogy mire vagyunk hivatva a Kárpát-medencében."[87] Részben a forradalomnak köszönhető, hogy létrejött egy kicsiny mag, amely „kezdi belakni a földet és kezdi leverni szellemi lakhelyének sátorrúdjait szerte a világon". Egy öntudatos, tisztán látó, szolgálatra önzetlenül kész, kis csoport – határon és tengereken innen és túl –, amelynek segítségével terjed „az önmagunkért való *egyetemleges* felelősség gondolata"[88] (azaz, az itt név szerint nem, de gondolatilag idézett Szabó Dezső szavaival: „minden magyar felelős minden magyarért"). (Kiemelés az eredetiben – N. Z.) „Forradalmunk azonban igazi arcunkat mutatta fel. Most már bátran nézhetünk akárki szemébe" – teszi hozzá Csurka, immár Hamvas szellemében,[89] de a befejezés már Ady eltévedt lovasát parafrazálta: „Ez, ami most kezd kialakulni a világban, az összetartozás felismerése és a sorsközösség vállalása, azzal a reménnyel kecsegtet, hogy az »eltévedt lovas« rátalál a maga útjára. De hát miért is ne? Hiszen mi az abszurditás hősi népe vagyunk. Voltunk és leszünk. Miért is

[84] Csurka, 1986, 407.

[85] Csurka, 1986, 408.

[86] Borbándi, 1986, 401.

[87] Csurka, 1986, 408–409.

[88] Csurka, 1986, 409.

[89] Csurka, 1986, 409. Hamvas Béla *Patmoszá*ban feltűnő hasonló gondolatot – „...a megaláztatásra adott válaszban az ember valódi színvonala tűnik elő" – idézi Szekér–Riba, 2014, 16.

ne éppen most kezdhetnénk jó irányba ügetni, amikor már ló sincs alattunk?"[90]

A három évtized alatti (1956–1986) hét lapszámot áttekintve azt mondhatjuk valamiféle összegzésként, hogy a forradalom és szabadságharc nehezen megemészthető és megfejthető csodája és tragikuma bizonyos egységet teremtett a széthúzó magyar emigrációban. Nem az események elemzésében – arról továbbra sem született, születhetett megegyezés, hogy azoknak „antikommunista", „reformkommunista" vagy leginkább, mint az *(Új) Látóhatár* körc gondolta, „harmadik utas" jellege volt a legerősebb –, de az események megítélése, pozitív értéktartományba helyezése nem volt kétséges. Az sem, hogy a forradalom áldozata „megérte", hiszen nagyrészt annak köszönhető, hogy – bár a Kádár-rendszer mérlegében, illetve a hozzáállásban nyilvánvalóan megint csak nem születhetett egység – az új berendezkedés engedményeket tett a társadalomnak, és nem hozhatta vissza egy az egyben a régi, megbukott rendet. Hogy a forradalmat a szellemi szabadság hiánya, a fokozódó nemzeti sérelmek, netán a „csúcsra járatott" terrorrendszer börtönöket és akasztófákat megtöltő gyalázata gyújtotta lángra? Hogy a zászlón Nagy Imre, Maléter, Bibó, a vidéki, nem kommunista vezetők vagy egyszerűen „csak" a Névtelen Szabadságharcos, esetleg egy munkástanács tagja szerepeljen legnagyobb betűkkel? Hogy hol és miért kellett volna megállni, egyáltalán meg kellett, meg lehetett volna-e? Hogy a Kádár-rendszerrel való „kiegyezés" – vagy éppen az „enyhülés" maga, a társadalmi, lelki és érzelmi sérelmek tömkelegével – hol kezdődik, mit jelent, egyáltalán jelent-e valamit? Nos, ezekre a kérdésekre az emigráció – de teszem hozzá rögtön, az otthon, immár negyed századdal a rendszerváltás után sem – nem találhatott egységes választ.

De hogy emlékezetükből kitörölték volna azt a két hetet és az azt követő hónapok hősiességét vagy „menteni a menthetőt" mentalitását, hogy úgy éltek és gondolkodtak volna, mint annak előtte, hogy nem hatott volna rájuk az otthoni forradalom szelleme – azzal idézett szerzőinket és az emigráns tömegeket aligha lehet vádolni.

[90] Csurka, 1986, 410.

Szekér Nóra

AZ 1956-OS FORRADALOM ÚJRAÉRTÉKELÉSE A NEMZETI MEGBÉKÉLÉS JELSZAVÁVAL

A Kádár-rendszer jeltelen ünnepeinek sorában az 1956-os forradalom egészen különleges helyet foglal el. Október 23-a tökéletes példa arra, hogy egy ünnep, még a maga jeltelenségében is, milyen meghatározó szerepet képes játszani. 1956 ellenforradalomként való értékelése legitimitási kérdés, amely a rendszer gyökeréig vezet el, annak számos problematikájával együtt.[1] De a legitimitás kérdése mellett – és azzal összefüggésben az '56-hoz való viszony a rendszer jellegét, a hatalomgyakorlás módozatait is előirányozta. Azáltal, hogy a hatalom az ellenforradalmi értékelést a társadalomra kényszerítette, az egyik legfeltűnőbb bizonyítékát adta annak, hogy – még ha finoman hangolt formában is – diktatórikus rendszerként működik. A Kádár-rendszernek tehát nemcsak abban nyilvánult meg diktatórikus „hajlama", ahogy a forradalmat leverte, hanem abban is, ahogy a számára egzisztenciális téttel bíró ellenforradalmi hazugságot fenntartotta. Az egyik, talán legnyíltabb megfogalmazását annak, hogy '56 értékelésében milyen mértékben rejlik benne a diktatúra csírája, Pozsgay Imre adta 1988. októberében Bíró Zoltánnal folytatott beszélgetésében: „Október 23-a és az '56 körüli vita azért kényes pontja ennek az egész kibontakozásnak, átalakulásnak, mert itt három évtizeden át megoszlott a nemzet az események megítélésében. [...] Az, hogy kisebbség áll szemben e tekintetben a többséggel, ez is lehet. De itt a kisebbség hatalmi többség, és hatalmi túlsúlyt képvisel. Bizonyos mértékig ezt a realitást is figyelembe kell venni."[2]

Fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy 1956 ellenforradalomként való értelmezése nem a rendszer kommunista jellegéből adódik, az nem a kommunista rendszer, hanem a Kádár-rendszer legitimációs kényszere, annak

[1] E kérdésről részletesen lásd Ripp Zoltán: *Az MSZMP legitimációja a Kádár-korszak kezdetén.* In: *Mozgó Világ,* 1997/11, 21–34.

[2] Pozsgay Imre – Bíró Zoltán: *Októberi kérdések.* Eötvös Kiadó–Püski Kiadó, Budapest, 1988, 20.

a Kádár-rendszernek, amelyik azt az utat választotta, hogy 1956-ot leveri, kegyetlen módon megtorolja, majd e megtorlás után konszolidálja azt a sztálinista modellt, amellyel szemben maga a forradalom kirobbant. 1956 értelmezésének finomítása, módosítása – akár a népfelkelés irányába is – a kommunizmus keretei között elképzelhető volt anélkül, hogy az a kommunizmus alapvetéseit kérdőjelezte volna meg. (A Kádár-rendszerről ez már nem mondható el.) Jól bizonyítja ezt, hogy a kommunista párt 1956. október 23-a és december 5-e között – tehát szűk 3 hónap alatt – az események értékelésének számos variánsát felsorakoztatta.[3]

Közvetlenül október 23-át követően a párt úgy értékelte az eseményeket, hogy az ellenforradalmi lázadás volt, ahol jogos követelések megfogalmazódtak ugyan az utcai demonstrációkban, azonban ezekből a jogos követelésekből adódó indulatokat az ellenség kezdetektől fogva kihasználta és eltorzította, és alapvetően a megtévesztett elemek ellenforradalmi törekvései voltak a meghatározók.

Az október 28-ai fordulat után a párt átértékelte ezt a nézőpontot, és *nemzeti demokratikus fordulat*nak nevezte az eseményeket. Az október 31-én megalakult MSZMP „egyértelműen a forradalom platformjára helyezkedett",[4] a november 1-jén kiadott alapnyilatkozata már *dicsőséges népfelkelés*ről beszél. Ez jelenti a párt hivatalos álláspontját november 4-éig.

A szovjet intervenció a párt számára az események újabb átértékelését tette szükségessé. A november 4-én kiadott, a Kádár-kormány megalakulását bejelentő felhívásban újra megjelenik az ellenforradalmi jelző. A párt tehát visszatért legelső értékeléséhez, de azzal a hangsúlykülönbséggel, hogy ott még az irányadó tendenciák ellenforradalmiak voltak, amelyek mellett jelen voltak a jogos követelések, itt azonban a „kétszakaszos értékelés" értelmében a megmozdulások népfelkelésként indultak, ahol mind inkább teret nyertek az ellenforradalmi erők. A Kádár-kormány 1956. november 4-én kiadott felhívásában így fogalmaz: „A hazánkban október 23-án megindult tömegmozgalom, amelynek nemes célja a Rákosi és társai által elkövetett párt- és népellenes bűnök kijavítása, a nemzeti függetlenség és szuverenitás védelme volt, a Nagy Imre-kormány gyöngesége és a mozgalomba befurakodott ellenforradalmi elemek növekvő befolyása révén veszélybe hozta szocialista vívmányainkat, népi államunkat, munkás–paraszt hatalmunkat, hazánk létét. Ez indított bennünket, magyar hazafiakat arra, hogy megalakítsuk a Magyar Forradalmi Munkás–Paraszt Kormányt."[5] Lényegében tehát egy *népfelkelés* történt, de miután a Nagy Imre-kormány nem volt elég erélyes ahhoz, hogy a megjelenő ellenforradalmi elemeket ellensúlyozza, eltorzult annak pozitív ereje. Az új kormány a tömegmozgalom talaján áll, és célja, hogy annak nemes törekvéseit megvalósítsa. Ez volt a Kádár-kormány első hivatalos nyilatkozata '56-tal kapcsolatban.

A Kádár-rendszer végleges álláspontja, ami végeredményben Pozsgay 1989-es nyilatkozatáig volt érvényben, az 1956. december 5-ei párthatározatban fogalmazódott meg. Ebben az értékelésben már nem jelenik meg semmilyen pozitív tömegmozgalmi jelleg, semmiféle jogos követelés, az október 23-ával kezdődő eseményeket már általánosan és minden kétséget kizáróan *ellenforradalomnak* minősítik. Az ellenforradalom a Kádár-rendszer politikai szótára szerint pedig nem más, mint a „forradalomban legyőzött reakciós osztályok támadása a haladó új társadalmi rendszer ellen; a forradalom előtti, vagyis a már idejétmúlt gazdasági, társadalmi és politikai rendszer erőszakos visszaállítása".[6] Ez a párthatározat radikális változást hozott az események értékelésében, de nemcsak azzal, hogy az ellenforradalmi minősítés kizárólagosságával minden, az eseményekkel összefüggésbe hozható személy vagy történés – mérlegelés nélkül – megbélyegzetté vált, hanem azáltal is, hogy az ellenforradalmi minősítés mellett megfogalmazódott egy másik tétel is: az ellenforradalmi összeesküvés. E szerint nem csupán ellenforradalom zajlott Magyarországon, hanem ellenforradalmi összeesküvés az ország külső és belső ellenségeinek összehangolt szervezkedésének következményeként. Az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottságának december 5-ei határozata így fogalmaz: „Az eseményeknek négy alapvető oka, illetve mozgató tényezője volt. Ezek az okok és tényezők már jóval az októberi események kirobbanása előtt, egy időben, egymás mellett, egymásba kapaszkodva és egymással kölcsönhatásban hatottak, s együttesen vezették az eseményeket tragikus alakulásuk felé."[7] Ez a megközelítés

[3] Ripp Zoltán: *1956 emlékezete és az MSZMP.* In: *Múltunk*, 2002/1, 146–158.

[4] Ripp, 2002, 148.

[5] A *„Jelcin-dosszié" – Szovjet dokumentumok 1956-ról.* Szerk.: I. Gál Éva – Hegedüs B. András. Budapest, 1993, Századvég Kiadó–1956-os Intézet, 89.

[6] *Politikai kisszótár.* Szerk.: Fencsik László. Kossuth Kiadó, Budapest, 1971

[7] *A Magyar Szocialista Munkáspárt Határozatai és Dokumentumai, 1952–1962,* I. Szerk. Vass Henrik - Ságvári Ágnes. Budapest, 1964, Kossuth Kiadó, 13–17.

az ellenforradalmat nem politikai eltévelyedésnek minősíti, hanem mögötte a nemzet ellen tervszerűen szerveződő, összehangolt tevékenységet láttat. A nemzetközi imperializmus erői összefogtak a „Horthy-fasiszta klikkel" és a deklasszált magyar kapitalista-földesúri elemekkel. Ennek az összefogásnak az élére állt az az áruló pártellenzék, amelyik az eseményeket átmeneti sikerre tudta vinni.

Ennek az összeesküvési teóriának (összeesküvés-elméletnek) a kádári hatalom kiépítése szempontjából meghatározó jelentősége volt. Az '56-os forradalom számonkérése ennek a határozatnak a jegyében történt. Az itt megfogalmazottak – a nemzetellenes tevékenység, a hazaárulás vádja, a kommunista mozgalom elárulása – az eseményekben részt vett politikai vezetőkkel és forradalmárokkal szembeni megtorlásának egészen más lehetőségét teremtették meg, mintha csupán a politikai eltévelyedést tudták volna felhozni ellenük. Amellett azonban, hogy ez a megtorlás mértékét és szigorát erősen meghatározta, a Kádár-rendszer legitimitását is egészen más alapokra helyezte. Kádár János és rendszere a nemzet védelmezőjeként és a szocialista haza megmentőjeként léphetett fel, ami egy megalapozottabb indoklást adott a hatalom gyakorlásához.

Ugyanakkor – és ez is a történethez tartozik – ebben az összeesküvésben sem Kádár János, sem azok nem hittek, akik ezt az ideát kreálták. A sorok között ez a rendszer regnálása alatt is érzékelhető volt,[8] de az ellenforradalmi tézis 1989-es átértékelése kapcsán számtalanszor kifejezésre is jutott. Fock Jenő például egy 1989-es zárt pártülésen[9] fogalmazta meg a következőket: „Nekem meggyőződésem, hogy politikai gyilkosság volt Nagy Imre kivégzése. Politikai gyilkosság volt. Valamennyi időre elítélhették volna őket ezért, azért, amazért, de nem úgy, hogy '53-ban összeesküdtek ellenük. Mert ez énszerintem dokumentálhatatlan, nem igaz. Politikai gyilkosság volt minden szempontból. Olyan szempontból is, hogy példát mutatni,

[8] A Politikai Bizottság 1958. szeptember 2-ai határozata értelmében az '56-tal kapcsolatos dokumentumokat szigorú kutatási zárlat alá vonták. 1956 kutatásával kapcsolatban pedig alapelvként megfogalmazódott: „nem követhető a káros objektivizmus, az osztálypolitika érdekeit sértő minden áron való igazságra törekvés". Részletesen lásd Ripp, 2002, 151.

[9] MSZMP KB Nemzetközi, Jogi és Közigazgatás-politikai Bizottságának 1989. április 28-ai ülése.

de olyan szempontból is, hogy bosszút állni."[10] Ugyancsak '89-ben, a PB május 15-ei ülésén zajlott le Grósz Károly és Németh Miklós között a következő párbeszéd: „Németh Miklós: – Jaruzelski és Rakowski [...] azt mondja, [...] teljesen egyértelmű, hogy Nagy Imre politikai gyilkosság áldozata volt. [...] Grósz Károly: – Persze, ehhez kétség sem fér. Ez a megállapítás így pontos. Politikai gyilkosság áldozata lett. Ez egy dolog. Meg más dolog, hogy itt, ha ezt az ügyet elkezdjük piszkálni, akkor mi minden jön itt a felszínre."[11] De talán Kádár János KB-ban elmondott utolsó beszéde a leghangsúlyosabb beismerése annak, hogy ezt a sokak halálát jelentő összeesküvés-elméletet a politikai pragmatizmus és nem a meggyőződés szülte.[12]

A párt, miután megtorolta az 1956-os forradalmat, azt a hatalomtechnikai megoldást választotta, hogy a társadalommal nem ismételtette unos-untalan az 1956. decemberi párthatározatban megfogalmazott téziseket, hanem tabuvá formálta '56 kérdését. Ezt az igyekezetet leginkább az „októberi sajnálatos események" megnevezés szimbolizálja, valamint az a szűkre szabott dramaturgia, ahogy a korszakban '56-ról hivatalosan megemlékeztek, melynek során elsősorban az ellenforradalmárok áldozataiként feltüntetett munkásmozgalmi mártírokról eshetett csak szó.

Ehhez a „tabusítási politikához" megjegyzendő, hogy azt valamiféle lelkiismereti kérdésre visszavezetni, véleményem szerint, a nagyon erősen pragmatikus rendszer túlzottan romantikus megközelítése volna. Sokkal inkább a kádári diktatúra finoman hangolt hatalmi logikája van mögötte. A vezetés legitimációjához szükség volt ugyan az összeesküvés teóriájára, ugyanakkor annak állandó sulykolása a rendszert egy szűkre szabott ideológiai mozgástérbe kényszerítette volna, ami a konszolidációját, a társadalmi elfogadottságát (ami ugyancsak a rendszer legitimációjának eleme volt) lehetetlenítette volna el. Azzal, hogy Kádár tabuként kezelte '56-ot, megteremtette annak a lehetőségét, hogy a rendszer, anélkül, hogy negligálta

[10] MNL OL 288. f. 62./4. ő. e.

[11] *„Az idő nem nekünk dolgozik" – Magyar és szovjet pártdokumentumok.* In: *Beszélő,* 1999/10, 90.

[12] *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyvei, I.* Szerk.: S. Kosztricz Anna – Lakatos János – Némethné Vágyi Karola – Soós László – T. Varga György. Magyar Országos Levéltár, Budapest, 1993, 758–767 (továbbiakban *MSZMP KB 1989. évi jegyzőkönyvei).*

volna az ellenforradalmi összeesküvés érvényességét, nem vált egy összeesküvés-elméletből fakadó ideológiai rugalmatlanság foglyává.

E kádári politikából született meg az a retorikai fordulat, hogy a párt a társadalomnak '56 kérdését a nemzeti tragédia jelszavával közvetítette. Kádár János 1972-ben, 60. születésnapján mondott beszédében használta először 1956-ra vonatkoztatva ezt a fogalmat. E beszédben már nagyon pontosan körvonalazódik, hogy ez '56 értelmezésének milyen új szegmenseit nyitja meg: „1956-ban súlyos, kritikus helyzet állt elő, amelynek tudományosan az ellenforradalom a megnevezése. Mi tudjuk, hogy annak, ami 1956-ban történt, ez a tudományos meghatározása. De van más fogalom is, amit mindnyájan elfogadunk: az egy nemzeti tragédia volt. Tragédia a párt számára és az egyes emberek számára is. Úttévesztés történt, és ebből tragédia jött létre."[13]

1956 nemzeti tragédiaként való értelmezése nem helyezi hatályon kívül az ellenforradalmi összeesküvés tételmondatait (a legnyilvánvalóbban ez abban fejeződik ki, hogy a kivégzettek tisztességes eltemetését ezután sem engedélyezték), csak nem beszél róla. A hangsúlyt nem '56 értelmezésére, annak előzményeire, eseményeire, felelőseire helyezi, sokkal inkább annak tragikus következményeire, minden minősítés nélkül. Arra a pontra fókuszál, ahonnan a Kádár-rendszer konszolidál. A nemzeti tragédia szerint tematizálni '56-ot arra is példa, hogy 1956 kapcsán is lehet a rendszer konszolidációs politikáját hangsúlyozni. Ugyanakkor ez nem változtatja meg azt a tényt, és ez Kádár-beszédében kifejezésre is jut, hogy a párt továbbra is ellenforradalomnak tekinti az 1956-os eseményeket, és ennek elfogadását a társadalomtól is elvárja. Ez problémaként, feszültségként továbbra is fennállt.

1972-től kezdve azonban, ha a párt '56 kérdését a nyilvánosság elé vitte – amire ritkán, elsősorban az október 23-ai évfordulók alkalmával került sor –, a december 5-ei párthatározatban megfogalmazottaktól nagyon eltérő hangnemben, a nemzeti tragédia jegyében beszélt róla. Két évforduló, a 25. és a 30. némileg eltért a szűkszavú és elsősorban a munkásmozgalom mártírjainak koszorúzására szorítkozó megemlékezésektől.[14] 1981-ben, a negyedszázados évforduló ideológiai felelőse Aczél György volt. A tabu kereteiből kilépve '56 kérdése, ha csak pár napra is, de megjelent a médiumokban, elsősorban a rádióban és az írott sajtóban. A 25. évforduló kapcsán – egy generáció felcseperedése után – került először a hivatalos nyilvánosság elé az a kérdés, hogy mi is történt 1956-ban. Aczél György, hogy erre a kérdésre a párt által előirányzott helyes választ megadja, nem azt az utat választotta, hogy történészek és ideológusok értékelésein keresztül határozza meg a történtek értelmezésének elfogadható irányait. A téma feldolgozása szinte kizárólag visszaemlékezésekre korlátozódott, ahol a megemlékezés-sorozat csúcspontját „Ez történt" címmel a *Népszabadság*ban megjelenő cikksorozat jelentette.[15] A visszaemlékezések, bár szigorúan az ellenforradalmi értelmezés keretei között mozogtak, és elsősorban „az ellenforradalmi terror dühöngését" hangsúlyozták, áttörést jelentettek abból a szempontból, hogy már lehetett '56-ra visszaemlékezni. A személyes emlékek természetesen egyoldalúak és koncepciózusak voltak, de „a nemzeti tragédia" alapján körvonalazódtak, így a társadalom minden rétege találhatott benne olyan hangulati elemet, amelyekben saját élményeit ismerte fel.

1986-ban, a 30. évforduló kapcsán került sor ismét arra, hogy a párt a saját maga által kreált tabuk kereteiből kilépve '56 kérdését a nyilvánosság elé vitte. A megemlékezéseket már nem Aczél György, hanem Berecz János ideológiai iránymutatása alapján vezette le az MSZMP, de az irányelvek a 30. évforduló kapcsán sem változtak, '56 kérdését továbbra is a nemzeti tragédia jegyében és visszaemlékezésekre építve elemezték. Az évforduló központi elemét a *Velünk élő történelem* című, interjúkra épülő dokumentumfilm jelentette. De míg 1981-ben már önmagában az a tény előrelépést jelentett, hogy '56 kérdése, még ha erős ideológiai meghatározottságban is, de a nyilvánosság szinterein szóba kerülhetett, 1986-ra ugyanez a tematika már visszalépés volt. 1986-ban ugyanis már egyértelműen megkezdődött a kádári rendszer gyengülése és Gorbacsov színrelépésével a reformok irányába való elmozdulás is. Az ellenzéki csoportosulások körvonalai egyre határozottabban kezdtek kirajzolódni, ahol a hatalommal való szembenállás egyik legnyilvánvalóbb kifejeződése volt 1956 ellenforradalomként való értelmezésének elutasítása.

[13] Idézi Gyurkó László: *Arcképvázlat történelmi háttérrel.* Budapest, 1982, Magvető Kiadó, 221–222.

[14] Ripp, 2002, 153–154.

[15] *Ez történt – Cikksorozat az 1956-os ellenforradalomról.* Szerk.: Rényi Péter. Budapest, 1981, Népszabadság–Kossuth Kiadó.

Mind a belső válság, mind a külső kényszer egyre nyilvánvalóbbá tette a párt számára, hogy nem az erő az, amivel legitimációjának gyengeségét ellensúlyozhatja, hanem a társadalommal való szélesebb konszenzus megteremtése. Alekszandr Jakovlevnek, Gorbacsov tanácsadójának 1989 januárjában készített emlékeztetője is mutatja, hogy a Szovjetunióból érkező irányelvek is ebbe az irányba ösztönözték a magyar pártvezetést: „Politikai berendezkedésünket még most is gyengíti a legitimáció hiánya [...]. A tekintélyuralmi módszerek, a közvetlen nyomásgyakorlás nyilvánvalóan elavultak. A politikai szférában még abban az esetben is, ha bármely érintett országban gyors romlásnak indul a helyzet – és ennek a lehetőségét újabban nem zárhatjuk ki –, rendkívül valószínűtlen, hogy az 1956-os és 1968-as módszert alkalmazzuk mind elvi okokból, mind pedig az elfogadhatatlan következmények miatt. [...] Kiemelt fontossággal, átfogó megközelítésben kell kezelnünk a politikai pluralizmus struktúráit kialakító folyamatokat, a koalíciós, parlamentáris típusú berendezkedés felé vezető folyamatokat, az ellenzék legalizálását. Természetesen feltérképezetlen területen át vezet ez az út, ami szükségessé teszi, hogy a pártok szilárd alapelvekkel és taktikai rugalmassággal rendelkezzenek, hogy képesek legyenek a folyamat irányítására, tehát hogy ne engedjék át a kezdeményezést az ellenzéki erőknek."[16]

Magyarországon ahhoz, hogy a párt az egyre elkerülhetetlenebbé váló változásban a fent vázolt irányelveknek megfeleljen és a szélesebb társadalmi alapokon álló politikai rendszer felé való elmozdulásban kezdeményező tudjon maradni, elsőként is felül kellett bírálnia a csak erőszakkal és hatalmi helyzetből fenntartható ellenforradalmi összeesküvés és ellenforradalom tételét. Kis János, az ellenzék egyik prominens képviselője ezt így fogalmazta meg 1988. június 13-án mondott beszédében: „Maguk az MSZMP vezetői [...] valamiféle szocialista pluralizmusról beszélnek. Bármit jelentenek is ezek a szavak, mindenkinek tudnia kell, nem lehetséges valódi politikai nyitás és kiengesztelődés, amíg a kompromisszum útját temetetlen holtak torlaszolják el."[17] Ez azonban nem volt könnyű feladat,

[16] Az SZKP Nemzetközi Kapcsolatok Osztályának Jakovlev részére készített emlékeztető *Kapcsolatok a kelet-európai országokkal, stratégiai alapvonalak* címmel. In: *Rendszerváltozás Magyarországon, 1989–1990 – Dokumentumok.* Szerk.: Békés Csaba – Malcolm Byrne. National Security Archive–Hidegháború-történeti Kutatóközpont–1956-os Intézet, 1999, 9. dokumentum.

[17] *Irodalmi Újság,* 1988/4, 9.

többek között a legitimációs tényezőből vagy a megtorlás felelősségének kérdéséből adódóan sem. Mindemellett az erről folyó vita a párton belüli erővonalak komoly összecsapásával, adott esetben akár pártszakadással is együtt járhatott volna. E vitában benne rejlett annak a veszélye is, hogy az olyan önértelmezési labirintusba vezeti el a pártot, hogy az az átalakulás időszakában nem tudja kellőképpen kézben tartani az események menetét.

Az 1988-as, májusi pártértekezlet után, június 23-án az MSZMP KB megbízott egy munkabizottságot – az úgynevezett nagybizottságot –, hogy dolgozza ki az MSZMP új reformprogramját.[18] A bizottság elnökévé Pozsgay Imrét nevezték ki. A párt részéről ennek kapcsán történt az első hivatalos lépés 1956 újraértékelésére vonatkozóan. E nagybizottság 1. számú albizottságát ugyanis Történelmi Albizottság néven felhatalmazta, hogy történészek bevonásával értékelje újra az 1956-ban történteket. Január végére az albizottság el is készült *Történelmi utunk* című százoldalas tanulmányával.

Pozsgay Imre – a bizottság elnöke – a *168 Órá*nak adott híres interjújában, a tanulmány elkészülte után, 1989. január 28-án így fogalmazott: „Ez a bizottság a jelenlegi kutatások alapján népfelkelésnek látja azt, ami 1956-ban történt. Egy oligarchikus és nemzetet is megalázó uralmi forma elleni fellépésnek."[19] Pozsgay e nyilatkozatában szakítva a pártretorikával, minden árnyalás és finomítás nélkül népfelkelésnek minősíti azt, ami 1956-ban történt. Ebben az interjúban azonban nemcsak a pártretorikával, de a pártszerű eljárással is szakított Pozsgay Imre.[20] Egyrészről az '56-os események népfelkelessé való átértékelésekor arra az albizottsági álláspontra hivatkozott, amely nem mondta ki a népfelkelés tételét, legalábbis messze nem azzal a következetességgel, mint Pozsgay, hiszen e százoldalas elemzésben az ellenforradalmi elemek, ha nem is fő jellemzőként, de mindenképpen meghatározó tényezőként szerepelnek. Másrészről e nem mellékes kérdés-

[18] „A társadalom és a gazdaság három évtizedes fejlődésének átfogó, tudományos vizsgálatára, politikai elemzésére, a párt programnyilatkozatának felülvizsgálatára kiküldött munkabizottság."

[19] Digitarchív MOL M_KS 288. f. 5/1050. ő.e. (1989. 01. 31.) 6R/40.

[20] Pozsgay Imre rádiónyilatkozatának részleteiről lásd Szekér Nóra – Riba András László: *A Nagy Imre-kód.* Lakitelek, 2014, Antológia Kiadó, 52–71.

ben Pozsgay hivatalos véleményként (a riport jellege, Pozsgay szerepköre, a riportot követő reakciók is ezt a benyomást erősítették) jelenített meg egy olyan álláspontot, ami hivatalossá csak KB-vitát követő döntés után válhatott volna, ha azt a KB elfogadja.

A Pozsgay-féle népfelkelés-minősítés történetének ugyanakkor nem mellékes, bár kevésbé hangsúlyozott részlete, hogy a párt nem csak az interjú pillanatában nem állt a népfelkelés „talaján", hanem később sem helyezkedett Pozsgay álláspontjára, nem fogadta el finomítások nélkül az egyszavas minősítést. A KB ugyanis az 1989. február 10–11-én tartott ülés után a kérdéssel kapcsolatban a következő közleményt adta ki: „A KB a vitában megerősítette: valóságos felkelés, népfelkelés tört ki, amelyben szerepet játszottak a demokratikus szocializmus erői, de kezdetektől fogva, elkülöníthetetlenül jelen voltak a restaurációra törekvő erők, a deklasszálódott és lumpen elemek, és október végétől felerősödtek az ellenforradalmi cselekmények."[21]

Pozsgay 1989. január 28-ai nyilatkozata lényegében az 1956. október 28-ai fordulat után meghozott állásponttal, a dicsőséges népfelkeléssel egyezik. A Központi Bizottság párthatározata pedig ahhoz a kádári állásponthoz tér vissza, amit a Kádár-kormány megalakulásakor, 1956. november 4-én az eseményekkel kapcsolatban elsőként megfogalmazott. Ettől kezdve azonban egy olyan helyzet állt elő, hogy a Pozsgay-ügy kapcsán a közvélemény előtt felerősített, hivatalosnak ható álláspont és a párt hivatalos álláspontja nem azonos.

Ezzel összefüggésben utalnék egy analógiára, ami a Kádár-rendszer és a rendszerváltozás '56-os minősítése között fennáll. A Kádár-korszak hivatalos minősítése: az ellenforradalmi összeesküvés. A hivatalos állásfoglalásban az összeesküvés feltüntetésére – legitimációs okokból – ugyan szükség volt, de amit a propaganda hangsúlyoz 1956 említésekor, az nem az összeesküvés, hanem az ellenforradalom. A közvélemény számára ugyanakkor az '56-os események tematizálása – a társadalmi elfogadhatóság okán és a konszolidáció jegyében – a nemzeti tragédia jelszavával történt. Ez 1989-ben a következőképpen módosult. A párt hivatalos álláspontja: népfelkelés ellenforradalmi elemekkel. Az „ellenforradalomra" ismét legitimációs okokból volt szükség, de a párt az értékeléséből a közvéleménynek

[21] Idézi Kimmel Emil: *Végjáték a fehér házban.* Budapest, 1990, Téka Kiadó, 63–64.

kizárólag a népfelkelést hangsúlyozta. A retorikai szóhasználat pedig, amellyel a társadalom elé viszi a kérdést, az a *nemzeti megbékélés,* mely nem más, mint a nemzeti tragédia aktuális történelmi helyzethez igazított evolúciós változata.

„A felkelés nemzeti demokratikus mozgalomként való elismerésével a hatalom legitimitása is visszavezethető volt a sztálinista diktatúrát felszámoló forradalomra, csak így nyílott esély arra, hogy a reformkommunisták az ellenség szerepéből kilépve (legalábbis a differenciálatlan ellenségképet megbontva) méltó helyet találjanak a plurális politikai struktúrában"[22] – fogalmazta meg az 1956. október 28-án meghozott minősítés jelentőségét Ripp Zoltán. 1989-ben a népfelkelés minősítés jelentősége semmit sem változott, a pártnak ezért arra égető szüksége volt. De az egyszavas népfelkelés a münchhauseni bravúrhoz nem volt elégséges. Nem fedi el kellőképpen – különösen az '56-os megtorlás után – azt a kérdést, hogy milyen alapon kíván kezdeményezője vagy akár csak részvevője lenni a demokratikus folyamatoknak az a proletárdiktatúra talaján álló párt, amely 40 évig fenntartotta a diktatúrát, vérbe fojtotta és megbélyegezte az azzal szemben fellépő törekvéseket. Ugyanakkor nem él a kádári konszolidációból adódó lehetőségekkel, azzal, hogy ez a rendszer nem is kis mértékben bizonyos társadalmi elfogadottságot élvezett. Mindemellett nem érvényesít egy fontos alapelvet, amit Grósz Károly 1988. májusi pártértekezleten Arisztotelészt idézve így fogalmazott meg: „Igazat az beszél, aki együvé tartozónak tartja az együvé tartozót és különválasztottnak a különválasztottat."[23] A minősítés nélküli népfelkelés a pártot különválasztja jókra és rosszakra, hiszen – ahogy az a fentiekben is megfogalmazódott – az lehetőséget teremt a reformkommunistáknak arra, hogy az ellenség szerepéből kilépjenek, de a párt többi részét fokozottan meghagyja az ellenség és a felelős szerepében. A Kádár-rendszerben, ahol ugyanaz a személy fémjelezte a sztálinista beidegződéseket idéző megtorlást és a reformkommunista hagyományokon álló konszolidációt, ez a differenciálás különösen nehéz feladat lett volna. Horn Gyula, aki a nyolcvanas évek végén a reformkommunisták egyik zászlóvivőjének számított, ezt a problémát így fogalmazta meg: „Kétségtelenül tény

[22] Ripp, 1997, 22.

[23] *A Magyar Szocialista Munkáspárt országos értekezletének jegyzőkönyve, 1988. május 20–22.* Budapest, 1988, Kossuth Kiadó, 115.

[...], hogy voltak, akik kötelességüket teljesítették, voltak, akik ezen kötelességüket túlteljesítették azokban az időszakokban vagy azokban az eseményekben, ilyen vagy olyan formába. [...] Ezt azért is fontosnak tartom az általános politikai helyzet szempontjából, mert nagyon sokan vannak azok egyfelől, akik ma nagyobb reformerek, mint valaha voltak, [...] de azért meg kell mondanom, hogy mindannyian, egyikünket sem kivéve, mi is szolgáltuk mindannyian a rossz politikát. Kivétel nélkül. Mert ha nem akartuk volna szolgálni, akkor akár pártapparátusbeli, akár más tisztségeket is fel kellett volna ajánlani."[24] Majd így folytatja: „a párt politikája ebben a helyzetben csak egy irányba mutathat. [...] Nagyon lényegesnek tartom [...], ezt hangsúlyozzuk mindenütt, itt megbékélésre hívunk, méghozzá olyan megbékélésre, amely kizárja a tetemrehívást."[25]

A nemzeti megbékélés tehát a párt számára nagyon fontos, egzisztenciális jelentőségű fogalom. Ha sikerül elérni, hogy a közgondolkodásban '56 kérdése a rendszerváltozás folyamán elsősorban a nemzeti megbékélés köré kristályosodjon ki, akkor a párt felelőssége helyett a párt konszolidációs szerepe hangsúlyozódik. A sikeres kommunikáció tétje tehát óriási volt a hatalom átmentése szempontjából. A nemzeti megbékélés retorikai alapelveinek megfogalmazása már a Pozsgay-nyilatkozatról vitatkozó 1989. február 10-ei KB-ülésen megtörtént. Grósz Károly vitaindító felszólalásában már kidolgozva állnak azok az elemek, amelyek az egész időszakban jelen vannak, és mind a párt testületeiben, mind a sajtóorgánumokban meghatározó alaptézisként a közvéleménynek közvetítik a nemzeti megbékélés gondolatkörét. A nemzeti megbékélés gondolatának keresztülvitelével kapcsolatban Grósz így fogalmaz: „A tét nem kevesebb, mint hogy a párt képes lesz-e a társadalmi események határozottabb befolyásolására, a nem kívánatos jelenségek, az átalakulással együtt járó politikai szélsőséges elemek elleni fellépésre, ha kell, ellentámadásra."[26] Fejtegetésének kiindulópontja a Kádár és Aczél által tematizált nemzeti tragédia, vagyis hogy 1956-ban a magyar társadalmon minden oldalról mély sebek estek. Grósz azonban a kádári nemzeti tragédia definícióján túllép annyiban, hogy elismeri, a hatalom részéről is történtek tragédiákat okozó visszaélések és

[24] *MSZMP KB 1989. évi jegyzőkönyvei,* 1000.
[25] *MSZMP KB 1989. évi jegyzőkönyvei,* 1000.
[26] *MSZMP KB 1989. évi jegyzőkönyvei,* 3.

törvénytelenségek. Ugyanakkor az 1956-ból fakadó sérelmek elemzésében a felkelők által elkövetett törvénysértéseket párhuzamba hozza a hatalom eljárásával, és e két sérelem között gyakorlatilag egyenlőségjelet tesz. Fontos eleme ez az érvelésének, hiszen ez jelenti a nemzeti megbékélés retorikai alapelvét. Mind a két oldalnak megvan tehát a maga fájdalma, senki nem róhat fel a másiknak bűntelenül semmit.

Ehhez az alapvetéshez az egyoldalú népfelkelés minősítés nem lett volna megfelelő. Ugyanakkor – véli Grósz – ezeknek a sebeknek a felszakítása nem szolgálja a nemzeti megegyezést és a nemzeti egységet. Ezért azt javasolja, hogy a párt – példamutatóan és kezdeményezőként – álljon ki amellett, hogy lépjünk túl ezeken a sérelmeken, ezeken a fájdalmakon. A társadalmi megbékélés gondolatának jegyében a párt szemet huny az ellenforradalmárok lincselései s egyéb törvénytelenségei felett, a társadalomtól pedig azt kéri, hogy ő is lépjen ki sérelmeinek bűvköréből. A párt tehát a megbékéltető szerepében kíván fellépni, identitását a kérdésben ettől kezdve ez határozza meg.[27] Ez egyben azt is jelenti, hogy a párt nem bocsánatot kér felelősségének beismerése mellett, hanem ő az, aki elsőként elengedi a sérelmeit, továbblép felettük, és ezt a gesztust kéri a társadalomtól is. Ezzel lényegében ő az a nélkülözhetetlen erő, amely megteremti a sérelmek kölcsönös elengedésének lehetőségét, esélyt teremtve a társadalmi egységre és együttműködésre, ami a politikai és gazdasági válságból való kilábaláshoz elengedhetetlen. Ehhez a kommunikációs bravúrhoz azonban szükség volt arra, hogy az események mögött megbúvó ellenforradalmi elemek jelenléte, a forradalmárok köztörvényes bűnei, a párt halottai és áldozatai, ha nem is fő szólamként, de a sorok között hangsúlyozott legyen. Ennek egyik jellegzetes példája – a megbékélés autenticitásának jeleként[28] – Mező Imréné nyílt levele, melyben ő, az ellenforradalmi lincselések legismertebb áldozatának özvegye, a nemzeti megbékélés elfogadását kéri:

[27] Ennek az önértelmeződésnek egyik szemléletes kifejeződése Eötvös Pál KB-ülésen elmondott beszéde arra vonatkozóan, hogy a párt jelen legyen-e a Nagy Imre újratemetésén vagy sem. „A tiszteletadásáról, tehát a Nagy Imre újratemetéséről nem hiányozhatunk. Elkerülhetetlen, hogy ott legyünk. Ugyanis ha az egész a nemzeti megbékélés jegyében folyik le, akkor a megbékéltetőnek ott kell lennie, mert különben az egésznek nincs értelme." *MSZMP KB 1989. évi jegyzőkönyvei,* 1043.
[28] György Péter kifejezése Mező Imréné levele kapcsán. György Péter: *Néma hagyomány.* Budapest, 2000, Magvető Kiadó, 242.

„Magammal, a világgal megbékéltem már, gyógyított az idő is. A megbocsátás útját, azt hiszem, nehezen tudjuk egészen végigjárni. Emberileg meg kell érteni azokat, akik nyilvánosan ma gyászolják halottaikat."[29] Ehhez a kérdéshez kapcsolódik Hollán Zsuzsa felszólalása is, aki elégedetlenségét fejezi ki a Nagy Imre-temetés árnyalatlanságával kapcsolatban, mert mint mondja: „Tóth Ilonáért ugyanúgy kioltottak egy fáklyát, mint Nagy Imréért, és azzal a jelszóval, hogy köztünk maradsz, velünk vagy. Azért a Tóth Ilonáért, aki benzinnel, intravénásan gyilkolt, vagy éppen a sebészkésével. [...] Ez nem a nemzeti megbékélés ügyét szolgálja. A nemzeti megbékélés ügyét csak egy igazságos, tehát minden oldalnak minden fájdalmát, minden szörnyűségét tekintetbe vevő egyezség szolgálhatja."[30]

Visszatérve Grósz Károly programadónak is tekinthető beszédéhez, itt a nemzeti megbékélés retorikai forgatókönyvéhez kapcsolódóan egy másik fontos elem is megjelenik. Grósz – nem a legtökéletesebb magyarsággal – felteszi a kérdést '56 problematikája kapcsán: „Ez-e a magyar társadalom legfontosabb problémája?"[31] Ez a demagógnak ható kérdés szervesen kapcsolódik a nemzeti megbékélés retorikájához. A múlt sérelmei felett való kesergés, vagy ahogy Grósz Károly fogalmaz, „a köldöknézegető múltba nézés" mint választható lehetőség adva van a magyar társadalom számára. Ugyanakkor, ha a társadalom ezt az utat választja, a kibontakozás lehetőségét veszi el magától. Az ország nagyon mély gazdasági válságban van, és a nemzeti egység az egyetlen lehetőség arra, hogy e válságból kilábaljon. A nemzeti egység feltétele azonban a sérelmek elengedése. A párt ezt a gesztust már megtette, ez a feladat most már a társadalomra vár, hogy elindulhasson a kibontakozás útján. Akik e gesztust nem képesek megtenni, akik továbbra is a múlt kérdésein rágódnak (amelyek ebben az aktuálisan nehéz helyzetben kérdéses, hogy a magyar társadalom legfontosabb problémáit jelentenék), azok a magyar jövő elvesztésének lehetőségével játszanak.[32] Ahogy Mező Imréné a fentebb már idézett levelében

[29] Mező Imréné: *Lehetőséget adni a megbékélésre. Népszabadság,* 1989. június 8.

[30] *MSZMP KB 1989. évi jegyzőkönyvei,* 1172–1173.

[31] *MSZMP KB 1989. évi jegyzőkönyvei,* 11.

[32] Jellemző, hogy a KB-ülésen annak az álláspontnak, hogy a magyar társadalom legnagyobb problémája nem az, hogy mi történt 1956-ban, egyik leghangosabb szószólója az ifjúság képviselője, a KISZ főtitkára, Nagy Imre volt.

megfogalmazta: „Egyetértek mindazokkal, akik június 16-át, Nagy Imre és sorstársai temetésének napját a gyász, a megemlékezés és ez által a nemzeti megbékélés napjaként kívánják megélni. Azokat támogatom, akik a békesség, a kéznyújtás, az együtt haladás őszinte szószólói. Erre kötelez a gyermekeinkért, unokáinkért, az ország jövőjéért viselt felelősség."[33]

A hatalom végtelenül cinikus alapállása, hogy mindazok után, ami itt 40 évig történt, és azzal a felelősséggel, ami őt terheli, gesztust kíván gyakorolni azáltal, hogy felajánlja a nemzeti megbékélés kompromisszumos békéjét, és példamutató módon elsőként bocsájtja meg a sérelmeit. De éppen a hatalom bűnlajstromából következően nagy tétje volt ennek a „kommunikációs stratégiának". Ha kicsúszik a hatalom keze közül az irányítás, és nem sikerül kellőképpen a nemzeti megbékélés programját érvényesítenie, akkor nagyon könnyen a vádlottak padján találhatja magát.

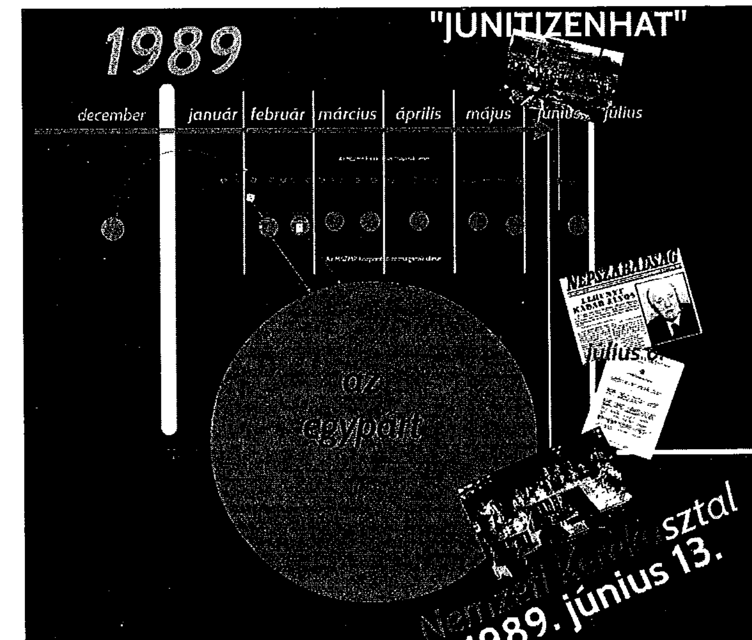
Ennek a „játszmának" azonban, a számonkérésen túl, volt egy másik, nem „csupán" pár száz ember sorsát érintő tétje is. A nemzeti megbékélés „programjával" össztársadalmi szinten lehetett azonosulni. Mindemellett megteremtette annak lehetőségét, hogy a Kádár-rendszerben szocializálódott és azt elfogadók tömegeinek ne kelljen meghasonulniuk azzal a párttal, amelyiket így vagy úgy elfogadtak, és ne kelljen szégyellni magukat saját eddigi felfogásuk miatt. Ennek a „tömegbázisnak" az önértékelése már az utódpárt számára bír egzisztenciális jelentőséggel a többpárti játéktérben.

[33] Mező Imréné, 1989.

Riba András László

NAGY IMRE ÚJRATEMETÉSÉNEK POLITIKAI DIMENZIÓI, AVAGY A HATALOM ÁTLÉNYEGÜLÉSÉHEZ VEZETŐ ÚT

Előadásom,[1] mint ahogy ezt a konferencia alcíme is megfogalmazza, pillanatképeket villant fel az emlékezetpolitika valóságából. Felvázol néhány összefüggést abból a politikai hatalommentő kísérletből, amely – 1988–89 fordulóján – a Nagy Imre újratemetésének ügye által keltett hullámokat próbálta felhasználni. Ez az érem kevésbé ismert oldala, mivel vitathatatlan, hogy Nagy Imre újratemetése akkor szimbólummá vált, és az akkori jelenből máig ható szimbolikus jelentősége van.

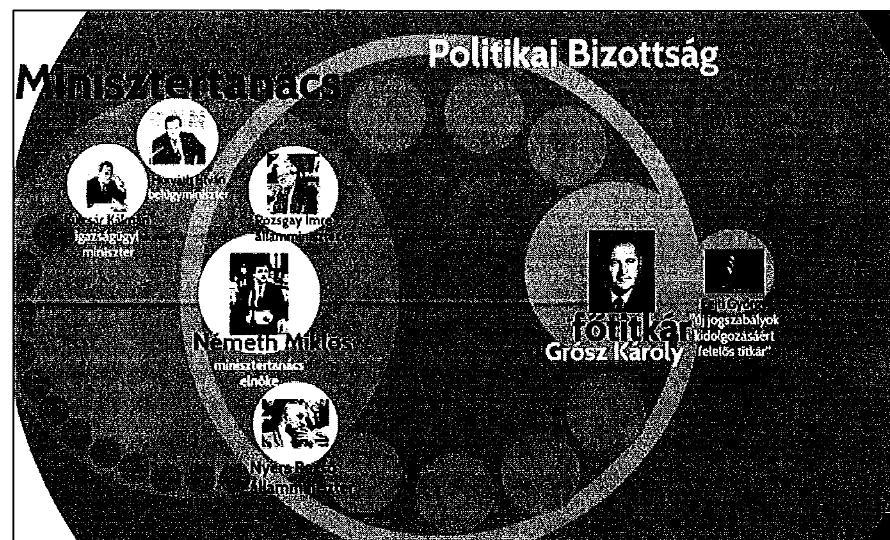
[1] A szerző tudatosan törekedett arra, hogy előadásának élőszójellege nyomtatásban is megmaradjon.

Sem a szimbólum értékét, sem pedig a szimbolikus jelentést nem szeretném vitatni. A konferencia témájához azonban a háttérben zajló politikai döntéshozatali mechanizmus bemutatásával csatlakozom. Ebben a megközelítésben viszont Nagy Imre újratemetését a párt szemszögéből „ügyként való kezelésként értelmezve". A rendszer vezetése ezt az ügyet többnyire tudatosan a politikai berendezkedés korrekciójára igyekezett felhasználni. Véleményem szerint a többpártrendszerről, pontosabban annak a párt általi elfogadtatásáról volt szó, amely egyben a hatalom ellenzékének teremtett lehetőséget a politikai szerepvállalásra. Szekér Nóra kolléganőm a társadalmi-ideológiai felszíneket bemutató előadásával hasonló kontextusban nagyszerűen értelmezte a „nemzeti megbékélés" fogalmát, egyúttal megalapozta az ún. „nemzeti közmegegyezés" jelenségét, amelynek végül még kerekasztala is lett. Úgy gondolom, hogy Nagy Imre újratemetésének és a Nemzeti Kerekasztalnak jóval több köze van egymáshoz, mint gondolnánk, és ez, azt hiszem, főként a politikai-hatalmi körülmények alakulásából szűrhető le.

Az előadás címének magyarázatához annyit tennék hozzá, hogy nyomatékkal használom az „átlényegülés" szót, mert ezt sokkal kifejezőbbnek találom az „átalakulásnál", ami intézményrendszerbeli, szervezeti jelleget kölcsönöz. Szakmai körökben vita tárgyát képezi a fogalmi hármasság, tehát hogy rendszerváltoztatás, rendszerváltozás, rendszerváltás. Ezt a kérdést most nem tudom tisztázni, de jelezni szeretném, hogy nem egyszerű terminológiai kérdésről van szó. Én személy szerint, a politikai folyamatok végkimenetelét figyelembe véve, a hatalom átlényegülésének nevezem azt, ami történt. Nem pusztán a hatalomgyakorlás intézményrendszere alakult át, hanem az egész politikai rendszer jellege, lényege változott meg, és ezért az *átlényegülést* tartom a legjobb szónak arra, amit az 1990-re kifutó események jelentettek és eredményeztek.

Törekedtem arra, hogy minél jobban leszűkítsem az újratemetés kapcsán a különböző politikai dimenziók és a politikatörténeti események szálait. Mindezt azért, mert rendkívül érdekes és kevéssé ismert az a jelenség, amit pártállami döntéshozatali mechanizmusnak nevezünk.

Nagy Imre annyi és olyan sokféle kérdést vet fel – személye, '56-os szerepvállalása, korábbi politikája, a pere, kivégzése, a vele kapcsolatos 88/89-es politikai-jogi rehabilitáció –, hogy végső soron szem elől téveszthetjük azokat a döntéshozatalban megmutatkozó és dokumentumok alapján feltérképezhető folyamatokat, amelyek a rendszerváltás lényegét érintik.

Előadásom a többpártrendszer kérdéskörét hozza kapcsolatba Nagy Imre újratemetésének ügyével. Úgy gondolom, nehéz elképzelni a döntéshozatalt anélkül, hogy vizualizálnánk azt a rendszert, amelyben a mechanizmus(ok) működnek. Ez a kutatás-módszertani megközelítés lehetővé teszi az egyes ügyek felgöngyölítését a párt és az állam hatalmas, kiterjedt, egymásba bilincselődő rendszerében. Természetesen most nem tudom a nagy egészet ábrázolni. Kimondottan 1989 elejének a megadott szempontból fontos eseményeit fogom bemutatni az által, ahogy Nagy Imre személye és a hozzá kapcsolódó különböző kérdések mindig egy újabbat vetnek fel. Ez az áttételesség teremt lehetőséget a hatalomnak arra, hogy Nagy Imrétől kiindulva, 1956-on keresztül eljussanak 1945-höz, a koalíciós időszak régmúlt képén keresztül pedig a '89-es jelenben a többpártrendszer szocialista realitássá tételének megvalósítási kísérletéhez.

Hogy néz ki a rendszer? Én felülnézetben képzeltem el, és a politikai vezető testületek, illetve a párt viszonyát, a központi bizottságot, a minisztertanácsot és a politikai bizottságot próbáltam egymáshoz képest úgy elhelyezni – föntről lefelé –, hogy képet kaphassunk a mechanizmusról. 1972, mint évszám, a módosított alkotmány kérdése miatt szerepel itt, ezt Albert Zoltán is említette az előadásában. 1972-ben módosították az alkotmányt, de ennek tényét igyekeztek kerülni a közbeszédben, legalábbis biztosan nem hangsúlyozták. Annak ellenére, hogy alapvető volt, mivel ez vezette be jogi

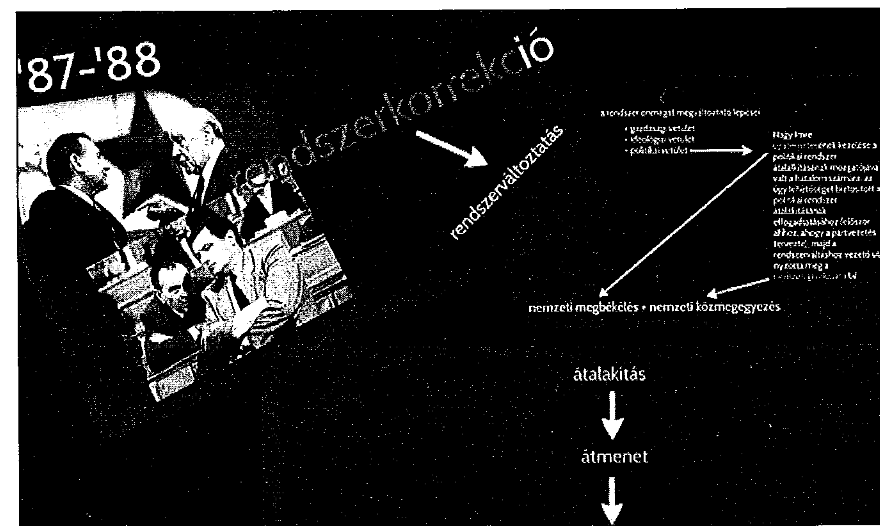
értelemben az egypártrendszerű berendezkedést. Ezt a tényt a pártdokumentumokban, főként belső vagy háttéranyagokban találjuk meg. Az 1972. évi I. törvény így fogalmazza meg mindezt: „a munkásosztály marxista–leninista pártja a társadalom vezető ereje". Ha megnézzük közelebbről a rendszer csúcsait, akkor láthatjuk, hogy azokat a szereplőket tüntettem fel képpel és tisztséggel, illetve pozícióval együtt, akik a Nagy Imre-újratemetés bármilyen módon való megközelítésében szerepet játszottak.

Elsőként rákozelítek Grósz Károly főtitkárra. Bár 1988. november 24-étől Németh Miklós a minisztertanács elnöke, Grósz Károly pedig már „csak" főtitkári tisztséget tölt be. A folyamatoknak egy nem mellékes körülménye, hogy Grósz Károly 1987-től egy ideig, a minisztertanács elnöke volt, majd az 1988-as pártértekezlettől egy személyben a pártfőtitkári pozíciót is betöltötte, végül pedig csak a párt irányítását tartotta meg. Véleményem szerint ez az egymásutániság nem mellékes, ezzel együtt pedig az sem, hogy milyen folyamatok indultak meg, és milyen előzetes tervező munkálatok zajlottak, ha nem is az ő irányításával, de az ő tudtával. Ez Grósz Károly politikai magatartásának legfőbb jellemzője. Nem azt akarom ezzel mondani, hogy a demokrácia legrangosabb híve lett volna, egyszerűen tényként kezelte a rendszerkorrekció elkerülhetetlenségét, és ezért aztán azt tényként kezelték a párton belül is. Jól felmért érdeke is volt a vezetésnek, hogy kezelni tudják a helyzetet. Németh Miklós, Pozsgay Imre és Nyers Rezső, a Németh-kormány államminiszterei, Horváth István belügyminiszter és végül, de egyáltalán nem utolsósorban, Kulcsár Kálmán igazságügyi miniszter és az egyik leglényegesebb: Fejti György, az új jogszabályok kidolgozásáért felelős titkár, korábbi adminisztratív titkár. Ők azok, akik az általam vizsgált folyamatban főszerepet vállaltak.

Fontosnak tartom, hogy elmondjam, a Nagy Imre-újratemetés valóban kezelendő probléma volt Nagy Imre személye miatt. Kávássy János kollégám felvetette, hogy ez csak egy kegyeleti gesztus volt a kormány részéről. Így indult, de '89-ben lehetőség teremtődött arra, hogy ne csak a problémát kezeljék, hanem a problémával (a Nagy Imre-újratemetés ügye) együtt a politikában jelentkező nehézségeket, eseményeket is. Tehát ezt a fajta kettős szerepet töltötte be az újratemetés megszervezése.

Szeretném megjelölni azt az időszakot, ahol én a rendszerkorrekciós kísérletet – M. Kiss Sándor professzor úr kifejezését kölcsönzöm, az én szóhasználatomban ez megfelel a rendszerváltoztatásnak – időben behatárolhatónak érzem. Ezt 1989. február és július közé teszem. Itt még nem beszél-

hetünk rendszerváltásról, még csak megteremtődik a rendszer váltásának, a politikai rendszer leváltásának lehetősége. Nagy Imre újratemetését követően ugrunk júliusra, amikor megszületik az a határozat, amely nem a felmentő ítéletet, hanem az ítélet hatályon kívül helyezését fogalmazza meg július 6-án, amikor is Kádár János meghal.

(– De ez a törvényességi óvás, ugye? [M. Kiss Sándor közbeszólása]).[2] Pontosan az. Én ugyan nem jogi szempontból közelítem meg a kérdést, de valóban nem mindegy a jogi rehabilitációnak a módja, ami ez esetben törvényességi óvással történt. Ennek a lényege, hogy nem történik perújrafelvétel, ezért tulajdonképpen nem felmentő ítélet születik, hanem hatályon kívül helyezik az ítéletet. Ez máig ható feszültségeket rejt magában. Erre az érdekes kérdésre sajnálatos módon most hely hiányában nem tudok kitérni.

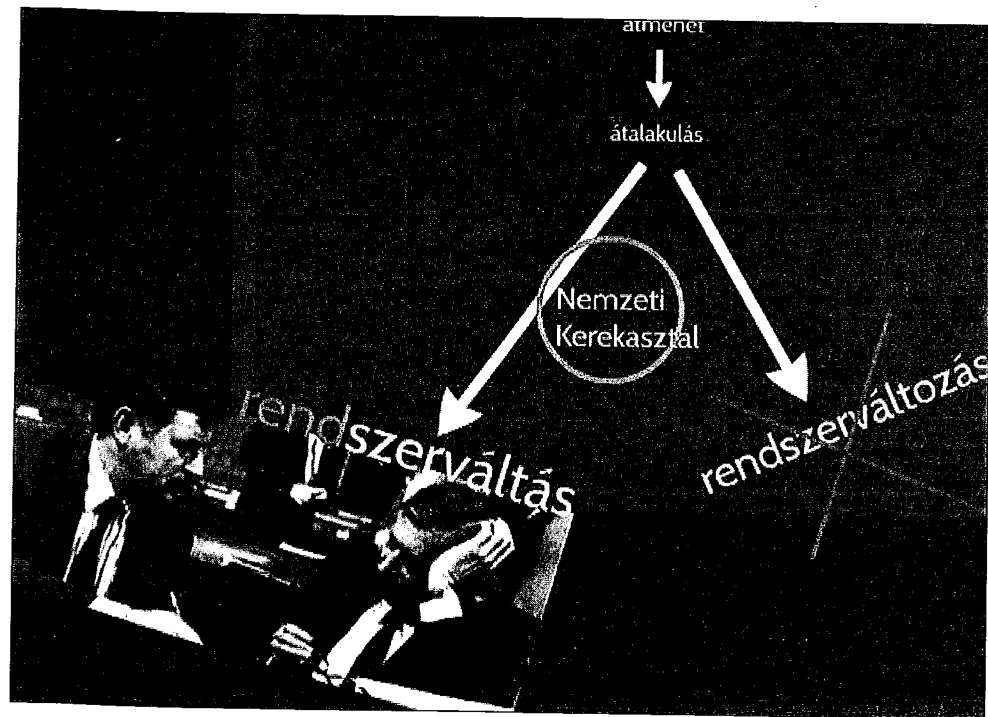
A Nemzeti Kerekasztal kérdése a Szekér Nóra által elmondottakhoz kapcsolódik. Köszönöm, hogy ilyen jól megalapozta ideológiai-eszmei és társadalmi dimenziókban az előadásomat. Ő a *nemzeti megbékélés* retorikai funkcióját emelte ki, én a Nemzeti Kerekasztal kapcsán szeretném bevezetni ide a *nemzeti közmegegyezés* fogalmát.

[2] M. Kiss Sándor történész elnökölt e konferencia-szekcióban.

Íme, az összefoglaló ábra arról, amit a fogalmi-terminológiai kérdések kapcsán az imént körvonalaztam. Hangsúlyosan jelennek meg a vezetők, mivel a rendszerkorrekció szintjeinek emblematikus alakjairól van szó.

A rendszer önmagát megváltoztató lépései, én így tudom meghatározni a rendszerváltoztatás fogalmát, szerintem ez a legtalálóbb. Tudatos akarati megfontolásokon alapuló, önmagát megváltoztató lépésekről van szó. Ilyen nem egyszer fordult elő a rendszer történetében, '68, '72, '86/87, '88/89-et jelölném meg, amikor komplex – gazdasági, ideológiai, politikai – módosulások következnek be. Én az utóbbival, vagyis a politikai vetülettel foglalkozom.

Nagy Imre újratemetése a politikai rendszer átalakításának mozzanatává vált, a hatalom számára az ügy lehetőséget biztosított a politikai folyamatok, a rendszer átalakításához. Hozzátenném, hogy egy ideig talán oly módon, ahogy a párt szerette volna, de a Nemzeti Kerekasztaltól kezdve nem az a forgatókönyv valósult meg, ahogyan azt eredetileg elképzelték. Ez azonban már egy másik történet, hiszen az MSZMP vezetése 1989 nyarán átalakult.

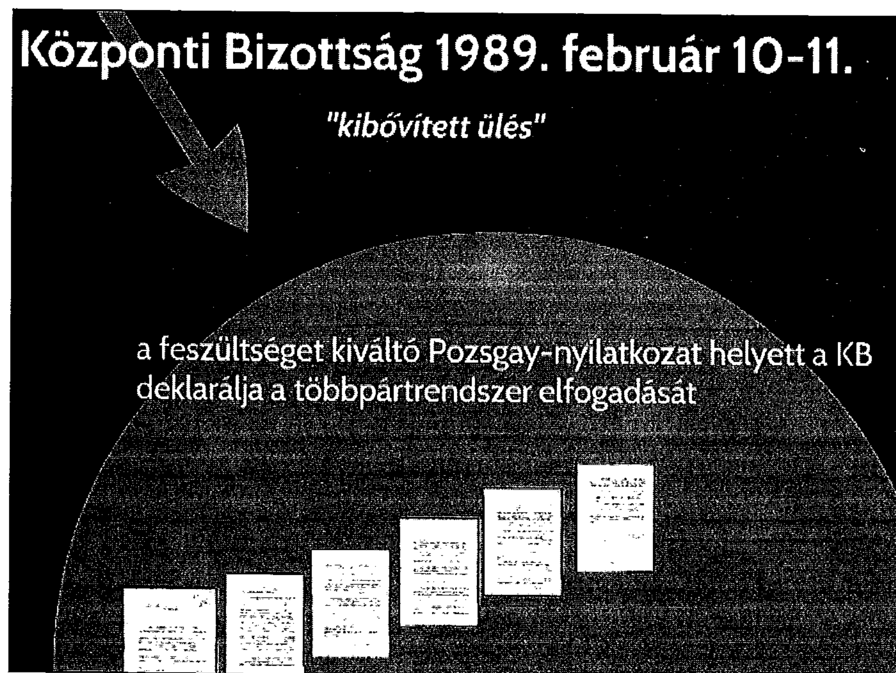
Egymás mellé helyeztem az újratemetés–nemzeti megbékélés, Nemzeti Kerekasztal–nemzeti közmegegyezés fogalmak és jelenségek párosításait. A párok együtt kiadják a megtörtént folyamatot. Tehát itt az átalakulás–átalakítás–átmenet nem szubjektív módon választott sorrend. Megtörtént folyamatokkal foglalkozunk az előadás keretében.

Tehát az átalakítás–rendszerkorrekció, átmenet egy újonnan megformált vagy újonnan kijelölt határok közé szorított szocialista rendszerben, ami aztán a módosult működés keretében átalakul. Az egyik irány lett volna tehát a rendszerváltozás, ami, ahogy ezt jelöltem, nem történt meg. Valahol elakadt a Nemzeti Kerekasztal környékén, és lett belőle rendszerváltás. Itt ugyancsak érdemes az egymást követő vezetőket megmutatni.

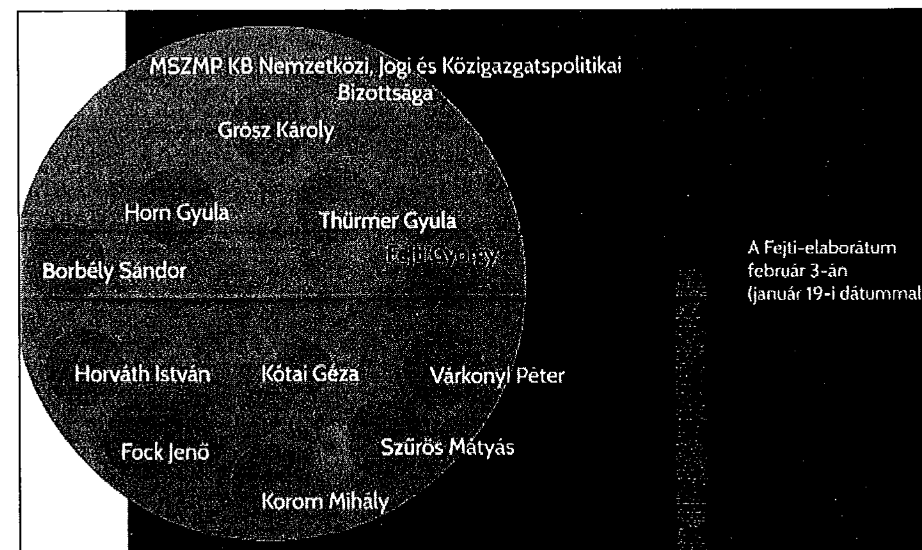
Vissza kell repülnünk az időben egy kicsit, mondjuk Davos fölé, ahol Grósz Károly ül a repülőgépen, és éppen Pozsgay Imrére gondol, mert értesült az ominózus nyilatkozatról. Pozsgay Imre rádiónyilatkozata a PB előtt landolt. A Politikai Bizottság január 31-én rendkívüli ülésen tárgyalja az esetet. Visszautalva az előadásom elején elhangzottakra, a *népfelkelés* minősítés akkor és ott olyan meghökkentő erejű volt, hogy a nyilatkozatban elhangzó egyéb, de lényeges aktuálpolitikai kérdéseket elfedte. Az utólag és alaposabban feltárt Központi Bizottsági és Politikai Bizottsági üléseken zajló történések azt bizonyítják, hogy itt azzal az áttételes technikai megoldással – amit azzal kapcsolatban vázoltam fel, hogy Nagy Imre személye mennyi mindent tud felvetni – a többpártrendszer elfogadhatósága került felszínre. A PB-ülésen háttéranyagként a felháborodott PB-tagok megkapják a Történelmi Albizottság január 27-ei üléséről készült szemelvényeket. Az ügy nagy vitát, visszhangot váltott ki a párt alsóbb szintjein. A jegyzőkönyvek alapján néhányan a PB-tagok közül is valóban felháborodtak. Grósz Károly megnyilatkozásai azonban nem azt tükrözték, hogy különösebben meglepődött volna az eseményeken.

Pozsgay Imréről el kell mondani – egy kis hátteret adva az egésznek –, hogy ő az 1988. május 20–22-ei pártértekezlet után a párt új programját kidolgozó bizottság vezetőjeként több albizottság tevékenységét is koordinálta. Ezek közül csak az egyik volt a Történelmi Albizottság, amely nem '56 kérdését, hanem az akkor elmúlt 30 vagy 40 év történelmét – ezt néha ők maguk sem tudják pontosan eldönteni – próbálta meg tudományos alapossággal újraértelmezni, természetesen a politikai viszonyokhoz igazítottan. Tehát a szövegkörnyezet, amelyből Pozsgay Imre a nyilatkozatban kiindult, hogy a kormányülésen közölték: Nagy Imrét és társait eltemethetik ke-

gyeleti aktusként. Erre Pozsgay Imre reakciója az volt, hogy Nagy Imre '53/54-es politikájának hangsúlyozásán keresztül retorikailag megnyitotta a Nagy Imre-ügy dimenzióit, különösen a koalíciós kormányzás lehetőségének aktuális megvalósíthatóságát. Az interjú következő kérdése pedig egyenesen erre a témára helyezte a hangsúlyt. Ezzel lehetősége teremtődött Pozsgay Imrének arra, hogy bár még a PB sem tett nyilvánosan utalást (január 27.) a többpártrendszer egyértelmű bevezetésére, ettől függetlenül nemcsak azt ismerte el, hogy a párt egy nagyon érdekes, izgalmas történelmi pillanatban vizsgálja az egy- vagy többpártrendszer kérdését, hanem egyenesen kijelentette, hogy meg is próbálkozik az egypártrendszerből a többpártrendszerre való áttéréssel.

Különösen izgalmas ez a kijelentés annak fényében, hogy a KB által decemberben kiküldött munkabizottság, amelynek a feladata volt, hogy vizsgálja meg az egy- és többpártrendszer, az alternatívokhoz való viszony kérdéseit, még a KB-nak sem számolt be ezekről a koalíciós típusú kormányzással, így szükségszerűen egy többpárti berendezkedéssel összefüggő kérdésekről.

Most visszatérnék a PB-ülés heves vitájához, ahol arról születik döntés, hogy a következő központi bizottsági ülésre nem '56 és Nagy Imre kérdésével állnak elő – azzal a mentő érveléssel, hogy ezek a kérdések a tudomány körébe tartoznak –, hanem az imént említett munkabizottság, amelynek vezetője maga a főtitkár, tesz jelentést. A szóbeli jelentésben Grósz Károly világos menetrendet fogalmazott meg. Ennek alapja az ún. Fejti-elaborátum, amely részletesen tartalmazza a rendszerkorrekciós lépések ütemtervét a hatalom többpártrendszerű gyakorlására vonatkozó elképzelésekkel. Nagyon érdekes, hogy Kulcsár Kálmán hasonló céllal készült tervezetének tartalma rokonítható a Fejti-féle anyaggal. Kulcsár Kálmán visszaemlékezésében maga is közli a fontosabb tartalmi részeket. Tény az is, hogy komoly együttgondolkodás és tervezés zajlott, ahol az egész munkát Fejti György koordinálta. A KB Nemzetközi, Jogi és Közigazgatás-politikai Bizottsága bizonyító erejű abban a kérdésben, hogy a többpártrendszer bevezetését nem a Pozsgay-nyilatkozat generálta vagy kényszerítette ki, hiszen a Fejti-elaborátum – ami a Grósz-féle KB előtt elmondott beszámoló alapja, és meglehetősen pontos ütemtervet tartalmaz a többpártrendszerrel számolva – 1989. január 19-ei dátummal van ellátva, tehát a Pozsgay-nyilatkozatot megelőzte jó néhány nappal. A KB-ülésen Grósz Károly *Állásfoglalás néhány időszerű politikai kérdésről, javaslat a politikai rendszer megváltoztatásának ütemtervére* címmel adta elő. Kulcsár Kálmán két dolgot tartott szükségsze-

rűnek: az ellenforradalmi tétel elhagyását és a többpártrendszer jogi elismerését.

A feszültséget kiváltó Pozsgay-nyilatkozat az ellenforradalmi tétel elhagyását eredményezte, az így kialakult politikai helyzetben pedig a Központi Bizottság deklarálta a többpártrendszer elfogadását: „A Központi Bizottság javasolja, hogy a demokratikus hatalomgyakorlás a társadalom által ellenőrzötten, a közvetlen és a képviseleti demokrácia révén, a többpártrendszer keretei között is érvényesüljön. Kezdeményezi, hogy ennek feltételei létrejöjjenek, és alkotmányos garanciát kapjanak."[3]

[3] A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának állásfoglalása a politikai rendszer reformjának néhány időszerű kérdéséről. Tervezet. MNL OL M-KS 288. f. 4/250-252. ő. e. MSZMP Központi Bizottság, 1989. február 10–11.

3. DIKTATÚRA ÉS KÜLVILÁG

Szörényi Attila

AMIKOR RÁKOSI MÁTYÁS ELNÉMÍTOTTA AZ AMERIKA HANGJÁT

HIDEGHÁBORÚS ÉS PRESZTÍZSSZEMPONTOK A VOGELERREL KAPCSOLATOS HULLÁMHOSSZVITÁBAN, 1950–1951[1]

1951. április 7-én az Amerika Hangja rádió (Voice of America, VOA)[2] magyar adása elhallgatott az addig használt 1196 kHz-es hullámhosszon, és ezzel párhuzamosan újraindult a 791 kHz-es frekvencián. Ez az önmagában jelentéktelennek tűnő esemény elsősorban Rákosi Mátyás számára tette jelessé azt a napot, mivel a frekvenciacsere magyar követelésre történt az amerikai Robert Vogeler szabadon engedéséért folytatott kétoldalú tárgyalásokkal összefüggésben.

Robert Vogeler, az amerikai International Telephone and Telegraph Corporation (ITT) magyarországi képviselője az 1950-ben rendezett ún. Standard-per egyik fővádlottja volt Budapesten. Ez a koncepciós eljárás az ITT magyarországi leányvállalata, a Standard Villamossági Rt. vezetősége, valamint ismeretségi körük ellen irányult. A legfőbb vádpont kémkedés és szabotázs volt, amelyet amerikai utasításra hajtottak végre. Vogeler a perben „mesterkémként" szerepelt, aki a vád szerint a Standard Rt.-t fedőszervként használó kém- és szabotőrhálózatot irányította.[3]

---

[1] A párizsi Université Sorbonne-on 2013. szeptember 19-21-én rendezett Tensions of Europe konferencián elhangzott *Diplomacy, Psychological Warfare and Political Prestige: The Voice of America Frequency Issue and the US-Hungarian Talks on Releasing Robert Vogeler, 1950-1951* című előadás módosított, magyar nyelvű változata.

[2] Az Amerika Hangja magyar nyelvű rövidítésének (AH) használata nem terjedt el – ellentétben a Szabad Európa Rádióval (SZER) –, ezért tanulmányomban az angol rövidítést (VOA) használom.

[3] A Standard-per részleteit és hátterét lásd Szörényi Attila: *A Standard per előzményei és előkészítése, 1948–1950. Doktori (PhD) értekezés.* Piliscsaba, 2012, PPKE BTK, http://phd.btk.ppke.hu/tortenelemtudomany/szorenyi_attila/disszertacio.pdf. (Utolsó letöltés:

Bár a büntetőtörvényszék Vogelert 15 évi fegyházra ítélte 1950 februárjában, az amerikai már 1951 áprilisában szabadult. Ez az Egyesült Államok és Magyarország kormányai közötti hosszas diplomáciai tárgyalássorozat eredménye volt. A megbeszélések fő témája a Vogeler szabadon bocsájtása fejében támasztott magyar követelések teljesítése volt.[4]

Rákosi Mátyás személyesen vetette fel az Amerika Hangja magyar adásának kérdését a tárgyalások folyamán. Rákosi elégedetlenségének adott hangot, amiért a VOA interferál a Petőfi rádió adásával. A továbbiakban a magyar nyelvű VOA frekvenciájának megváltoztatása lett – néhány más, a rádiótól független kérdés mellett – Vogeler szabadulásának egyik magyar feltétele. Kezdetben Washington nem volt hajlandó ennek eleget tenni, végül azonban teljesítette a magyar követelést. Ez volt az ügy történetének egyik legkülönösebb fordulata.

A VOA-hullámhossz kérdése olyan téma, ami összetettsége miatt önmagában is különálló vizsgálatot érdemel a Vogeler-ügyön belül. A jelen tanulmányban a két kormány lépéseinek bemutatásán és elemzésén túl – magyar és amerikai levéltári dokumentumok alapján – meg kívánom válaszolni az ügyben a VOA-val kapcsolatosan felmerülő két fő kérdést is, nevezetesen, hogy valójában mi motiválta Rákosit arra, hogy frekvenciaváltást követeljen, valamint hogy az USA kormánya időközben miért változtatta meg álláspontját ezzel kapcsolatban. Mindeközben igyekszem rávilágítani a téma hátterében húzódó alapkérdésre is: vajon valóban a rádiós pszichológiai hadviselés hidegháborús szempontjai határozták meg leginkább a felek döntéseit, ahogyan az első pillantásra tűnik?

2015. július 29.) Az ügy összefoglalását lásd Pécsi Vera: *The Standard Electric Trial. In The Hungarian Quarterly,* 162 (2001), 85-98.

[4] A Vogeler kiengedése körüli magyar–amerikai diplomáciai tárgyalások részleteit lásd Honvári János: *A Vogeler-ügy.* In: *Valóság,* 2010/7, 20–52; Martin Mevius: *Koronát Rákosinak! A Vogeler-ügy, a Szent Korona és a magyar szocialista rendszer nemzet(köz)i legitimációja, 1945–1978.* In: *Múltunk,* 2011/2, 145–174; Szörényi Attila: *Adalékok a Vogeler-ügy diplomáciatörténetéhez, 1949–1951.* In: *Külügyi Szemle,* 2013/1, 141–171.

Az Amerika Hangja magyar adása és a Koppenhágai Egyezmény

Az Amerika Hangja eredetileg az Egyesült Államok második világháborús erőfeszítésének részeként jött létre, ezért 1945-ben, a harcok befejeztével a rádió további szükségessége megkérdőjeleződött. Az adásokat jelentősen megkurtították, sőt a VOA megszüntetésének lehetősége is felmerült.[5] Azonban, ahogy a Kelet és Nyugat közötti feszültség egyre nőtt, az illetékes amerikai szervek felismerték, hogy „a rádió [...] jelenleg az egyetlen olyan médium, amely képes széles tömegeket elérni a vasfüggönyön túl".[6] Bár nemrég még a VOA felszámolását fontolgatták, az Egyesült Államok kormányának rá kellett ébrednie, hogy „ez idő szerint az Amerikai Hangja a leghatékonyabb eszköz a [szovjet] szatellit-államokban élő emberek elérésére, ezért ez az egyik legjobb hidegháborús fegyver, ami rendelkezésünkre áll".[7] Ennek következtében megszüntetés helyett a VOA soha nem látott bővítésen esett át Foy David Kohler igazgatósága idején (1949–1952). Az adásnyelvek száma 25-ről 45-re emelkedett, valamint új műsorközpontot nyitottak Európában.[8]

A VOA 1942. augusztus 3-án indult magyar adása volt az egyik legkorábbi a rádió kelet-európai műsorai között.[9] Az 1940-es évek végén a magyar nyelvű adást Münchenből sugározták az 1195 kHz-es[10] hullámhosszon

[5] Alan L. Heil Jr: The Voice of America: A Brief Cold War History. In: *Cold War Broadcasting: Impact on the Soviet Union and Eastern Europe. A Collection of Studies and Documents.* A. Ross Johnson – R. Eugene Parta (eds.). Budapest, 2010, Central European University Press, 29.

[6] NSC 68/3, 5. sz. melléklet (Annex No. 5), 1950. december 8. *Foreign Relations of the United States* [a továbbiakban FRUS], *1950: Volume I: National Security Affairs; Foreign Economic Policy.* Washington DC, 1977, US Government Printing Office, 458.

[7] Conclusions and Recommendations of the US Chiefs of Mission Conference, 24–26 October 1949. *FRUS, 1949, Volume V: Eastern Europe; the Soviet Union.* Washington DC, 1976, US Government Printing Office, 33.

[8] Heil, 2010, 30.

[9] Borbándi Gyula: *Magyarok az Angol Kertben. A Szabad Európa Rádió története.* Budapest, 1996, Európa Kiadó, 27.

[10] A korabeli források még a régi kilociklus (kc) mértékegységet használják a ma használatos kilohertz (kHz) helyett.

(1196 kHz 1950-től), naponta 45 perc terjedelemben. A VOA ugyanezt a frekvenciát használta a keleti blokk kilenc másik országába irányuló adásához is.[11] Az az állapot, hogy a VOA és a Petőfi rádió potenciálisan egyáltalán zavarhatta egymást, egy 1948-as nemzetközi rádiózási egyezménynek, a koppenhágai egyezménynek volt köszönhető, amely a VOA és a Petőfi által használt frekvenciákat egymással szomszédos csatornának rendelte. 1948 őszén a dán fővárosban európai műsorszórási konferenciát rendeztek azzal a céllal, hogy felülvizsgálják az 1933-as luzerni egyezményt, és újraosszák a műsorszórási frekvenciákat Európában. A konferenciának kényes feladattal kellett megbirkóznia, hiszen a különböző országok összesen mintegy 500 csatornára tartottak igényt, azonban technikai okokból csak 246 hely állt rendelkezésre.[12]

A konferencia záródokumentuma, az Európai Műsorszórási Konvenció, más néven koppenhágai egyezmény (Copenhagen Plan)[13] washingtoni értékelés szerint „szovjet diadalt" hozott, és egészét tekintve valóban igen kedvező volt a Szovjetunió és szövetségesei számára. Mindez azért alakulhatott így, mert a keleti blokk országainak delegációi végig fegyelmezetten együtt szavaztak, a nyugatiak viszont szervezetlenül, saját országaik egyéni érdekeit követve léptek fel. Az Egyesült Államok csak megfigyelőként, szavazati jog nélkül vett részt a konferencián, helyette viszont sem Nagy-Britannia, sem Franciaország nem foglalkozott azzal, hogy egységes nyugati fellépést alakítson ki, hiszen saját nemzeti céljaikat így is elérték.[14] Németország nem képviseltette magát a gyűlésen, és az egyezmény elvette addigi frekvenciáinak nagy részét. Németország amerikai megszállási zónájának az addigi 16 helyett mindössze 3 csatornát osztottak ki Koppenhágában. A keleti blokknak rendelt csatornák száma viszont nőtt. Az Egyesült Államok hevesen, ám eredménytelenül támadta az egyezményt arra

[11] Kohler to Sulkin, 13 April 1950, US National Archives and Records Administration (a továbbiakban: NARA) Record Group (a továbbiakban: RG) 59, Entry (A1) 3083, Vogeler Case folder #5.

[12] Christian Henrich-Franke: *Property Rights on a Cold War Battlefield: Managing Broadcasting Transmissions Through the Iron Curtain. International Journal of the Commons,* Vol. 5, No. 1 (2011), 116.

[13] A Koppenhágai Egyezmény szövege: http://www3.worldlii.org/uk/other/UKTS/-1948/30_1950.html (Utolsó letöltés: 2015. április 23.)

[14] Henrich-Franke 2011, 116.

hivatkozva, hogy Németországnak nem volt képviselete a konferencián, és a négy megszálló hatalom egyhangú állásfoglalását sem kérték ki a német frekvenciák újraosztásával kapcsolatban. Bár Washington bejelentette, hogy nem tekinti magára nézve kötelezőnek a Koppenhágai Egyezményt, a megállapodás 1950. március 15-én életbe lépett.[15]

Egy amerikai külügyminisztériumi feljegyzés tanúsága szerint az USA-nak szüksége volt a frekvenciákra „csapataink kiszolgálása, az Amerika Hangja és a [németországi] belső átnevelés feladatai miatt", azonban a Koppenhága által biztosított frekvenciamennyiséget mindezen feladatok ellátására „teljesen alkalmatlannak" minősítették. A washingtoni illetékesek következtetése az volt, hogy „ki kell dolgoznunk egy alternatívát, különben kénytelenek leszünk engedély nélkül használni a frekvenciákat, amivel rádiókáoszt idéznénk elő Európában".[16] A State Department és a németországi amerikai főbiztos hivatala válságtervet dolgozott ki a németországi amerikai műsorszórás folytatására. A terv főbb irányelvei közé tartozott a nyugat-európai adások védelme „amennyiben lehetséges", a kelet-európai országok frekvenciáinak használata oly mértékig, hogy az ne okozzon „súlyos vagy bénító interferenciát ezen országok határain belül", valamint szintén irányelv lett „azon csatornák maximális használata, amelyeket országaik megfelelő adóberendezés hiányában nem tudnak teljesen kihasználni".[17] Bár Washingtonnak valóban sikerült elkerülni az európai „rádiókáoszt", azonban a fenti eljárás és különösen az a tény, hogy a keleti blokk frekvenciáit csak meglehetősen korlátozott mértékig tartották tiszteletben, igen sok interferenciát okozott. 1950 nyarán Európában a „súlyosnak" vagy „nagyon súlyosnak" minősített interferenciás esetek 66%-a Németország amerikai megszállási övezetéből indult ki.[18]

[15] Continuance of Operation of the „Voice of America" in Munich, 14 February 1950. *FRUS, 1950, Volume IV: Central and Eastern Europe; The Soviet Union.* Washington DC, 1980, GPO, 266; Kohler to Sulkin, 13 April 1950, NARA RG 59, Entry (A1) 3083, Vogeler Case folder #5; Nesbitt to McKisson, 22 May 1950, NARA RG 59, Entry (A1) 3083, Vogeler Case folder #6.

[16] Perkins to Secretary, 24 January 1950, *FRUS 1950. Volume III: Western Europe.* Washington DC, 1977, GPO, 1612.

[17] Continuance of Operation of the „Voice of America" in Munich, 14 February 1950. FRUS, 1950, Volume IV, 267.

[18] Henrich-Franke 2011, 120.

A Vogelerrel kapcsolatos amerikai–magyar tárgyalásokon később érintett müncheni rádióadó esetében az amerikai hatóságoknak szokatlan megoldáshoz kellett folyamodniuk. A müncheni középhullámú VOA adóállomás a Koppenhágai Egyezmény életbelépéséig az 1195 kHz-es frekvenciát használta, amelyet még az előző, luzerni konferencia osztott ki Németországnak 1933-ban. Ez a hullámhossz azonban a koppenhágai egyezmény frekvencialistáján már nem szerepelt. Ezért, hogy a koppenhágai csatornarendszerhez alkalmazkodjon, a müncheni VOA adó 1196 kHz-re váltott, amely már szerepelt a koppenhágai listán. Ez utóbbi frekvenciát azonban a koppenhágai egyezmény Németország francia megszállási övezetének osztotta ki.[19] Az amerikai lépést nem előzte meg formális megállapodás a francia féllel. Ennek ellenére – bár a francia illetékesek „hangot adtak nemtetszésüknek" – Franciaország belenyugodott abba, hogy a frekvenciát továbbra is az Egyesült Államok használta annak ellenére, hogy 1950. március 15. után erre már nem lett volna joga.[20]

Az Amerika Hangja a magyar–amerikai tárgyalásokon

Röviddel az után, hogy Standard-perben 1950. február 21-én ítéletet hirdettek, tárgyalások kezdődtek Washington és Budapest között Robert Vogeler szabadon bocsátásáról. 1950. március 25-én Rákosi Mátyás az amerikai követtel, Nathaniel P. Davisszel való találkozóján közölte a diplomatával, hogy „van egy kérése" hozzá. Rákosi elmondta, hogy az Amerika Hangja interferál a Petőfi rádióval, amivel megsérti a koppenhágai egyezményt.[21] Hozzátette, a magyar kormány már tájékoztatta az ügyről a Nemzetközi Távközlési Uniót (ITU) Genfben, de hivatalos tiltakozást még nem nyújtott be.[22] Április 11-én Berei Andor külügyi államtitkár megerősítette

[19] Nesbitt to McKisson, 22 May 1950, NARA RG 59, Entry (A1) 3083, Vogeler Case folder #6.

[20] Continuance of Operation of the „Voice of America" in Munich, 14 February 1950. *FRUS, 1950, Volume IV*, 268.

21 Budapest Legation (a továbbiakban: Bp.) to Department of State (a továbbiakban: State) Despatch No. 380, 29 March 1950, NARA RG 59, Entry (A1) 3083, Vogeler Case folder #5.

Davisnek, hogy kormánya Vogeler szabadulásának egyik feltételeként[23] tekint az interferencia megszüntetésére.[24]

Rákosi és Berei üzenetét Davis követ úgy értékelte, „Budapest már eldöntötte, hogy megszabadul [Vogelertől]", és most „próbálják a lehető legmagasabb árat elkérni a szabadulásáért". A követ szerint a magyarok által felvetett ügyek „nem alapvető fontosságúak", ezért Davis abban reménykedett, hogy „viszonylag olcsón megkaphatjuk [Vogelert]". Az Amerika Hangja hullámhosszával kapcsolatban a diplomata javaslata az volt, hogy Washington teljesítse a magyar kérést „a jó szándék jeleként". Azzal érvelt, hogy „bizonyára nem túlságosan bonyolult dolog a hullámhosszt oly mértékben módosítani, hogy elkerüljük az interferenciát", ráadásul ez „saját érdekeink szempontjából is kívánatos". A követség tapasztalata és tesztjei alapján ugyanis a Petőfi rádióval való interferencia „időnként olyan nagymértékű, hogy a VOA adása néha érthetetlenné válik", a Petőfi adását viszont csak kis mértékben zavarja az Amerika Hangja. Így a fennálló helyzet a követ értékelése szerint valójában Washington számára kedvezőtlenebb volt, mint Budapest számára. Davis azt sem mulasztotta el megemlíteni, hogy „sem Rákosi, sem Berei nem mondta egy szóval sem, hogy szüntessük meg a VOA adásait, csak azt, hogy tegyük őket jobban hallhatóvá".[25]

A State Department azonban nem osztotta Davis lelkesedését. Az amerikai külügyminisztérium VOA-ért felelős Nemzetközi Műsorszórási Divíziója (International Broadcasting Division, IBD) kifejezetten ellenségesen fogadta az ötletet, hogy a hullámhossz kérdését mint alkualapot használják a Vogelerrel kapcsolatos tárgyalásokon. Foy D. Kohler VOA-igazgató kijelentette, az IBD „viszolyog" e „megdöbbentő" és „embertelen" javaslattól, „amelyet megérteni is képtelenek vagyunk, nemhogy közreműködni

[22] Bp to State Despatch No. 383, 29 March 1950, NARA RG 59, Entry (A1) 3083, Vogeler Case folder #5.

[23] A többi feltétel: a Vogeler-ügy miatt bezáratott magyar konzulátusok újranyitása Clevelandben és New Yorkban; a németek által a háború alatt az amerikai megszállási zónából elszállított magyar tulajdon visszaszolgáltatása; az amerikai állampolgárok – szintén a Vogeler-ügy miatt bevezetett – magyarországi utazási tilalmának feloldása.

[24] Bp to State Despatch No. 428, 12 April 1950, NARA RG 59, Entry (A1) 3083, Vogeler Case folder #6.

[25] Bp to State Despatch No. 428 and Bp to State Telegram No. 255, 12 April 1950, NARA RG 59, Entry (A1) 3083, Vogeler Case folder #6.

benne". Kohler kiemelte, hogy az interferencia kérdését nem oldaná meg, ha a VOA más hullámhosszra költözne, mivel akkor a francia hatóságok használnák ugyanazon frekvenciát, szintén interferenciát okozva. „Hogy ezt a frekvenciát a VOA vagy Németország francia zónája használja, annak műszaki szempontból kicsi a jelentősége [...] az interferenciára nézve" – írta. Azt is hozzátette, hogy a müncheni adó tíz kelet-európai országba sugároz összesen napi 13 és fél óra terjedelemben, amelyből 45 perc a magyar adás. Ennek következtében a hullámhossz megváltoztatása minden bizonnyal sok országban rontaná a VOA vételi lehetőségeit, ami sértené az amerikai érdekeket, valamint baráti országok adásaival is interferenciát okozna.[26] A VOA feje arra az „egyértelmű következtetésre" jutott üzenetében, hogy a fennálló interferenciát a Petőfi rádió okozza, amely „szándékosan kiterjeszti a jelét, hogy blokkolja vagy zavarja az Amerika Hangját".[27]

Miután mérlegelték a magyar fél által felhozott összes kérdés lehetséges vonzatait, a State Department – Dean Acheson külügyminiszter személyes jóváhagyásával[28] – arra utasította a budapesti amerikai követet, hogy „igyekezzen elkerülni egy hosszú alku- és vitafolyamat kialakulását, mert ezt később a magyarok propagandacélokra használhatnák az Egyesült Államok presztízsének kárára". Központja figyelmeztette Davist, „semmiképpen sem szabad azt a látszatot keltenünk, hogy a Vogeler sorsa feletti aggodalmunkban hajlandók lennénk megbékíteni a magyar kormányt". Washington azt is hozzátette, „nézetünk szerint a Vogeler szabadon engedéséért cserébe felajánlható engedmények köre méltányosan leginkább a Vogeler miatti korábbi megtorló intézkedéseink felülvizsgálatára terjedhet ki".[29] A VOA- hullámhossz kérdése természetesen nem tartozott ebbe a kategóriába.

[26] Egy másik State Department dokumentumból tudjuk, hogy a müncheni VOA-adó hullámhosszának teljes megváltoztatása „körülbelül hat hónapot venne igénybe [...]. Ez idő alatt az Amerika Hangja nem lenne fogható középhullámon Európában. Nagyszámú hallgatót veszítenénk." (Continuance of Operation of the „Voice of America" in Munich, 14 February 1950. *FRUS, 1950, Volume IV,* 268.)

[27] Kohler to Sulkin, 13 April 1950, NARA RG 59, Entry (A1) 3083, Vogeler Case folder #5.

[28] Assistant Secretary for European Affairs to Secretary, 19 April 1950, NARA RG 59, Entry (A1) 3083, Vogeler Case folder #6.

[29] State to Bp Telegram No. 180, 21 April 1950. NARA RG 59, Entry (A1) 3083, Vogeler Case folder #6.

Néhány nappal később Davis javasolta, hogy küldjenek egy jegyzéket a magyar kormánynak, amely a frekvencia használatának Franciaországgal kapcsolatos megoldását részletezné technikai adatokkal együtt.[30] A State Department azonban úgy vélte, „nem lenne bölcs" dolog a hullámhossz kérdésében a technikai részleteket feszegetni. Ez teljesen érthető is volt, tekintve, hogy a Davisnek küldött washingtoni tájékoztatás szerint a koppenhágai egyezmény a Petőfi Rádiónak 63 km sugarú interferenciamentes vételkörzetet biztosított, ezt azonban a müncheni VOA-adó 33 km-re csökkentette, mivel a Koppenhága által előírtnál több mint kétszer nagyobb teljesítménnyel sugárzott (70 helyett 150 kW).[31]

1950. május 26-án Davis írásban arról tájékoztatta a magyar Külügyminisztériumot, hogy Vogeler szabadon engedéséért cserébe Washington hajlandó engedélyezni a két magyar konzulátus újranyitását, eltörölni az amerikai állampolgárok magyarországi utazási tilalmát, valamint elősegíteni a Németországba hurcolt magyar vagyontárgyak visszaszolgáltatását. Az Amerika Hangja kérdésével kapcsolatban a követ közölte Bereivel, hogy bár az USA „nem fogadta el a Koppenhágai Egyezményt, [...] annak érdekében, hogy a lehető legteljesebb mértékben együttműködjön az európai államokkal, a müncheni adó március 15-én 1195-ről 1196 kHz-re váltott, hogy illeszkedjen a koppenhágai csatornarendszerhez, és minimalizálja a szomszédos csatornákkal való interferenciát". Az emlékeztető zárásként azt javasolta, hogy a magyar hatóságok „vizsgálják felül [...] az adó pontos hullámhosszon tartásához kapcsolódó műszaki eljárásokat", mert „mérések [...] jelzik, hogy a budapesti adó általában nem pontosan a neki kiosztott frekvencián üzemel".[32]

A State Department által adott fenti irányelveknek megfelelően az emlékeztető pontjainak egyike sem jelentett valódi engedményt amerikai részről. Mindössze az USA által Vogeler miatt korábban életbe léptetett megtorló intézkedések visszavonásáról volt szó, a németországi magyar javak

[30] Bp to State Telegram No. 325, 16 May 1950, NARA RG 59 Central Decimal File (a továbbiakban: CDF) 1950–1954, 264, 1111 Vogeler, Robert A./5-1650.

[31] Nesbitt to McKisson, 22 May 1950, NARA RG 59, Entry (A1) 3083, Vogeler Case folder #6.

[32] Bp to State Despatch No. 549, 26 May 1950, NARA RG 59, Entry (A1) 3083, Vogeler Case folder #6.

esetében pedig a Magyarországgal kötött békeszerződés betartásáról. A hullámhossz kérdésében Washington mindössze egy olyan változtatás végrehajtásáról tájékoztatta a magyar kormányt, amely már két hónappal korábban – a Vogeler-ügytől teljesen függetlenül – megtörtént, tíz nappal azelőtt, hogy Rákosi első alkalommal felvetette volna az interferencia problémáját. Az amerikai emlékeztetőben foglalt műszaki „javaslat" pedig a tények ismeretében meglehetősen cinikusnak hat.

Mindezek ellenére az iratok alapján úgy tűnik, a magyar vezetés számára még ez az amerikai „ajánlat" is kielégítő volt. Ez viszont azt jelzi, hogy Rákosiék elvárásai valójában nem voltak túl magasak. Berei államtitkár egy – feltehetően Rákosinak írt – feljegyzésében kifejtette, hogy az amerikaiak írásos ígéretei „nagyrészt kielégítik az általunk felvetett követeléseket [...és] az amerikaiak részéről így is politikai visszavonulást jelentenek". Ennek alapján Berei javasolta, hogy „az amerikai jegyzékeket vegyük tudomásul, és hogy ezen az alapon Vogeler kiutasítása történjék meg. Vogeler kiutasításának feltételeit hozzuk nyilvánosságra."[33] Ezután beindult Vogeler szabadon engedésének adminisztratív gépezete. Az MDP Titkársága elfogadta a javaslatot azzal a kikötéssel, hogy „a nyilvánosságra hozatal időpontját mi határozzuk meg".[34] A Minisztertanács szintén egyetértett; az ülésen Rákosi kiemelte, „az amerikaiaknak ez a visszavonulása és az ügyben folytatott tárgyalásoknak, valamint megállapodásnak a nyilvánosságra hozatala a magyar népi demokrácia tekintélyét nagymértékben fogja megerősíteni".[35] Úgy tűnt, minden feltétel adott a megállapodáshoz. Az utolsó részletek tisztázása után, június 16-án, pénteken Berei mosolyogva (!) közölte Davisszel, hogy „minden rendeződött. Már csak az a kérdés, mikor utasítjuk ki Vogelert."[36]

Azonban Berei szavai és azon tény ellenére, hogy Budapest ekkor valóban szabadon kívánta engedni az amerikait, a hétvége leforgása alatt a

[33] Feljegyzés, 1950. június 12. Ikt. sz. 1151/B-1950. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) XIX-J-1-u 8. d. (Berei Andor), 1950-es akta, 77. sz. irat

[34] A Titkárság ülésének jegyzőkönyve, 1950. június 14. MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 104. ő. e., 5.

[35] Idézi Honvári 2010, 38.

[36] Bp to State Despatch No. 614, 16 June 1950, NARA RG 59, Entry (A1) 3083, Vogeler Case folder #7.

magyar álláspont hirtelen megkeményedett. Június 19-én, hétfőn Davis bement a Külügyminisztériumba, hogy véglegesítsék Vogeler kiutasításának gyakorlati részleteit. Ehelyett azonban Berei azzal fogadta a követet, hogy „illetékes magyar szervek megállapították, hogy az amerikai rádióadások használják a 251 méteres hullámhosszt, amely interferál a Petőfi rádió megfelelő adásával. Ez annak ellenére történik, hogy ők egy előző közlésükben kijelentették, hogy az általunk kifogásolt hullámhosszat többé nem használják."[37]

Davis megpróbálta elmagyarázni, hogy az Amerika Hangja az egyszerűség kedvéért március 15. előtt és után is a „251 méteres" hullámhosszt jelölte meg nyomtatott anyagaiban, mivel mind az 1195 kHz (251,046 m), mind az 1196 kHz (250,836 m) megfeleltethető 251 méternek. Hozzátette, mivel a Petőfi rádiónak 1187 kHz (252,738 m) volt a kijelölt hullámhossza, a két frekvencia között elegendő távolság van ahhoz, hogy az interferencia minimális szintű legyen, feltéve, hogy mindkét adó pontosan tartja a frekvenciát. A követ azt is hangsúlyozta, hogy Berei korábban már elfogadta a május 26-ai emlékeztetőjét, amely elmagyarázta az 1196 kHz-es hullámhossz használatát.[38] Berei azonban elutasította az amerikai érvelést. Közölte, a „magyar rádiószervek" megállapították, hogy az interferenciát a szomszédos csatornán sugárzott müncheni amerikai adások okozzák, ezért felszólította Davist, hagyjanak fel a magyar nyelvű műsor 1196 kHz-en való sugárzásával.[39] Berei azt is egyértelművé tette, hogy Vogeler szabadon bocsátása másképpen nem lehetséges. (Figyelemreméltó, hogy az államtitkár egyáltalán nem a VOA magyar adásának teljes megszüntetését követelte, sőt még javasolta is, hogy az amerikaiak keressenek más hullámhosszat ezen adásnak.)[40]

[37] Feljegyzés, 1950. június 19. Ikt. sz. 1189/B-1950. MNL OL XIX-J-1-j KÜM. TÜK. USA 1945-64 9. d. 26/b t. 00955/1950 akta.

[38] Uo.; Bp to State Telegram No. 396, 19 June 1950, NARA RG 59, Entry (A1) 3083, Vogeler Case folder #7.

[39] Berei államtitkár elmondta, a más nyelvű adásokkal való interferencia nem annyira aggályos, ezért nem követelik az 1196 kHz-es frekvencia teljes elhagyását, hanem csak a magyar nyelvű adás eltávolítását e hullámhosszról.

[40] Feljegyzés, 1950. június 20. Ikt. sz. 1203/B-1950. MNL OL XIX-J-1-j KÜM. TÜK. USA 1945–64 9. d. 26/b t. 00977/1950 akta; Bp to State Telegram No. 401, 20 June 1950, NARA RG 59, Entry (A1) 3083, Vogeler Case folder #7.

A magyar érvelés gyenge lábakon állt, hiszen az interferenciával kapcsolatos helyzet pontosan ugyanaz volt június 16-án, amikor Berei kijelentette, hogy minden rendben van, és június 19-én, amikor azt közölte, hogy a körülmények elfogadhatatlanok. Valaminek történnie kellett e két dátum között, ami megváltoztatta Rákosi álláspontját. Szinte bizonyos, hogy ez a hirtelen változás annak volt köszönhető, hogy az amerikai sajtó – nevezetesen egy ismert újságíró, Drew Pearson – június 18-án megszellőztette Vogeler küszöbönálló szabadulásának hírét.[41] Berei közölte is Davisszel, hogy a kiszivárogtatás „különösen aggasztó".[42] Rákosiról pedig tudjuk, hogy erősen sérelmezte, hogy Davis egy találkozójuk után az ügy egy korábbi szakaszában beszélt a sajtó képviselőivel.[43] Egy hónappal később pedig Boldizsár Iván, a Külügyminisztérium tájékoztatásért felelős államtitkára meg is mondta egy nyugati újságírónak, hogy a megegyezés valóban a kiszivárogtatás miatt maradt el júniusban.[44]

A követ ekkor ismét kérte központját, hogy változtassák meg a frekvenciát,[45] de a State Department erre nem volt hajlandó. Washington azért utasította el ezt a lehetőséget, mert úgy vélte, „ha beleegyeznének, hogy a magyar fél újabb témákat vonjon be az ügybe, [...] akkor Budapest tovább emelhetné a tétet", és a tárgyalások beláthatatlanul elhúzódnának. Ezen kívül az amerikai külügyminisztérium úgy vélte, ha a megtorló intézkedések visszavonásán felül további engedményeket is tenne, ezt nem tudná megvédeni „az amerikai közvélemény és a Kongresszus előtt", ugyanis „a magyar zsarolás előtt való meghajlásként állítanák be" Amerikában. Hozzátették, „a rosszul tájékozott nyilvánosság már így is olyan bonyo-

[41] A kiszivárogtatás rendkívül bőszítette a State Departmentet. Kiderült, hogy a bécsi brit követségről szivároghatott ki a hír, de Pearson hozta elsőként nyilvánosságra. (Bp to State Telegram No. 395, 19 June 1950, NARA RG 59, Entry (A1) 3083, Vogeler Case folder #7; Vienna to State Telegram No. 862, 19 June 1950, NARA RG 59, Entry (A1) 3083, Vogeler Case folder #7).

[42] Bp to State Telegram No. 401, 20 June 1950, NARA RG 59, Entry (A1) 3083, Vogeler Case folder #7.

[43] Mevius 2011, 158–159.

[44] Bp to State Despatch No. 41, 19 July 1950, NARA RG 59, Entry (A1) 3083, Vogeler Case folder #7.

[45] Bp to State Telegram No. 401, 20 June 1950, NARA RG 59, Entry (A1) 3083, Vogeler Case folder #7.

dalmakat okozott, [...] amelyek miatt minisztériumunk a már elfogadott megállapodást is csak rendkívül nehezen tudná végrehajtani". A State Department elutasító álláspontja mögötti utolsó érv az volt, hogy „a VOA-adásokkal kapcsolatban szinte lehetetlen volna olyan engedményt tenni, ami kielégítő a magyarok számára", hiszen az ilyen engedmények nyilvánvalóan „a VOA fontos céljait veszélyeztetnék".[46] Amikor Harry Trumant tájékoztatták a Vogeler-ügy aktuális állásáról, az elnök maga is azt az álláspontot támogatta, hogy külügyminisztériuma ragaszkodjon a korábbi megállapodáshoz, és ne engedjen az újabb követeléseknek.[47]

A következő nyolc hónap során nem volt olyan fejlemény a Vogeler-ügyben, amely a megoldást közelebb hozta volna. Ez részben a mindkét oldalon megkeményedő álláspontoknak volt köszönhető, részben pedig a koreai háború kitörésének.[48] Az idő múlásával azonban folyamatosan nőtt a republikánus ellenzék által a State Departmentre kifejtett belpolitikai nyomás. Davis egyik felettese 1950 decemberében megírta a követnek, hogy „a valódi nehézség [...] elsősorban az, hogy nem tudunk eredményt felmutatni. A legkitartóbb kritikusainkat nem elégíti ki az a magyarázat, hogy folyamatosan mindent megteszünk Vogeler szabadulása érdekében, és mostanában amúgy is divat a legváltozatosabb ürügyekkel kritizálni a külügyet."[49]

Ebben az időszakban újabb javaslattal ugyan nem állt elő Washington, azonban mindent megtett azért, hogy a status quo fennmaradjon azon kérdések tekintetében, amelyek felmerültek a Vogelerrel kapcsolatos tárgyalásokon. 1951 elején a VOA megkezdte kísérleti adásait a Dumbo, illetve

[46] State to Bp Telegram No. 264, 21 June 1950, NARA RG 59, Entry (A1) 3083, Vogeler Case folder #7.

[47] Memorandum on Meeting with the President, 22 June 1950, NARA RG 59, Entry (A1) 3083, Vogeler Case folder #7.

[48] 1950. július 1-jén Rákosi üzenetet küldött Moszkvába, melyben kijelentette, hogy Vogelert „a koreai eseményekre való tekintettel még nem engedtük szabadon". Rainer M. János: Sztálin és Rákosi, Sztálin és Magyarország, 1949–1953. In: Évkönyv, VI – 1998. Szerk.: Litván György. Budapest, 1998, 1956-os Intézet, 114, 41-es lábjegyzet. Azonban a tárgyalások 1950. június közepi megakadását eredetileg nem a koreai háború kitörése okozta. In: Szörényi, 2013, 156.

[49] Campbell to Davis, 4 December 1950, NARA RG 59, Lot 73D199, Records Relating to Claims with Hungary 1946–1968, Vogeler Case (Box 5).

Dupla (Double) Dumbo névre keresztelt berendezéssel, azaz két db párba kötött 150kW-os rádióadóval Münchenben,[50] ahonnan egyébként a magyar adást is sugározták. A State Department illetékes részlegei közötti aprólékos egyeztetések eredményeképpen azonban „egyik Dumbo-adásnak sem volt szabad megzavarnia" a „magyarokkal folyó kényes tárgyalásokat".[51]

1951 nyarán a megbeszélések ismét lendületet kaptak. Davis követ 1951 januárja és márciusa között hat hetet töltött Washingtonban, mely idő alatt tárgyalásokat folytatott központjának illetékeseivel a Vogeler-ügy kapcsán.[52] E washingtoni megbeszélések során körvonalazódott egy terv, amelyről Davis a következőket írta Budapestre való visszaérkezése után: „várjuk, hogy kézhez kapjuk az utasításokat, amelyekről odahaza egyeztettünk. Remélem, nem merült fel semmi akadály, és a terv végrehajtható úgy, ahogy kigondoltuk."[53]

A State március 27-ei utasításából kiderül, hogy a terv központi eleme az a lépés volt, amelyet Davis már 1950-ben többször javasolt: a VOA magyar adásának áthelyezése a müncheni adóról a szaloniki adóra. A külügy illetékesei Davisszel egyetértésben úgy döntöttek, hogy a müncheni sugárzást egyoldalúan, Budapesttel való bármilyen előzetes egyeztetés nélkül beszüntetik. Washington így kívánta „egyértelműen és teljességgel elválasztani ezt az amerikai lépést a magyar követelésektől".[54] A megállapodás egyéb pontjaira nézve a State Department nem változtatott korábbi, 1950. május–júniusi pozícióján. A hullámhosszváltás 1951. április 7-én történt meg.[55] Davis két nap múlva jelentette be a lépést a magyar külügyminisz-

[50] Acting Secretary of State to Secretary of Defense, 16 November 1951, *FRUS, 1951, Volume IV: Europe: Political and Economic Developments*. Washington DC, 1985, GPO, 1310.

[51] Harris to Radius, 15 February 1951, NARA RG 59, Lot 73D199, Records Relating to Claims with Hungary 1946?1968, Vogeler Case (Box 5).

[52] *FRUS, 1951, Volume IV*, 1446, 2-es lábjegyzet.

[53] Davis to McKisson, 13 March 1951, NARA RG 59, Lot 73D199, Records Relating to Claims with Hungary 1946?1968, Vogeler Case (Box 5).

[54] State to Bp Telegram No. 256, 27 March 1951, NARA RG 59 CDF 1950-1954, 264.1111 Vogeler, Robert A./3-2751; Bp to State Telegram No. 453, 28 March 1951, NARA RG 59 CDF 1950-1954, 264.1111 Vogeler, Robert A./3-2851.

[55] State to Bp Telegram No. 264, 3 April 1951, NARA RG 59, Lot 73D199, Records Relating to Claims with Hungary 1946–1968, Vogeler Case (Box 5).

tériumnak.[56] Ez után már csak hetek kérdése volt, hogy az egész ügy lezáruljon. Budapest válaszul kijelentette, „most már nincs akadálya Vogeler szabadon engedésének és kiutasításának".[57] Néhány diplomáciai formalitás és a Washington által 1950-ben tett vállalások megismétlése után Vogeler 1951. április 28-án végre kiszabadult.

A két fél szempontjai és konklúziók

Az üggyel kapcsolatban felmerülő alapvető kérdés, hogy Rákosi Mátyás mi okból követelte éppen a VOA-frekvencia megváltoztatását Vogeler szabadon engedéséért cserébe. Ugyan a magyarok egyéb feltételei is teljesültek, azonban már a korabeli amerikai diplomáciai elemzés is megállapította, hogy a tárgyalások fő tétje a frekvenciaváltozás volt. Davis követ az ügy lezárulta után készült jelentésében kifejtette, „a magyarok igényei között kezdettől fogva a rádiós interferencia kérdése állt az első helyen". Davis hangsúlyozta, hogy a konzulátusokkal és a beutazással kapcsolatos amerikai „engedmények" mindössze a Vogeler letartóztatása előtti állapotot állították vissza, így ezek nem tekinthetők valódi eredménynek. A követ értékelése szerint Washingtonnak az elhurcolt magyar javak visszaszolgáltatásával kapcsolatban tett vállalásai sem voltak különösen értékesek, hiszen „a magyarok egyébként is részesültek volna a restitúcióban, és ezt tudták is". „Más szóval a magyarok Vogelerért cserébe nem kaptak – és nem is kértek – semmit" a VOA frekvenciaváltáson felül, írta Davis.[58]

A magyar kommunista vezetés nyilvánvalóan egy konkrét, jól „eladható" eredményt akart Vogelerért,[59] az Amerika Hangja pedig ideálisnak bizonyult erre a célra. Mint az Egyesült Államok kormányának akkori fő propagandaszerve, Rákosiék szempontjából a VOA a „főellenség" népi demok-

[56] Bp to State Despatch No. 696, 9 April 1951, NARA RG 59 CDF 1950-1954, 264.1111 Vogeler, Robert A./4-951.

[57] Bp to State Despatch No. 721, 20 April 1951, NARA RG 59 CDF 1950–1954, 264.1111 Vogeler, Robert A./4-2051.

[58] Bp to State Despatch No. 737, 2 May 1951, NARA RG 59, Entry (A1) 3083, Vogeler Case folder #10/1.

[59] Szörényi, 2013, 155.

rácia-ellenes manipulációs mesterkedéseit testesítette meg az ügyben. Már önmagában az „Amerika Hangja" elnevezés garantálta, hogy e rádióval kapcsolatban elért bármiféle változtatás szimbolikus jelentőséget kapjon. Rákosi elmondhatta, hogy elnémította az Amerika hangját, még ha csak egy hullámhosszon is, ami hatalmas eredménynek számított. Ahogy Rákosinak a Minisztertanács előtt tett kijelentése is jelzi, a Vogeler szabadon engedését eredményező megállapodást kétségtelenül nagy presztízs-győzelemként értékelték Budapesten, mivel a kis Magyarország „rákényszerítette akaratát" az USA-ra, egy nagyhatalomra.[60] Hogy ez ráadásul Washington propagandarádiójának megregulázása által ment végbe, csak még fényesebbé tette a sikert.

A jelek arra utalnak, hogy a magyar vezetést valójában nem a hidegháborús logika vezérelte: nem azért vetette fel a VOA ügyét Vogelerrel összefüggésben, mert annyira eltökélt szándéka lett volna az amerikai propaganda-potenciál gyengítése, vagy mert annyira meg akarta volna tisztítani a Petőfi rádiót az interferenciától. Az 1950 nyarán bekövetkező kiszivárogtatás előtt a magyar oldal megelégedett a hullámhossz 1195-ről 1196 kHz-re való változtatásával, bár az már tíz nappal azelőtt megtörtént, hogy Rákosi először megemlítette volna a VOA ügyét. Budapestet ekkor még nem zavarta a tény, hogy az interferencia továbbra is fennállt. A magyar fél ráadásul egyetlen alkalommal sem követelte a tárgyalások során, hogy a VOA magyar adása teljesen szűnjön meg – Berei még javasolta is az amerikai követnek, hogy keressenek más frekvenciát. Amikor a megegyezés már biztosnak tűnt 1950-ben, Rákosi nyomban felhívta a figyelmet országa megemelkedő presztízsére, arról azonban egy szót sem ejtett, hogy milyen fontos az interferencia megszüntetése vagy a VOA adásának blokkolása. Mindemellett a magyar vezetés a tárgyalások során végig következetesen ragaszkodott ahhoz, hogy a megegyezés hírét elsőként jelenthesse be, és így biztosíthassa, hogy a világ először a Budapestnek legelőnyösebb tálalásban értesül az egyezségről. Az eddigiekből egyértelműen látható, hogy Rákosit – aki magyar részről az ügy folyását a legfelsőbb szinten irányította, és akiről ismeretes, mennyire vágyott Moszkva elismerésére, valamint a népi demokratikus vezetők közötti elsőségre – elsősorban presztízsszempontok vezérelték. Rákosi minden bizonnyal örült a megegyezés gyakorlati eredményeinek, de számára a legfontosabb maga a tény volt, hogy sikerült egy egyezséget kiszorítania az Egyesült Államokból. Leginkább ugyanis ez szolgálta saját sikeres vezetői imázsának építését, amelyre oly nagy hangsúlyt fektetett.[61]

[60] Szörényi, 2013, 163.

Az ügy másik alapvető kérdése, hogy miért fogadta el a Truman vezette amerikai kormány az alkut; mi volt az oka annak, hogy 1950-ben még elutasították a frekvenciaváltást, 1951-ben viszont már hajlandók voltak e lépésre. Az ügyhöz kapcsolódó amerikai levéltári dokumentumok nem adnak választ erre. Bár az egyik feljegyzésben szerepel, hogy a kérdéses hullámhossz „valójában már nem jó nekünk",[62] és a State Department által Vogeler kiszabadulása után kiadott kommüniké is kimondja, „egyre világosabbá vált", hogy egy másik, zavarásmentes frekvencia jobban szolgálná az amerikai érdekeket,[63] azonban mindezzel a washingtoni illetékesek már 1950-ben is tökéletesen tisztában lehettek. A megoldás tehát máshol rejlik.

A kérdés megválaszolásához valamelyest el kell távolodnunk a konkrét ügytől, hogy megvizsgáljuk, milyen fejlemények történtek az Egyesült Államokban a rádiópropaganda területén a tárgyalt időszakban. Megállapítható, hogy a téma ekkortájt meglehetősen nagy figyelmet kapott az amerikai hivatalos szervek részéről, és a legmagasabb szinten foglalkoztak vele. A State Department a szovjet expanzionizmus jeleként értékelte a Szovjetunióba irányuló VOA-adások erőteljes zavarását, és felismerte, hogy e szovjetzavarás súlyosan veszélyezteti a rádió eredményességét. Ennek köszönhetően a State 1950 februárjától „kiemelt fontosságú" kérdésként kezelte a rádiózavarás ügyét.[64] A Nemzetbiztonsági Tanács (National Security Council) NSC 66-os számú dokumentumának (1950. április 4.) mellékletét képező egyik washingtoni külügyminisztériumi jelentés kimondta, hogy az erős szovjet ellenlépések miatt a VOA-nak nagyobb kormányzati támogatásra lenne szüksége.[65] A híres NSC 68-as dokumentum szintén foglalko-

[61] Szörényi, 2013, 163–164.

[62] Top Secret memorandum 'HUNGARY – VOGELER CASE', 24 April 1951, NARA RG 59, Entry (A1) 3083, Vogeler Case folder #9.

[63] State to Bp Telegram No. 300, 27 April 1951, NARA RG 59, Entry (A1) 3083, Vogeler Case folder #9.

[64] Krugler, David F.: The Voice of America and the Domestic Propaganda Battles, 1945–1953. Columbia, 2000, University of Missouri Press, 103.

[65] NSC 66, 4 April 1950, FRUS 1950 Volume IV, 285–290.

zott a propaganda és a pszichológiai hadviselés kérdéseivel: megállapította, hogy „ideológiai vagy pszichológiai szinten, az emberek gondolataiért folytatott harcot tekintve a konfliktus világméretű".[66] Az NSC 68/3-as dokumentuma – illetve annak 5. sz. melléklete – pedig új „adó- és átjátszóállomások gyors ütemű építését" sürgette annak érdekében, hogy „az adások közép- és rövidhullámon is hallhatók legyenek".[67]

Harry Truman a fentieket 1950 tavaszán hivatalosan is az elnöki politika szintjére emelte, amikor meghirdette az „Igazság Kampányát" (Campaign of Truth). Ez a program az amerikai propagandatevékenység jelentős megerősítését célozta azzal a céllal, hogy az USA erőteljes válaszokat adhasson a szovjet információs kampányokra. David Krugler történész rámutatott, hogy az „eszmék konfliktusának" elveszítésétől való – ténylegesen létező – félelem mellett az „Igazság Kampányának" megindítását nem kis részben a republikánus ellenzék támadásai is motiválták. A republikánusok ugyanis – Joseph McCarthy szenátorral az élen – azzal vádolták a Truman-kormányt, hogy túl puha kézzel bánik a kommunistákkal. Egyéb intézkedések mellett a kampány részét képezte egy rádióadó-építési program, amely az Amerika Hangja számára új, nagyteljesítményű adók létesítését irányozta elő szerte az Egyesült Államokban és Európában.[68]

Martin Mevius történész hívja fel a figyelmet egy másik, szintén fontos korabeli fejleményre e téren, mégpedig hogy a Szabad Európa Rádió (SZER, illetve Radio Free Europe, RFE) is megkezdte működését 1950 nyarán.[69] A SZER magyar nyelvű adása is elindult augusztusban.[70] Bár hivatalosan nem kormányzati orgánum volt, a Szabad Európa jól kiegészítette az Amerika Hangját, mert – egy korabeli State Department-feljegyzést idézve – „a SZER sok olyan dolgot kimondhat, amit a VOA nem, mivel az előbbi hivatalosan nem a kormány álláspontját közvetíti".[71]

Mindez azt mutatja, hogy az amerikai iratokban a hullámhosszváltás ellen 1950-ben felhozott érvek (a VOA céljainak veszélyeztetése, a közvélemény reakciója) 1951 tavaszán már jóval kisebb jelentőségűek voltak. A Fehér Ház időközben elindított egy széles körű kampányt az amerikai propagandatevékenység erősítésére, valamint a SZER is feltűnt mint a pszichológiai hadviselés újabb eszköze. E tényezőknek köszönhetően 1951-ben a magyar VOA-adás hullámhosszának megváltoztatása már sokkal kevésbé veszélyeztette az amerikai propagandatevékenység és pszichológiai hadviselés Magyarországgal kapcsolatos céljait, mint 1950-ben. Ezen felül 1951 áprilisára az „Igazság Kampánya" a közvélemény előtt már közismert, kellően „bejáratott" projekt volt, amelynek addigra konkrét eredményei is voltak,[72] és amelyre a kormány hivatkozni tudott egy ellenzéki politikai támadás esetén. Ezzel szemben 1950-ben a kampány megindításának híre még friss volt, és ha ekkor – mindössze néhány héttel a program bejelentése után – magyar követelésre megváltoztatták volna a VOA frekvenciáját, az könnyen hiteltelenné tehette volna az egész projektet. Összességében tehát a State Departmentnek 1951-ben jóval kevésbé kellett tartania attól, hogy a rádiózás terén engedményt tegyen a magyar félnek, mint 1950-ben. Így alakulhatott ki az a helyzet, hogy 1951-re lehetségessé vált egy olyan megoldás, amelyről nem egészen egy évvel korábban, 1950-ben még hallani sem akartak Washingtonban.

Összességében a Vogeler-ügy púp volt az amerikai adminisztráció hátán egy olyan időszakban, amelyet legfőképpen a McCarthy-féle támadások és a koreai háború határoztak meg. Belpolitikai okok miatt a Dean Acheson által vezetett State Departmentnek valójában csak veszítenivalója volt az ügyön. Az amerikaiak felől nézve jelentéktelen Magyarországgal szembeni sikernek ugyanis nem volt jelentős politikai hozadéka, viszont az eredmények hiányát az ellenzék könnyen kihasználhatta.[73] Ennek megfelelően – ahogyan az iratok segítségével megállapítható – Washington döntéseiben is jelentős szerepet játszottak a hidegháborús szempontrendszeren kívül álló faktorok. Az amerikai külügy először valóban a pszichológiai hadviselés eredményességi tényezőit szem előtt tartva utasította el a frekvenciaváltást. Amikor azonban a magyar fél 1950. június 19-én megemelte a tétet, és

[66] Idézi Krugler, 2000, 113.

[67] Annex No. 5 to NSC 68/3, 8 December 1950, *FRUS 1950 Volume I*, 458.

[68] Krugler, 2000, 96–116.

[69] Mevius, 2011, 170.

[70] Borbándi 1996, 30.

[71] Record of the Under Secretary's Meeting, 2 February 1951. *FRUS, 1951, Volume IV*, 1218.

[72] Jelentés a kampány 1951. nyári állásáról: NSC 114/1 Annex 5, 8 August 1951. *FRUS, 1951, Volume I: National Security Affairs; Foreign Economic Policy.* Washington DC, 1979, GPO, 923–932.

[73] Szörényi, 2013, 164.

immár a régi VOA hullámhossz teljes elhagyását követelte; a State Department budapesti távirata már belpolitikai érveket tett az első helyre (megvédeni a lépést a közvélemény és a Kongresszus előtt; a nyilvánosság nyomása), mielőtt a VOA céljainak védelmét említette volna. A tény, hogy Washington 1951-ben – amikor a rádiópropaganda terén már megfelelően fel volt vértezve a republikánus támadásokkal szemben – végül mégis megváltoztatta a frekvenciát, szintén azt mutatja, hogy a belpolitikai szempontoknak komoly súlya volt a folyamatban. Sokat mond az is, hogy a Vogeler szabadulása után kiadandó egyik sajtóközlemény részleteivel foglalkozó amerikai külügyi feljegyzés rámutatott, a megegyezéssel kapcsolatos „első számú feladat annak a látszatnak az elkerülése, hogy a külügy kiengesztelte" Budapestet.[74]

Mivel az Amerika Hangja hullámhosszának ügye a tárgyalások során kulcskérdéssé vált, felületesen szemlélve úgy tűnhet, hogy az alkufolyamat lényegében „az éter hullámai feletti uralomért" való hidegháborús vetélkedés volt, melynek tétje, hogy eljuthat-e a legfőbb amerikai propaganda- és pszichológiai hadviselési orgánum a magyar hallgatósághoz. A fentiekben bemutatott levéltári dokumentumok ezzel szemben azt bizonyítják, hogy valójában egyik fél sem tisztán hidegháborús szempontból tekintett az ügyre. Budapestet gyakorlatilag egyáltalán nem, Washingtont pedig csak részben vezérelték az ideológiai szembenállás tényezői ebben az esetben. Az amerikai döntéseket erősen befolyásolták a belpolitikai faktorok, míg a magyar vezetés, azaz Rákosi Mátyás szempontjai között egyértelműen a politikai presztízs játszotta a főszerepet, valójában a Petőfi rádióval való interferencia megszűnése sem foglalkoztatta különösebben. A magyar pártvezér ugyan objektíven értékelve alig ért el valamit is (sőt, az Amerika Hangja gyakorlatilag jobban szólt az új hullámhosszon, mint azelőtt), azonban számára az általa alkalmazott változtatás szimbolikus értéke volt meghatározó. Ezért volt Rákosi számára jeles nap 1951. április 7.

[74] Top Secret memorandum HUNGARY - VOGELER CASE, 24 April 1951, NARA RG 59, Entry (A1) 3083, Vogeler Case folder #9. Kiemelés Sz. A.

Kávássy János Előd

„MOST NÉZZÜK A MI OLDALUNKRÓL"

A SZENT KORONA HAZATÉRÉSÉNEK ÉRTÉKELÉSE A KÉSEI KÁDÁRIZMUS BELSŐ LOGIKÁJÁBAN

„A magyar kommunisták egyáltalán nem voltak annyira türelmetlenek, mint amennyire mutatták, hogy visszakaphassák a koronát. A korona és a koronázási ékszerek nacionalista szimbólumok voltak, melyek alkalmasak lehettek az antikommunista érzelmek felszítására. A Kádár-kormány csak néhány alkalommal vetette fel a témát. Egy kommunista tisztviselő bizalmasan elmondta nekem, hogy a korona nagyobb biztonságban volt Fort Knoxban, mint Magyarországon, ahonnan a szovjet hadsereg bármikor Moszkvába vihette volna"[1] – nyilatkozta 2004-ben Keith C. Smith a budapesti amerikai nagykövetség korábbi ideiglenes ügyvivője.

„Mindazonáltal Kádár közeli környezete észrevehette, hogy egész személyiségében megrázta a világ színe előtti politikai mellőzése, éppen egy győzelemnek látszó nemzeti aktusnál. Bár ennek sem a privát beszélgetések, sem a belső tanácskozások során nem adott hangot. Igyekezett megőrizni államférfiúi és emberi méltóságát, higgadtságát, mintegy példát mutatva, az állami funkciót szintén nem viselő, magas szintű és hivatásos pártvezetőknek, akik ugyancsak nem vehettek részt az ünnepségen. Valószínű, hogy elsősorban mégsem a személyes érintettség volt számára a legbántóbb, hanem a pőre valóság. Hogy minden gazdasági, jóléti, politikai reformerőfeszítése, a szocialista táboron belüli manőverezése, a szovjet függés lazításának kísérlete ellenére sem lehet a rendszere legitim a világ számára. Az országa barakk marad, legfeljebb a többinél derűsebb és oldottabb. Környezetében többen mondogatták egymás között, hogy a kudarc gyor-

[1] Charles Stuart Smith 2004-es életút-interjúja Keith C. Smith-szel, a budapesti amerikai nagykövetség korábbi ügyvivőjével, az Association for Diplomatic Studies and Training's *Foreign Affairs Oral History Project*jének keretében. http://www.adst.-org/OH%20TOCs-/Smith,%20Keith%20C.toc.pdf (Utolsó letöltés: 2015. július 29.)

sította meg a hatvanhat éves pártfőtitkár fizikai és szellemi leépülését"[2] – írta 2001-es visszaemlékezésében Soltész István.

Előbbi 1978. január 6-a előzményeihez, utóbbi annak következményeihez szolgál adalékokkal, a történelmi tudásanyagban és emlékezetben triviaként kanonizált eseményhez, a Szent Korona hazatéréséhez. Kérdés azonban, hogy e szubjektív múltidézések és értékelések képesek-e megragadni, s legfőképp a saját korabeli helyi értékén kezelni azt, amit – a fentiekkel szemben – Borhi László „a magyar–amerikai kapcsolatok csúcsaként"[3] írt le 2012-ben. Az alábbiakban arra teszek kísérletet, hogy alapvetően az 1977/78-as, illetve részben a később keletkezett külügyi és politikai bizottsági írásos dokumentumok (tehát rögzített tényanyag) alapján rekonstruáljam mindazt, amit a kollektív emlékezetet alkotó szubjektumok némelyike elbagatellizálna vagy épp kudarcként ítélne meg – holott az egy nagyon is tudatos törekvés politikai presztízst jelentő megvalósulását jelentette.

1945. március 27-én – a minden valószínűség szerint (legalább részben) Szálasi utasításait követő – Pajtás Ernő ezredes, a koronaőrség parancsnoka a koronázási jelvényeket osztrák területre vitte, ahol a koronát, a jogart és az almát valamikor 1945 júliusának és augusztusának fordulóján átadta az amerikai Hetedik Hadsereg Kihallgató Központjában dolgozó Paul Kubala őrnagynak.[4] A Sacra Corona és a regáliák ettől kezdve amerikai őrizetben voltak, s – vélhetően a magyar belpolitika aggasztó fejleményeit látva – 1946. augusztus 6-án, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság amerikai vezetőjének kérdésére a „koalíciós kormány elnökének [Nagy Ferenc – K. J. E.]

[2] Soltész István: *A korona kalandos hazatérése.* In: *Új Horizont,* 2001/1, http://www.-pikk.hu/ujhorizont/2001_1/4.html (Utolsó letöltés: 2015. július 29.)

[3] Borhi *Kádár és az Egyesült Államok* című cikkének konklúziója szerint: „1978 volt a magyar–amerikai kapcsolatok csúcsa, a rendszert amerikai részről legitimáló korona mellett Magyarország megkapta a legnagyobb kedvezményes elbánást is." Borhi László: *Kádár és az Egyesült Államok. Múltunk,* 2012/1, 74. Miközben e megállapítás első része egyszerre helytálló és aláhúzandó, annak második része nagyban vitatható. 1982, a Washington gyakorlati politikai támogatásával megvalósuló magyar IMF és IBRD csatlakozás éve, mely a kádári magyar modell fenntartásának gyakorlati támogatását jelentette, jóval fontosabb esztendő volt. A magyar–amerikai kapcsolatok de iure csúcsát pedig Grósz Károly 1988. nyári amerikai útja, illetve a Reagan–Grósz-találkozó jelentette.

[4] Soltész, 2001.

utasítása alapján" a magyar külügy a koronaékszerek további amerikai őrzését kérte.[5] A „fenyegettetett demokrácia"[6] bukása és a nyílt kommunista hatalomátvétel után 1950 szeptemberében és decemberében az immár kommunista magyar kormány az amerikai nagyköveten keresztül a „restituálási kötelezettség" betartását kérte, a Vogeler-ügyhöz[7] kapcsolva, Vogeler kiutasításának feltételeként. Válaszul, 1951. április 9-én Nathaniel P. Davis nagykövet közölte, hogy egyrészt az USA nem hadizsákmányként jutott a koronaékszerekhez, másfelől a legkevésbé sem tartja alkalmasnak az időt a korona és a koronázási jelvények visszaszolgáltatására.

Ezzel Szent István koronája visszaszolgáltatásának kérdése gyakorlatilag két évtizedre lekerült a napirendről. Bár Rákosiék 1955-ben kísérletet tettek a bilaterális kapcsolatok javítására,[8] a korábban – 1947, 1949 – kétszer megvétózott magyar ENSZ-tagság decemberi elnyerése részben ennek volt köszönhető; a következő, 1956-os esztendő eseményei azonban hosszú időre megpecsételték a magyar–amerikai kapcsolatok sorsát. A forradalom véres leverésével/leveréséből fogant Kádár-rendszert az USA nem ismerte el legitimnek. Az 1956 őszétől a nyers erő monopol és korlátlan alkalmazásával stabilizálódó[9] új rezsim ellehetetlenítette az érdemi párbeszédet a politikai amnesztiát, mint a tárgyalások előfeltételét napirenden tartó Egye-

[5] A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár KÜM TÜK USA (a továbbiakban csak MNLOL) anyagában 4-10 00255/11-es jelzettel.

[6] M. Kiss Sándor terminológiája.

[7] Az ügy részleteiről bővebben Szörényi Attila: Adalékok a Vogeler-ügy diplomáciatörténetéhez, 1949–1951. Külügyi Szemle, 2013/1, http://www.lib.pte.hu/akk/tartalomjegyzek/archiv/K%C3%BCl%C3%BCgyi%20Szemle%202013-1.PDF (Utolsó letöltés: 2015. július 29.)

[8] Ekkor kerülhettek ismét napirendre a két ország között fennálló, rendezetlen anyagi kérdések. A magyar fél szerint a háború előtti tartozások, a hadikölcsönök és az amerikai vállalatok államosításáért járó kártérítés teljes összege 89,25 millió dollár volt, ám az amerikai fél ugyanezen tételeket összesen több mint 200 millió dollárban határozta meg. A magyar kormány ezzel szemben mintegy 6 millió dollárra becsülte az amerikai bankokban lefoglalt aktívumot, és 100 millió dollárra a gyakorlatilag behajthatatlan amerikai magyar javakat. Borhi László: *A magyar–amerikai viszony változásai a forradalomtól a rendszerváltásig.* Előadás. MTA Történettudományi Intézete, 2008. november 25.

[9] 1960. december 31-ig körülbelül 20 000 esetben szabtak ki börtönbüntetést a forradalomban részt vevő, illetve a rezsim által a forradalommal társított/azonosított személyek esetében; a kivégzettek száma 1961-el bezárólag 229 volt.

sült Államokkal.[10] A helyzetet tovább bonyolította, hogy az Egyesült Nemzetek Szervezete amerikai nyomásra nem volt hajlandó elismerni a Magyar Népköztársaság ENSZ-mandátumát (megakadályozva ezzel az ENSZ közgyűlésein való magyar részvételt), valamint napirendre tűzték a „magyar kérdést", s ezzel összhangban 1957. január 10-én létrehívták az ún. ötös bizottságot (másutt: Ötös Bizottság).[11]

A forradalom leverése után a nemzetközi érdeklődés ugyan gyorsan lanyhult, ám az amerikai külpolitika tudatosan napirenden tartotta a magyar kérdést, konkrét formájában tulajdonképpen a politikai amnesztia kérdését. A nyilvános propagandával párhuzamosan csendes diplomáciát is alkalmazó washingtoni vezetés 1960-tól többször tett javaslatot politikai amnesztiára. Idővel, ahogy Kádár rendszerének nemzetközi elismertetése egyre fontosabbá, a nemzetközi elismerés hiánya pedig egyre kínosabbá vált a magyar (és a szovjet) vezetés számára, az amerikai presszió végül elérte célját: 1962 decemberében a magyar kérdés lekerült az ENSZ napirendjéről, s hamarosan, 1963-ban, általános politikai amnesztiában részesültek az '56-os elítéltek.[12] Ugyanezen év tavaszán az USA megszavazta a magyar ENSZ-küldöttség mandátumát, ezzel de facto elismerve Kádár János és az MSZMP országlását.

1963-ban a több kétoldalú, jobbára kisebb jelentőségű történések mellett diplomáciai előrelépésre is sor került: júliusban Moszkvában Kádár János találkozott William Avarell Harriman amerikai külügyminiszter-helyettessel, aki jelezte, hogy az amerikai kormány kész a kapcsolatok normalizálására. Mintegy fél évvel később, az MSZMP KB 1964. február 18-ai ülésén magyar részről is megszületett azon elvi állásfoglalás, mely a két ország viszonyának normalizálására irányuló tárgyalások megkezdése mellett döntött. A tárgyalások 1964. május 28-ával indultak meg, és Budapesten zajlottak. A bizottságok 1965. február 18-ig 8 alkalommal jöttek össze, s legfontosabb témájuk[13] a – az amerikai részről részben a további tárgyalások

[10] Az USA már 1957. augusztus 22-én jelezte, hajlandó volna a kapcsolatok normalizálására, amennyiben megtörténne a politikai okokból fogvatartottak szabadon bocsájtása. Ezt a magyar vezetés akkor a magyar belügyekbe való beavatkozásként értékelte, és elutasította. Borhi, 2008.

[11] A hivatalosan az ENSZ Magyar Kérdést Vizsgáló Különbizottságának nevezett ötfős bizottság munkáját Alsing Andersen dán parlamenti képviselő irányította. E különbizottság magyarországi látogatását a Kádár-kormány nem engedélyezte; így előbb New Yorkban, majd több európai nagyvárosban hallgattak meg olyan tanúkat, akik személyes tapasztalataikról számoltak be. Ekkor hallgatták meg Kéthly Annát (a Nagy Imre-kormány államminiszterét és ENSZ-delegáltját), Király Bélát (a forradalom idején – 1956. október 31-én – újonnan létrejött Nemzetőrség parancsnokát) és a kisgazda Kővágó Józsefet, Budapest főpolgármesterét. A bizottság összesen mintegy 111 embert hallgatott meg, s már 1957 nyarán megtette első jelentését.

A HVG-ben megjelent két cikk alapján. *Jelentések New Yorkból.* HVG, 2009/43. http://hvg.hu/hvgfriss/2009.43/200943_Jelentesek_New_Yorkbol.aspx. (Utolsó letöltés: 2015. július 29.) és Szegő Péter: *A magyarbarát Bang-Jensent a KGB lépre csalta és kivégezte?* http://hvg.hu/velemeny/20091026_otvenhat_ensz_bangjensen.aspx. (Utolsó letöltés: 2015. július 29.)

[12] Az először Borhi László által közreadott korabeli, magyar külügyi dokumentumokból rekonstruálhatóan Richard H. Davis európai ügyekért felelős külügyi államtitkár 1962. október 20-án memorandumban jelezte, hogy amennyiben „a magyar kormány saját kezdeményezésére szabadon bocsátaná azon személyeket, akik esetleg még börtönben vannak Magyarországon az 1956. októberi–novemberi eseményekben való részvételük miatt", akkor az USA annak teljes körében megszüntetné a magyarkérdés tárgyalását az ENSZ-ben, elfogadná a magyar ENSZ-képviselő megbízólevelét, és azonnal hajlandó lenne megindítani a két ország kapcsolatait normalizáló tárgyalásokat. Később, 1962. november 7-én Radványi János washingtoni ügyvivő javasolta, hogy a Politikai Bizottság pozitív állásfoglalása esetén a külügyből jelezzék Davisnek, hogy hajlandók az általa elmondottakat az amerikai kormányzat hivatalos felvetéseként „kiindulási pontként elfogadni". Végül 1962. december 21-én, a magyarkérdésnek az ENSZ napirendjéről való levétele után szintén Radványi javasolta Péter János külügyminiszternek, hogy miközben „nem térnénk ki közvetlenül az amnesztiára", a magyar–amerikai tárgyalások 1963. áprilisi megindítására való célzással érzékeltessék, hogy az amnesztia mikorra várható.

Borhi László: *Iratok a magyar–amerikai kapcsolatok történetéhez, 1957–1987.* Budapest, 2002, Ister, 244–249.

Valójában 1959-ben és 1960-ban már sor került két részleges amnesztiára (egyéni kegyelmek, majd „kisamnesztia"). A szovjet katonák elleni fegyverhasználatért köztörvényesként elítéltekre azonban sem ezek, sem az 1963. tavaszi amnesztia nem vonatkozott. Az 1963-as amnesztiát – mely összességében 6418 főt érintett – hivatalosan maga Kádár jelentette be a Parlamentben 1963. március 21-én.

Kurcz Béla: *Volt egyszer egy amnesztia* – 1963, http://www.168ora.hu/itthon/volt-egy-szer-egy-amnesztia-1963-431.html (Utolsó letöltés: 2015. július 29.)

[13] A két ország kapcsolatait érintő, ha nem is legfontosabb, de diplomáciailag mindenképpen legkínosabb kérdése Mindszenty bíboros ügye volt. Mindszenty József esztergomi érsek 1956. november 4-én politikai menedékjogot kért és kapott az Egyesült Államok budapesti követségén. Akkor még nem sejthette, hogy az majd másfél évtizeden át kényszerlakhelye marad. (A nemzetközi jog szempontjából a magyar vezetés okkal kifogásolta az amerikai eljárást, hiszen a követségen nyújtott menedék ellentétes volt

előfeltételeként megjelölt – pénzügyi kérdések, a kölcsönös követelések ügye volt.[14] Bár 1965-ben a vietnami háború miatt e megbeszélések félbeszakadtak, a kétoldalú tárgyalások hangneme mégis ekkor szabadult meg a jellemzően politikai sallangokból álló retorikától; így kerülhetett előtérbe a profibb, korrektebb diplomáciai magatartás és politizálás.

A pragmatikussá váló magyar–amerikai interakcióban, ellentétben Keith C. Smith állításával, Szent István koronájának ügye hamarosan ismét és folytonossággal jelent meg. 1964 decemberében Szilágyi Béla külügyminiszter-helyettes érdeklődött a regáliák „hollétéről", melyre amerikai részről 1965. január 6-án negáltak, megismételve, hogy „megfelelő időben, az országok közötti kapcsolatok megfelelő alakulása esetén" visszaszolgáltatják azokat.[15] Később, a vietnami konfliktus okozta diplomáciai pauza után újrainduló, 1969/70-es kétoldalú tárgyalások[16] napirendjén a koronaékszerek ügye, ha nem is prioritásként, továbbra is szerepelt. A magyar fél által ismétlőleg artikulált kérés így vált Washington számára reálisan újragondolandó kérdéssé. A „Kissinger Kissingerjeként"[17] is emlegetett befolyásos tanácsadó, Helmut Sonnenfeldt által 1971. június 5-én Henry Kissinger nem-

a nemzetközi joggal, s egyben az USA diplomáciai szokásaival is). 1958-ban, XII. Pius pápa halála okán végre alkalom kínálkozott Mindszenty Rómába rendelésére, mely megoldást jelentett volna, ám a bíborost nem lehetett távozásra bírni.

Borhi László: *A magyar–amerikai viszony változásai, 1957–1978. História,* 2004/8.

[14] Az amerikai fél ekkor 111 millió dolláros követelést állított a magyar fél – restitúciós (helyreállítási) igényekkel együtt – 53 millió dolláros követelésével szembe. A rendezetlen anyagi ügyek (az 1945 előtti hiteltartozások rendezése, az 1945 utáni államosítások utáni kártérítés) mielőbbi lezárása alapvető magyar érdek volt, hiszen ez előfeltétele volt a most favoured nation (MFN) – a magyarban leggyakrabban „legnagyobb kedvezmény elveként" előforduló – státus elnyerésének.

[15] MNLOL 4-10 00255/11-es jelzettel.

[16] Alfred Puhan budapesti amerikai nagykövet szerint ezen időszakban zajlott „az abnormális kapcsolatok normálissá fejlődése", melyben „két ennyire különböző ország között [...] a szimbolizmus olykor fontosabb volt, mint maga az adott történés". G. Lewis Schmidt 1990. januári életút-interjúja Alfred Puhan korábbi budapesti amerikai nagykövettel a The Association for Diplomatic Studies and Training (ADST) Foreign Affairs Oral History Projectje keretében, http://www.adst.org/OH%20TOCs/Puhan,%20Alfred.toc.pdf (Utolsó letöltés: 2015. július 29.)

[17] Daniel Möckli: European Foreign Policy during the Cold War. Heath, Brandt, Pompidou and the Dream of Political Unity. London, 2009, I. B. Tauris, 179.

zetbiztonsági tanácsadó számára készült feljegyzésében az alábbiakat olvashatjuk: „A korona a magyar nemzet tulajdona, és magyar nemzeti kincs, mely a második világháború vége felé került amerikai őrizetbe. A Magyarországon fennálló megoldatlan helyzet és a krónikusan feszült amerikai-magyar viszony időszerűtlenné tette a korona visszaadásának kérdését, s így az az USA-ban maradt megőrzésre. Hosszúra nyúlt koronaőrizetünk és annak végleges hazatérése rengeteg érzékeny szemponttal bír. Az utóbbi években, ahogy az Egyesült Államok és Magyarország közt a kapcsolatok fokozatosan javultak, a magyar kormány felvetette a korona visszajuttatásának ügyét. Hivatalosan utoljára 1965-ben vetették fel, de beszélgetésekben az óta is újra és újra szóba kerül. A magyarok bizonyosak abban, hogy megértjük afeletti aggodalmukat, hogy 'valamikor' visszakapják. [...] Múlt évben [1970 – K. J. E.] Szent István születésének millenniumát ünnepelték, s egyáltalán nem váratlanul voltak sajtótalálgatások, hogy az USA komolyan fontolgatja Szent István koronájának visszaadását, mely 1945 májusában [a hónap, mint láttuk téves – K. J. E.] került az amerikai erők kezére. Ezen spekuláció, visszahatásként, az amerikai magyarok érdeklődések áradatát indította el, követelve, hogy ne szolgáltassuk vissza a koronát."[18]

Sonnenfeldt ezután sorra vette a korona visszaadása mellett és az ellen szóló érveket. Utóbbihoz, legfontosabbként, annak az amerikai belpolitikára gyakorolt hatását emelte ki: az amerikai magyar szavazatok legnagyobb részének elvesztését, illetve az egyéb „rab nemzetek [*Captive Nations*, az amerikai, a szovjet zónából menekült kisebbségek – K. J. E.]"-re gyakorolt negatív hatást. A visszaadás ellen szólt továbbá, hogy a „kormányzati/alkotmányos hatalom legfőbb szimbólumaként" a koronának nem Kádárékhoz, hanem egy későbbi, legitim kormányzathoz kellene majd visszatérnie az 1945-től való (meg)őrzés morális lényegével összhangban; s hogy a korona egy kelet-európai rezsimnek történő visszaadása a hidegháborús status quo elismerését jelentené; végül hogy a korona, az amerikai–magyar kapcsolatok további fejlődése után kellene hogy hazatérjen. Ezekkel szemben, a Sacra Corona visszaadása mellett szólt, hogy „a belpolitikai problémák most – 25 év után – kezelhetők", s hogy „a külügyi kapcsolatok szempontjából megen-

[18] Foreign Relations of the United States, 1969–1976, Volume XXIX, Eastern Europe, Eastern Mediterranean, 1969-1972, 116. dokumentum. https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1969-76v29/d116 (Utolsó letöltés: 2015. július 29.)

gedhető egy szimbolikus gesztus Kelet-Európa legliberálisabb rezsimje felé".[19] A tanácsadó vizsgálódásának gyakorlati szempontból legérdekesebb része a feljegyzés végén található: „Puhan nagykövet [Alfred Puhan budapesti amerikai nagykövet – K. J. E.] az év elején javasolta, hogy fontoljuk meg, hogy egy erre alkalmas pillanatban, adjuk át a koronát a Vatikánnak megőrzésre, s a majdani végső visszaadásra. (Az analógia a Mindszenty bíborossal kapcsolatos kérdéshez nyilvánvaló.)[20] Egy ilyesfajta köztes lépés a minimumra csökkentené hazai problémáinkat, s megszabadítana minket a koronától, mint problémától a Magyarországgal fennálló kétoldali kapcsolatainkban."[21]

Helmut Sonnenfeldt Henry Kissingernek készített memója így több dolgot is egyértelműsít: egyrészt Washingtonban érzékelték a Szent Korona ügyének Budapest számára jelentős szimbolikáját; másrészt látták és értették ezen kérdés problematikáját, mind a kétoldalú kapcsolatokban, mind az amerikai belpolitikában; harmadrészt látva az előző években történt pozitív elmozdulást a magyar–amerikai interakcióban, a Nixon-adminisztráció maga is kereste a kérdés(kör) lezárásának lehetőségét. Utóbbit azért fontos kiemelni, hogy egyértelműsítsük, Szent István koronájának Magyarországra való visszajuttatásának gondolata nem a Carter-kormányzattól ered, s már jóval 1978 előtt gyakorlati problémaként merült fel.

A következő évek kétoldalú történései azután egyre inkább kedvező politikai környezetet teremtettek – a korona ügyének is. 1972 nyarán, a két ország történetében először, Budapestre látogatott William P. Rogers amerikai külügyminiszter, akinek magyarországi, legfőképp kollégájával, Péter Jánossal (akivel már 1970-ben az ENSZ közgyűlésén találkoztak) folytatott tárgyalásai nyomán végre megnyílhattak az amerikai magyar konzulátusok és egy kereskedelmi kirendeltség New Yorkban. Kevesebb mint egy évvel később, 1973 márciusában, Vályi Péter miniszterelnök-helyettes pedig

[19] Uo.

[20] A mind az amerikai, mind a magyar fél számára politikailag (az amerikai nagykövetség munkatársainak fizikailag is) kényelmetlen helyzetet VI. Pál pápa közreműködésével sikerült megoldani. A pápa Mindszentyt „a történelem áldozatává" nyilvánította, a kommunizmus áldozata helyett, s visszavonta politikai ellenfeleinek kiátkozását. Cserébe a magyar kormányzat engedélyezte, hogy 1971. szeptember 28-án elhagyja az országot, az osztrák határon át nyugatra távozzon.

[21] https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1969-76v29/d116

immár a vagyonjogi követelések zömét rendező megállapodást írhatott alá Washingtonban; pontot téve ezzel az 1964-ben megindult kétoldalú tárgyalások egyik legfontosabb kérdéskörére.[22] Ugyanekkor, 1973 tavaszán, a fentebb idézettekkel teljes összhangban, Rogers elismerte Péter Jánosnak, hogy Washington részéről korábban már felmerült a korona a Vatikánon keresztül, közvetítéssel való visszaadásának gondolata, de a Vatikán „nem volt hajlandó a közvetítő szerepét vállalni".[23]

1974-re az addig megvalósult előrelépések tudatában a Politikai Bizottság (PB) Richard Nixon budapesti meghívása mellett döntött.[24] Az amerikai elnök magyarországi meghívása – melyre csak olyan helyzetben kerülhetett sor, melyet a magyar pártvezetés legfelsőbb grémiumai a magyar-szovjet viszony szempontjából legalábbis neutrálisnak ítéltek – ugyan hamarosan aktualitását vesztette, lévén Nixon 1974. augusztus 9-én lemondott (így kerülve el a Watergate-botrány miatt kilátásba helyezett kongresszusi számonkérést),[25] mégis a meghívás ténye jelzi, mekkora változás állt be a magyar–amerikai kapcsolatokban egyetlen évtized alatt.

[22] Borhi, 2004.

[23] MNLOL 4-10 00255/11

[24] Nixon még elnöksége elején, 1969 augusztusában járt Romániában, és találkozott Nicolae Ceauşescuval. Ceauşescu azonban 1968 óta bizonyította, hogy külpolitikájában a Szovjetunióétól eltérő utakon jár, s ebben alapvetően eltért Kádártól, aki a legkisebb elhajlást sem mutatta a szovjet vezetés által megkívánt külpolitikai irányvonaltól. MNLOL 4-10 00255/11

[25] A Watergate-botrány arról az irodaépületről kapta a nevét, melyben a Demokrata Párt főhadiszállása volt található, s ahol 1972. június 17-én este egy csapat – a republikánus elnök érdekében tevékenykedő – titkos ügynök bukott le. Az eset – mely önmagában nem vezetett volna Nixon bukásához – az év őszétől kapott fokozott figyelmet, mikor először a *Washington Post*, majd általában a keleti parti média felkapta az ügyet. Az ugyanekkor meginduló bírósági vizsgálat során John Sirica szövetségi bíró mindent elkövetett, hogy bizonyítsa az elnök közvetlen környezetének (White House Staff) érintettségét. Végül egy 1973. július 14-én elhangzott vallomás, mely a lehallgatások kapcsán beismerte, hogy – az 1969–71-es periódust kivéve – Nixon minden munkamegbeszélését automatikusan rögzítették, vált az igazi botránykővé. A viharrá dagadó botrányt s a biztosra vehető személyi felelősségre vonást látva, Richard Nixon lemondott. (2005 júniusában derült fény a lavinát elindító titokzatos hírforrás, Deep Throat – „Mély torok", egy korabeli pornófilm címe után – kilétére. A kilencvenegy éves Mark Feld, az FBI akkori igazgatóhelyettese maga ismerte el az eseményekben játszott szerepét.) Paul Johnson: *Modern Times – A History of the World from the 1920s to the Year 2000.* London, 1999, Phoenix Giant, 651?653.

E pozitív történések azután a korona kérdésének Budapest részéről való egyre határozottabb, markánsan ismételt felvetését indukálták. 1975. augusztus 1-jén Helsinkiben a magyar külpolitika élén Péter Jánost követő Puja Frigyes találkozott az ekkor már kettős hivatalt – külügyminiszter és nemzetbiztonsági tanácsadó – viselő Henry Kissingerrel. Kettejük megbeszélésén Puja felvetette a korona visszaadásának kérdését, melyre válaszul Kissinger megígérte, hogy megvizsgálják ennek lehetőségét.[26] Kilenc hónappal később, 1976. május 4-én a Gerald Fordnál udvariassági látogatást tevő Szekér Gyula, a minisztertanács elnökhelyettese tette fel a kérdést; Ford elnök ekkor azt mondta, hogy a magyar kérés érdemi vizsgálatára majd csak az az évi választások után kerülhet sor.[27] Magyar források szerint az ugyanekkor budapesti látogatásról visszatérő Jonathan Brewster Bingham képviselő már nyíltan a „korona feltétel nélküli visszaadását" javasolta.[28] Bár a Nixon alelnökéből annak lemondásával elnökké lett Gerald Ford a nyílt megmérettetésen alul maradt Jimmy Carterrel szemben, s így Szent István koronája ügyének vizsgálatára a Ford-adminisztráció részéről végül nem kerülhetett sor, maga a kérdés immár folytonos volt az amerikai–magyar bilaterális kapcsolatokban – ekként került a Carter-kormányzat elé.

Az 1977-es esztendő, Carter elnök első hivatalban töltött éve, a Sacra Corona történetében a korona visszaadása gyakorlati előkészítésének (s mint látni fogjuk, majdnem egyben a korona de facto hazatérésének) éve. Több mint két és fél évtized távlatából abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy pontosan azonosíthatjuk e történelmi végjáték amerikai kulcsszereplőit. Először is ott volt Philip M. Kaisert, aki, miután „Carter 1977-ben kinevezte nagykövetnek Magyarországra [...] segített elnyerni az adminisztráció jóváhagyását Szent István koronájának Budapestre való visszatéréséhez".[29] Kaiser gyakorlatilag összefogott Cyrus R. Vance[30] külügyminiszterrel, akivel „a Johnson-adminisztráció óta barátok voltak", továbbá Vance tanácsadójával, Matthew Nimetz-cel („aki ezt követően a kongresszus elé küldött, a korona visszaadását javasló memorandumot írta")[31] és Thomas Gerth-tel (aki ekkor az SD magyar ügyekért felelős vezetője volt),[32] hogy meggyőzzék Carter elnököt, „a korona visszaszerzése a hidegháború kiéleződése idején bátoríthatja Magyarországot a Nyugat felé való nyitásban".[33] Befolyásuk eredményeként Jimmy Carter már 1977 júliusában jelezte Helmut Schmidt nyugatnémet kancellárnak, hogy a korona visszaadására készül, mely közlésről azután a magyar fél is hamarosan értesült. 1977. július 22-én dr. Manfred Schüler, Schmidt kancellári hivatalának államtitkára „a legszigorúbb titoktartás mellett" jelezte, hogy a Schmidt–Carter-találkozón az amerikai elnök elmondta, hogy bár a korona visszaadásának „bizonyos belpolitikai nehézségei vannak, de ő a maga részéről elhatározta, hogy az ottani magyar emigráció és egyéb ezekkel szimpatizáns körök minden erőfeszítése ellenére" a királyi koronát visszaadják Magyarországnak. Az informális német közlés augusztus 18-án vált hivatalossá, amikor is bemutatkozó látogatása alkalmával Phil Kaiser tájékoztatta Nagy János magyar külügyminiszter-helyettest,[34] hogy a korona visszaadásának ügye „döntő fázishoz érkezett".[35] Találkozójukon Kaiser Washington részéről a továbbiakat illetően két (elő)feltételt fogalmazott meg: egyrészt hogy a koronát az amerikai nép adja vissza a magyar népnek („people to people"), s hogy ennek megfelelően „nem maradhatnak ki, de ne is domináljanak a kormányzati képviselők, hanem inkább a politikai, társadalmi és egyházi élet képviselői legyenek túlsúlyban"; másrészt az amerikai fél a koronának a budai várban való elhelyezését és a nemzetközi nyilvánosság számára való hozzáférhetőségét javasolta. Válaszul 1977. augusztus 26-án Nagy János kö-

[26] MNLOL 4-10 00255/11

[27] Uo.

[28] Uo.

[29] A *New York Times* nekrológjából, P. M. Kaiser, 93, Diplomat for Democratic Presidents, Is Dead. http://www.nytimes.com/2007/05/25/obituaries/25kaiser.html?_r=0 (Utolsó letöltés: 2015. július 29.)

[30] Morris Weisz 1992-es interjúja Kaiserrel a The Association for Diplomatic Studies and Training's Foreign Affairs Oral History Project – Labor Series számára. http://www.adst.-org/OH%20TOCs/Kaiser,%20Philip%20M.1992.toc.pdf (Utolsó letöltés: 2015. július 29.)

[31] Katalin Kadar Lynn: *The Return of the Crown of St.. Stephen and Its Subsequent Impact on the Carter Administration.* In: *East European Quarterly,* Vol. 34, No. 2, http://www.questia.com/library/journal/1G1-63126015/the-return-of-the-crown-of-st-stephen-and-its-subsequent (Utolsó letöltés: 2015. július 29.)

[32] Borhi, 2004.

[33] A *NY Times* Kaiser-nekrológja.

[34] Nagy János korábban, 1968 és 1971 között washingtoni magyar nagykövet volt. Nagy János: *A Szent Korona hazatérése. Zempléni Múzsa,* 2003/2, http://www.zemplenimuzsa.hu/03_2/nagy.htm (Utolsó letöltés: 2015. július 29.)

[35] MNLOL 4-10 00255/11.

zölte, hogy mindezen feltételek a magyar vezetés részéről elfogadhatók – igaz, a korona budapesti őrzésének helyét nem nevezte meg. Felsőbb szinten, egy hónapon belül, szeptemberben, az ENSZ-ben találkozva Cyrus Vance Puja Frigyes kérdésére válaszolva erősítette meg, hogy a korona viszszaadása hamarosan megtörténik.

1977 őszének elejére tehát egyértelművé vált, hogy Kádárék ismételt erőfeszítéseire válaszul hamarosan lezárul a magyar részről 1964 vége óta napirenden tartott Szent Korona és a regáliák kérdése. Az évek óta, adminisztrációkon keresztül lebegtetett amerikai elvi döntés megszületése ugyanakkor nagyon is gyakorlati kérdéseket vetett fel: pontosan ki és kinek, mikor és hol, milyen politikai propagandába ágyazva adja vissza a koronázási ékszereket, s mi legyen azok majdani magyarországi sorsa. Az augusztusban amerikai részről artikulált, s magyar részről elfogadott feltételek jelenthettek elvi egyezséget, a részletek konkretizálása azonban továbbra is kényes feladat volt, főként hogy a Sonnenfeldt 1971-es memójában megfogalmazott, az amerikai belpolitikát érintő ellenérvek legnagyobb részt továbbra is érvényben maradtak.

Kádár János a magyar kommunizmussal elvi, etikai, politikai vagy egzisztenciális okokból szembenálló amerikai magyarság körében nem egy volt a szovjetek kelet-európai helytartói közül, hanem a zsarnokság és elnyomás archetípusa, annak legkiáltóbb szimbóluma, az ember, akit nem egyszerűen politikai eszközökkel, de nyílt, szovjet katonai agresszióval helyeztek az ország élére. A Kádárral és rendszerével folytatott diskurzus s még inkább az annak irányába tett bármely gesztus sokak szemében árulásnak tűnt, tágabb értelemben nemcsak a rendszerrel szembehelyezkedő magyar emigránsok, de egyben a keleti blokk más országainak emigránsai számára is. A korona visszaadásában így két szimbólum, Szent István koronája és Kádár személye került összeütközésbe. Előbbi az ezeréves történelmi tudat és alkotmányosság, utóbbi az ezekkel való erőszakos szakítás megjelenítőjeként. Hogy a Carter-adminisztráció szándékai szerint a korona visszaadásában maga a történelmi aktus válhasson szimbólummá, Kádárt mint negatív jelképet minimálisan is halványítani kellett, a Sacra Corona hazatérésében pedig az „államtól államnak" formalitás helyett a „people to people" visszajuttatás ünnepélyességét kellett hangsúlyozni.

Az első amerikai tervek szerint a koronát és a regáliákat 1977. december 3–4-én adták volna át Budapesten,[36] ám ez az időpont hamarosan, már 1977. november 2-án tarthatatlanná vált, s Philip Kaiser jelezte, hogy a

korona hazatérése bizonyosan késedelmet szenved.[37] Az ekkor az V. Területi Főosztályról Bartha Jánossal Wilgis első beosztottja kíséretében egyeztető amerikai nagykövet rögzítette, hogy az átadás helyszíne Budapest, melyen belül – nyilván kormánya nevében – helyszínként a Parlamentet javasolta. A nagykövet azt is jelezte, hogy 1978 elején Vance külügyminiszter esetleges lekötöttsége miatt talán Averell Harriman (korábbi moszkvai amerikai nagykövet) lesz az, aki Carter elnök külön megbízottjaként Budapestre kíséri Szent István koronáját.[38] Ugyanezen a megbeszélésen a magyar fogadóbizottság összetételét érintve Kaiser „kissé félszegen felvetette", hogy annak vezetője esetleg nem egy „nemzetközileg jól ismert személy" lesz-e.[39] Bár a magyar irat szerint a nagykövet nem nevezte nevén Kádárt, mégis bizonyossággal kijelenthető, hogy a Nyugaton addig gyakran csak „Budapest mészárosaként"[40] említett magyar főtitkárra célzott.

Kádár részvétele az átadási ceremónián amerikai szempontból nem gyakorlati, hanem bel- s egyszersmind külpolitikai és diplomáciai kérdés volt – fajsúlyukat tekintve ebben a sorrendben. Hogy mennyire így volt ez, jól mutatja az 1977 novemberében hirtelen egymásra torlódó események sora. A Kaiserék november 2-ai egyeztetését követő napon, 3-án, egy a zárt körben ekkor ismertetett elnöki döntéssel egyet nem értő ohiói képviselőnő, Mary Rose Oakar kiszivárogtatta a Carter-adminisztráció döntését a sajtónak, melynek eredményeként azt november 4-én kényszerűen nyilvánosságra hozták, holott az eredeti tervek szerint a hivatalos bejelentésre csak néhány nappal a korona Budapestre való érkezése előtt került volna sor.[41] Az Amerikában felzúdulást és sokak részéről tiltakozást kiváltó ad hoc helyzetben Kádár saját rendszere szimbólumaként még inkább „kiélesedett", s személyes megjelenése vagy távolmaradása egyre inkább a közelgő átadás központi elemévé vált.

---

36 Ezt 1977. október 27-én jelezték Pujának. MNLOL 001100/14

37 MNLOL 001100/13

38 Uo.

39 Uo.

40 A távolról sem hízelgő „Butcher of Budapest" címet a nyugati zsurnalizmusban valójában több, az 1956-os forradalom és szabadságharc véres leverésében aktív személyre is alkalmazták: szovjet részről Hruscsovot, Mikojant és Andropovot is nevezték így.

41 MNLOL 001100/15 és Nagy, 2003.

„Miután az Egyesült Államok és Magyarország megegyeztek a korona visszaadásának új időpontjában [ez volt 1978. január 6–7. – K. J. E.], Washingtontól egy rendkívül kényes feladatot kaptam, nekem kellett közölnöm a magyar kormánnyal, hogy Carter elnököt rendkívül kényelmetlenül érintené, ha a korona hazatérésének ünnepségén Kádár megjelenne. [...] A válasz nagy hatást tett [rám]: Kádár megértette a helyzet érzékenységét, [és közölte, hogy] nem lesz jelen. Figyelemre méltó gesztus volt ez, mely Kádár érett politikusi lényét tükrözte."[42] Bár korábbi – 1987-es és 1992-es – interjúkban Kaiser nem említette e lényeges megbeszélést, önéletírásában mégis részletesen felidézi az ezt követően a történelmi tudatba beépült epizódot. A hozzáférhető magyar dokumentumokból csak nehezen azonosítható/pontosítható, legvalószínűbben 1977. december 8-án lezajlott találkozóra a Politikai Bizottság – az alábbiakban részletezett – 1977. december 13-ai ülésén maga Kádár János is utalt.[43] A külügyi és PB-anyagok, valamint Kaiser memoárjának összecsengő részletei alapján kijelenthetjük, hogy 1978. január 6-át tekintve Kádár (bármely formában való) szereplése 1977 novemberével kulcselemmé vált, s Washington, budapesti nagykövetén keresztül, közvetlenül a magyar premiernél, az elnök személyes kéréseként igyekezett együttműködést elérni. Lévén, hogy több mint két évtized alatt senki és semmi nem cáfolta Phil Kaiser későbbi visszaemlékezését, el kell fogadjuk, hogy a szinte notóriusan reálpolitikus Kádár saját döntéseként maradt távol a magyar–amerikai kapcsolatokban (onnantól majd egyértelműen) origóként említett eseménytől.

Találgatások és közelítések helyett abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a december 13-ai PB-ülés jegyzőkönyvébe tekintve megismerjük nemcsak Szent István koronája hazatérése részleteinek véglegesítését, de Kádár János személyes iniciatíváit és helyzetértékelését is. Bár az ülést vezető Biszku Béla szavaiból – „Azt kellene tudnunk, hogy milyen szintű küldöttség jön, s ki az elnök megbízottja, attól függ, hogy milyen fogadóbizottságot bízunk meg. Ameddig nem tudjuk, nagyon nehéz eldönteni. [...] Nem volna-e elegendő, ha az Elnöki Tanács elnöke fogadja őket?" – még jó néhány véglegesítésre váró, bizonytalan részlet bontakozik ki, ekkor dőlt el, hogy magyar részről kik lesznek majd jelen az ünnepélyes átadás-átvételen. A Politikai Bizottságban megállapodtak, hogy a koronát Apró Antal veszi át a Parlament kupolacsarnokában,[44] a különböző társadalmi szervezetek képviselői (összesen 200 fővel terveztek)[45] „mellett" pedig Aczél György, Trautmann Rezső, Pozsgay Imre, Puja Frigyes, Péter János, Miklós Imre lesznek jelen – Lázár Györgyöt, az eredeti reptéri fogadás helyszíne helyett épp Biszku javasolta a Parlamentbe.[46] Látható vagy még inkább: feltűnő, hogy Kádár neve vagy bármely szerepe az ünnepség kapcsán fel sem merült. Ezen hiátus véleményem szerint – Phil Kaiser visszaemlékezésével összhangban – pontosan abból fakad, hogy Kádár (legkésőbb ekkorra) már elfogadta és jelezte távolmaradását az eseménytől, mely döntéséről még valamikor az ülés előtt informálták a PB tagjait.

Az ünnepi alkalom részleteinek és a kapcsolódó feladatok magyar részről – a lehetőségekhez mérten – történő minél pontosabb tisztázása és meghatározása ekkor valójában már sürgető kötelesség is volt. Kölcsönös megállapodás alapján ugyanis Amerikában 1977. december 13-án éjfélkor, Magyarországon pedig 14-én reggel, a külügyminiszteri megegyezés tényét röviden rögzítő, előre egyeztetett kommünikét adtak ki. Kádár a PB tagjainak elmondta, hogy Kaiser előző hét csütörtökén (a már említett 1977.

42 Philip M. Kaiser: *Journeying Far and Wide: A Political and Diplomatic Memoir.* New York, 1992, Charles Scribner's Sons, 287.

43 MNLOL 288. f. 5/733. ő. e. (A PB 1977. december 13-ai ülésének jegyzőkönyve, a 3. pont a korona körüli teendők – a 32. oldaltól a 35. oldalig. A hétoldalas *Javaslat* mellé csatolták a közlemény tervezett szövegét. Jelenleg – 2014 ősze – 3 oldal továbbra sem jeleníthető meg a DigitArchivban.)

44 Némi iróniát sem nélkülöznek Kádár Jánosnak a helyszínt mérlegelő szavai: „Felmerültek technikai problémák, hol legyen az átvétel. A Központi Bizottság székházába nem hívhatjuk őket. A Parlamentben kell megfelelő helyet biztosítani, a kupolacsarnokban nem lehet, mert az 2050-ben sem lesz kész. A Hősök terén is öt éve állnak az állványok, a szobrokat is elvitték, ennek is utána kell már nézni. [...] Legfőbb népképviseleti szervünk a Parlament és a Hazafias Népfront. Valójában a Parlament is népfrontépület. Ilyen égisz alatt bonyolódjék le az átvétel." MNLOL 288. f. 5/733. ő. e.

45 Kádár alapvetően csak a majdani végleges amerikai delegáció szintje és létszáma tudatában kívánta annak fogadását és a jelenlevők szintjét meghatározni. Egyházi vonalon itt jelezte, hogy mivel a katolikus egyház esik latba a legnagyobb hangsúllyal, így a többi egyház bevonására csak nagy létszámú amerikai küldöttség fogadása esetén van szükség. Ahogy lakonikusan fogalmazott: „Ha szűkebb, akkor elég Lékai." MNLOL 288. f. 5/733. ő. e.

46 MNLOL 288. f. 5/733. ő. e.

december 8-án) még az azon a héten való közlést indítványozta, de Kádár kérte annak későbbre halasztását. Az ennek kapcsán a magyar főtitkár által előadottakból ismerhetjük meg Kádár János saját helyzetértékelését:

„Mondtam, hogy nekünk is vannak eljárási szabályaink, ezt meg kell várni. Ezt azért említem, hogy legyünk velük egy kis türelemmel. Maga az elnöki döntés is bizonyos belpolitikai nehézségeket váltott ki náluk. Ne csak arra gondoljunk, hogy a magyar emigráció – legalábbis a hivatalos politikai emigráció – dühös az elnök döntése miatt, azt is bizonyos mértékig figyelembe kell venni, hogy az ellenzék hogyan reagál, a demokrata párton belüli ellenzék hogy áll az adminisztrációval szemben. [...] Gondoljunk a Panama-szerződés jóváhagyására, a SALT-tárgyalásokról nem is beszélve, vagy a közel-keleti dologban, az energia-kérdésben – mindezekért támadják az adminisztrációt. Most ezekre púpként magukra vállalták a koronaékszerek ügyét. Ezért van részükről idegesség, kapkodás, sürgetés. [...] Most nézzük a mi oldalunkról. Innen nézve a dolgot a koronázási ékszerek visszaadását a Magyar Népköztársaság politikai sikerének tartom. Olyan helyzet állott elő, amikor az USA elnöke és kormányzata számára már tarthatatlanná vált, hogy náluk legyen, s úgy döntöttek, hogy visszaszolgáltatják a magyar népnek. [...] A magyar valóságot tudomásul veszik, a Magyar Népköztársaság tekintélyét ismerik el. Sok ilyen folyó, napi ügyben nemzetközi ügyekben kedvezően éreztetni fogja hatását a mi ügyünk javára. [...] Még egy politikai észrevétel. A szocialista világban ez az esemény teljesen jelentéktelen, vagy éppen negatív visszhangot vált ki; ezzel is számolnunk kell."

Lefejtve az idézettekben csak minimálisan megjelenő politikai sallangot/ideologikus beszédmódot, egy rendkívül világos és realista helyzetértékelést látunk. Nyoma sincs bármely, az általam a bevezető részben citált „személyes érintettségnek", „kudarcnak" s még kevésbé azok „a hatvanhat éves pártfőtitkár fizikai és szellemi leépülését" eredményező hatásának. Természetesen nem zárható ki, hogy Kádár Jánost emberként (hiúságában?) bánthatta Carter kérése, az viszont bizonyosan kijelenthető, hogy Kádár politikusként tisztában volt saját rendszerének külpolitikai sikerével. Fontos kiemelni, hogy e sikert direkt módon a magyar–amerikai, áttételesen pedig a Nyugathoz fűződő kapcsolatokban, s még véletlenül sem a szocialista táboron belül prognosztizálta. Az MSZMP elitje pontosan látta, hogy míg 1963-ban kompromisszumokkal is csak rendszere kényszerű elfogadását volt képes elérni, addig 1977/78-ra a Magyar Népköztársaság az Amerikai Egyesült Államok legitim partnerévé vált. „Magyarország politikai sakk-

mestere"[47] pontosan tudta, hogy a politika sakktábláján egy lépés hátra olykor több lépéssel vihet közel a győzelemhez. Kádár, paradox módon, a Szent Korona és a koronázási ékszerek hazatérésének végjátékában éppen passzív elfogadásával (távolmaradásával) volt nagyon is jelen egy hosszúra nyúlt, leginkább magyar részről jelentőségteljes, bilaterális ügy sikeres lezárásában.

Kilépve így a téves (és/vagy prekoncepciózus) megközelítések ködéből leszögezhetjük, hogy Kádár János 1978. január 6-ai távolmaradása a rá oly jellemző reálpolitizálás integráns eleme volt.[48] Ugyanekkor a Politikai Bizottság idézett ülésének jegyzőkönyve mégis rejt egy ritkán (sohasem?) felvetett kérdést. Ugyanis egy dolog, hogy Kádár Carter elnök kérésének megfelelően nem jelent meg az átadási ünnepségen, ez azonban nem zárta ki, hogy fogadja az amerikai küldöttséget. Ahogy a jegyzőkönyvben rögzített *Javaslat*ban is szerepel: „A korona átadásának napján délelőtt az amerikai küldöttség vezetőjét és néhány tagját fogadja Kádár János elvtárs. [...] amikor Kádár János elvtárs fogadja az amerikai delegáció vezetőjét és néhány tagját, legyen jelen magyar részről az MTI, az MTI fotó, a TV híradó, továbbá a külföldi hírügynökségek és televíziós társaságok munka-

[47] Kádárt a *Time* 1986. április 11-ei számának címlapján nevezték így. *Kádár's Legacy – An Interview with Hungary's Political Chess Mater („Kádár öröksége – Interjú Magyarország sakkmesterével"). 1986: Kádár János nagyinterjút ad a Time-nak.* Index, 2008. augusztus 11. http://index.hu/belfold/tegnapiujsag/2008/08/11/1986_kadar_janos_nagyinterjut_ad_a_time_nak/ (Utolsó letöltés: 2015. július 29.) An Interview with Kadar. A Communist who does it his way candidly assesses his aims and achievements. Time, 1986. augusztus 11. http://content.time.com/time/magazine/article/0,9171,962001,00.html (Utolsó letöltés: 2015. július 29.)

[48] Ismét Borhi László a Kádár-centenárium évében írt cikkét idézve: „Kádár ugyan hangoztatta, hogy hajlandó pragmatikusan közelíteni külpolitikai kérdésekhez, sőt reálpolitikusnak tartotta magát, de az ideológia fontos része volt külpolitikájának." Borhi, 2012, 36.

A magam részéről – saját kutatásaimra, megközelítésemre és értelmezésemre hagyatkozva – ezt a következők szerint fogalmaznám át: a szovjet/bolsevik kommunista ideológia keretén belül Kádár János reálpolitikus volt, született pragmatistaként közelítve politikai kérdésekhez és problémákhoz. Kovács László korábbi külügyminiszter szerint a kádári külpolitika egyik alappillére épp azon megközelítés volt, hogy „semmi olyat nem érdemes tenni, ami gyakorlati hasznot nem hoz, de Moszkvát ingerli", ám ez egyáltalán nem zárta ki a rendszer fenntartása szempontjából fontos, gyakorlati haszonnal járó kérdések tudatos vállalását akár a Kremllel szemben is. Interjú Kovács Lászlóval, 2014. 01. 28. Publikálatlan.

társai." A téma érdemi tárgyalásakor maga Kádár a következőképpen reagált: „Azt ajánlom, hogy Losonczi elvtárs fogadja a küldöttség vezetőjét. Ha az USA külügyminisztere jön ide, akkor fogadom, a küldöttséget nem. Ha az elnök külön megbízottjának külön megbízása van, hogy felkeressen, akkor fogadom. A küldöttséget fogadja Losonczi elvtárs." Mindezeket figyelembe véve a felmerülő probléma az, hogy ezek után a koronát Budapestre kísérő Cyrus Vance amerikai külügyminisztert Kádár János végül miért nem fogadta.

Bármi is befolyásolta a magyar főtitkár döntését, az valamikor az elkövetkezendő két hétben történt, és volt hatással Kádárra, ugyanis az 1977. december 28-ai PB-ülésen, az 1978. január 6–7-i budapesti program véglegesítése után, Kádár bejelentette, hogy 1978. január 1-től 21-ig szabadságon lesz, s hogy távollétében (jelzésértékűen?) Biszku Béla fogja helyettesíteni;[49] majd ennek megfelelően Kádár valóban nem vett részt a PB következő, 1978. január 10-ei, az amerikai delegáció látogatását értékelő ülésén.[50] A magyar–amerikai iratanyagból Kádár döntését befolyásoló esemény vagy – a korábbi programhoz képest – változás nem azonosítható. Lehetséges, hogy magyarázatként elegendő Kádár (szintén reálpolitikusi habitusához tartozó) pragmatikus megközelítése, mely Kovács László szerint „semmi olyat nem érdemes tenni, ami gyakorlati hasznot nem hoz, de Moszkvát ingerli"-ként[51] foglalható össze; s felmerül az ez idáig publikusan fel nem vetett (akár további kutatást igénylő) szovjet nyomás lehetősége. Úgy tűnik, a Kádár 1978. január 6-ai távolmaradásával kapcsolatos bármely „rejtély" helyett a főtitkári–külügyminiszteri találkozó elmaradása a valóban érdemi választ igénylő, negyed századdal később is megválaszolatlan talány.[52]

Szent István koronája és a regáliák hazatérésének története ugyanakkor az 1978 januárjában lezáruló folyamaton túlmutató jelentőségű. A magyar

[49] MNLOL 288. f. 5/734. ő. e.

[50] MNLOL 288. f. 5/735. ő. e.

[51] Interjú Kovács László korábbi külügyminiszterrel, 2014. 01. 28. és 02. 05. Publikálatlan.

[52] A Kádár–Vance-találkozó elmaradta még akkor is érthetetlen, ha az amerikai fél direkt módon nem kérte/kezdeményezte azt. A fentiekből egyértelmű, hogy a magyar főtitkár hajlandóságot mutatott az amerikai külügyminiszter fogadására, és politikailag teljesen illogikus (és szokatlan) lett volna nem élni a lehetőséggel – főként annak tükrében, hogy a későbbiekben hányan és hányszor próbáltak amerikai részről Kádár Jánoshoz el-/bejutni.

dokumentumokban ismétlődően a magyar–amerikai kétoldalú kapcsolatok fundamentumaként említett jelképes esemény lehet, hogy nem jelentett diplomáciai, jogi vagy gazdasági fundamentumot,[53] de biztosan fordulópont volt a két ország viszonyában. A Carter-adminisztráció által legitimizált Kádár-rendszer 1982. május 6-án, épp a (rendkívül szerencsétlen és félrevezető módon) kishidegháborúnak nevezett időszak közepén kapott direkt politikai (s egyben indirekt financiális) támogatást a hard liner Reagan-adminisztrációtól hazánk a Nemzetközi Valutalapba (International Monetary Fund – IMF) való felvételének megszavazásával.[54]

Kevéssé ismeretes, de ugyanennyire fontos tény, hogy az ekkor a fizetésképtelenség rémével szembenéző magyar gazdaság számára legjelentősebb hitelt az amerikai Manufacturers Hanover Trust biztosította.[55] A magyar részről 1967-ben, 1973-ban és 1978-ban ismétlődően felmerült,[56] szovjet részről mindannyiszor negált vagy megvétózott csatlakozás az 1978-ra jelentősen eladósodott, korábbi hiteleit immár csak újabb hitelekből finanszírozni képes kádári „magyar modell"[57] számára a túlélést, a rendszer más gazdasági eszközökkel, de azonos politikai paradigma alapján való fenntartását jelentette.

[53] Valójában 1978-ban gazdasági előrelépés is történt: az év nyarától Magyarországot – Romániához (1975) hasonlóan – évenkénti megújítással megillette a Washington által biztosított legnagyobb kereskedelmi kedvezmény elve, a most favored nation (MFN) státus. Ennek hatására az 1977-ben 54 millió dolláros magyar import, illetve 134 millió dolláros magyar export 1980-ra 122,3 és 241 millió dollárra rúgott. MOL KÜM TÜK 4-14 00375.

[54] Az ugyanekkor az USA-ban tartózkodó, a knoxville-i Energetikai Világkiállításon részt vevő Marjai Józsefnek, aki 1982. május 1-jén Ronald Reagannel is találkozott, május 5-én – tehát a hivatalos csatlakozást megelőző napon – maga az elnök jelezte, hogy Magyarország megkapta/megkapja a kért tagságot. MNLOL 4-14 001154/2.

[55] Ahogy ez több mint egy évtizededdel később a Magyar Nemzeti Bank 1989. május 25-ei, a történelmi, budapesti Bush-látogatást előkészítő anyaga szerint az 1982-es „likviditási válságunk" során a Manufacturers Hanover Trust volt az a bank, mely a magyar pénzügyi túlélés „legkritikusabb és legnehezebb hitelét vezette". MNLOL 4-1 4979-3.

[56] Nagy Csaba: *Magyarország csatlakozása a nemzetközi pénzügyi szervezetekhez.* Előadás. *Magyarország tényleg más?*-konferencia, PPKE-JÁK.

[57] A fogalom tartalmi evolúciójáról bővebben: Kávássy János: *„A magyar modell". A nyolcvanas évek Magyarországa az amerikai külügyi politikusok és szakértők szemszögéből, a magyar külügyi dokumentumok alapján. Khronosz,* 2, 2012.

Miközben Washington ilyesfajta politikai támogatása 1978 előtt szinte elképzelhetetlen volt,[58] az azt követő egy évtizedben ez meghatározóvá vált. Az 1989-re már évi 3 milliárd dollárnyi külső finanszírozást igénylő[59] „koraszülött jóléti államot"[60] 1984-től ugyan meghatározó módon japán, nyugatnémet, osztrák és finn bankok hitelezték, ám az USA súlya és befolyása az IMF-ben, illetve az 1982 nyara és 1989 tavasza között 17 kölcsönszerződésben összesen mintegy 1636 milliárd dollárt kölcsönző Világbankban (International Bank for Reconstruction and Development – IBRD)[61] cáfolhatatlan, s direkt módon járult hozzá a Kádár János, majd Grósz Károly vezette Magyar Népköztársaság gazdasági talpon maradásához. Ebből a nézőpontból Kádár 1977 decemberi szavai, mely szerint a korona hazatérése több „folyó, napi ügyben, nemzetközi ügyekben kedvezően éreztetni fogja hatását a mi ügyünk javára", nemcsak lényeg-, de jövőbe látónak is bizonyultak. Az 1983[62]–1984[63]-től a Nyugat felé tudatosan nyitó magyar külpolitikában a magyar–amerikai kapcsolatoknak meghatározó helyi értéke volt, hiszen a kapitalista világ vezető erejével ápolt egyre jobb és magasabb szintű kapcsolatok[64] referenciaként szolgál(hat)tak a Budapesttel dialógusra és együttműködésre kész más nyugati kormányok számára – egészen a rendszerváltásig. Lehet sommásnak vagy éppen túlzónak nevezni Kovács László megjegyzését – „Az összes szovjet blokk ország nem csinált annyit együtt, mint mi egyedül"[65] –, ám a tények makacs világában „a keleti blokk legliberálisabb államát" Kádár sajátos, részleteiben néha önellentmondó, globális céljaiban ugyanakkor koherens elképzelései irányították. E belső logikában a korona és a koronázási ékszerek hazatérésének sikere pedig fontos állomást jelentett egyszerre a szimbolikus, történelmi aktus saját jogán s lépcsőként újabb – hol kétoldalú, hol multilaterális – külpolitikai és diplomáciai sikerek felé. Igaz, hogy a kádári örökséget anyagi, politikai, szociális, morális és legfőképp talán pszichológiai teherként máig cipelő utókor nagyrészt épp ezen, a mi szempontunkból idézőjeles, „sikerek" foglyává vált, a fogyasztás és a szociális juttatások biztosítását és bővülését biztonsági kérdésként kezelő rendszer saját belső életében azok szerepe vitathatatlan.

[58] Kiváló példája ennek a lengyel csatlakozási kérelem elutasítása. Az USA számára Magyarországnál (mérete, lakossága, stratégiai elhelyezkedése és nem utolsósorban a nagyszámú amerikai lengyel emigráns miatt) hatványozottabban fontos Lengyelország felvételi kérelmét az Egyesült Államok elutasította. Ennek indoklásaként az ellenzéki vezetők fogva tartását és Jerzy Urban szóvivő „kemény" politikai nyilatkozatait (melyek nyilván a hivatalos lengyel álláspontot rögzítették) jelölve meg. MOL KÜM TÜK 4-10 003598

[59] MNLOL 4-1 4979-3.

[60] Berend T. Iván találó kifejezése.

[61] MNLOL 4-1 4979-3.

[62] 1983 szeptemberében Budapesten fogadták a CIA korábbi igazgatóját, későbbi amerikai elnököt, akkor Ronald Reagan alelnökét, George Busht. Bár a látogatás/fogadás tényét Moszkva hallgatólagosan tudomásul vette, az alelnök 1983. szeptember 21-ei bécsi, a jaltai világrendet nyíltan és hangosan negáló beszédével a Budapest irányában passzív szovjet magatartás alapvetően megváltozott. Mindezek ellenére 1983. október 6-án a Magyar Újságírók Országos Szövetsége Nemzetközi Szakosztályában Szűrös Mátyás – elszólásként vagy sem, de – az MSZMP formálódó, önállóbb külpolitikai gyakorlatáról beszélt. Minderről értesülve, 1983. október 28-án, Jurij Andropov éles hangú levelében rótta meg Kádárt, felvetve a Kreml számára legevidensebb kérdést: „Mi ez: végleges politikai naivitás vagy valami ennél rosszabb?" Huszár Tibor: *Kádár János politikai életrajza, II: 1957–1989.* Budapest, 2003, Kossuth Kiadó, 295–296.

[63] Az akkor az MSZMP Külügyi Osztályán dolgozó Kovács László szerint 1984 volt a magyar külpolitika „nagy éve", hiszen ekkor, egy évben látogatott Budapestre Bettino Craxi olasz, Margaret Thatcher brit, Helmut Kohl nyugatnémet és Wilfried Martens belga miniszterelnök.

[64] Az 1988 nyári washingtoni Grósz–Reagan-csúcs, majd egy évvel később, George Bush budapesti látogatása evidensen mutatja a bilaterális kapcsolatok fejlődését, s azok szilárdságát. Interjú Kovács László korábbi külügyminiszterrel, 2014. 01. 28. és 02. 05. Publikálatlan.

[65] Uo.

Török Gábor

ŐFELSÉGE KÜLÜGYMINISZTERE ÉS AZ ÚJ ANGOL „OSTPOLITIK" NYITÁNYA MAGYARORSZÁGON

GEOFFREY HOWE 1983-AS MAGYARORSZÁGI LÁTOGATÁSA

A magyar–angol reláció szempontjából eseménydúsra és különlegesre sikerült az 1983-as esztendő. Az év egyik fénypontja Geoffrey Howe brit külügyminiszter őszi, budapesti látogatása volt. A tanulmány elsősorban angol primer forrásokra[1] támaszkodva igyekszik megvilágítani az út jelentőségét és érdekes momentumait.

1983 februárjában Szarka Károly külügyminiszter-helyettes,[2] míg márciusban Melega Tibor külkereskedelmi miniszterhelyettes[3] látogatott Shakespeare földjére. Ugyanebben a hónapban utazott Londonba Marjai József miniszterelnök-helyettes is, aki Margaret Thatcher kormányfővel is tárgyalt. A brit titkosított források szerint a „kiszámíthatatlan"[4] és „szokat-

---

[1] A londoni külügyi források minimum 30 évre el vannak zárva a kutatók elől a Nagy-Britanniában érvényes titkosítási moratórium miatt. A szigorítást 20 évre tervezik csökkenteni, eddigi tapasztalataim alapján azonban a 30 évet sem sikerül tartani, azaz a magyar–angol kapcsolatokhoz tartozó, 30 évnél régebbi dokumentumok sem maradéktalanul kerültek még be a Brit Nemzeti Levéltárba, legalábbis a tanulmány írásáig. A 2000. évi „Freedom of Information Act" törvény 2005-ös megszületése óta azonban specifikus iratok kikérhetők azzal a kikötéssel, hogy nem tartalmaznak az angol (külpolitikai) érdekeket vagy egyes személyek jogait potenciálisan sértő információt. A jelen tanulmányban felhasznált titkosított, illetve ily módon titkosítás alól feloldott források nagy része ilyen, általam írt „Freedom of Information Act" kérvények révén jutottak el hozzám. Ezeket „Freedom of Information" kezdéssel jelölöm a lábjegyzetekben.

[2] A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár KÜM TÜK Anglia (a továbbiakban csak MNLOL) anyagában 6-135 00486 jelzettel.

[3] MNLOL 6-135 004564.

[4] Freedom of Information. Visit to the UK of Deputy Prime Minister Jozsef Marjai, 6–11 March. (Bryan Cartledge), Foreign Office Papers (A brit Külügyminisztérium iratai) ENH 026/1, 4.

lanul érdekes"[5] Marjai rendkívül pozitív benyomást tett a brit miniszterelnökre, ezzel megalapozva a további lendületet a két ország politikai kapcsolataiban.

A brit[6] külügyminiszteri látogatásról szóló elhatározás még Francis Pym és Puja Frigyes akkori külügyminiszterek idején született, 1983. áprilisi megbeszéléseiken tűzték ki a találkozó dátumát, mégpedig azon év szeptember hónapjának közepére.[7] A külügyminiszteri vizit ekkor már nem számított kuriózumnak a két ország kapcsolataiban: Peter Carrington, Margaret Thatcher kormányának első külügyminisztere már 1980 októberében Budapestre látogatott, míg Puja Frigyes 1982 januárjában Londonban viszonozta az aktust. Az 1983. nyári brit alsóházi voksolás miatt azonban ekkor még nem lehetett biztosan tudni, ősszel realizálódik-e az út, illetve egyáltalán létrejön-e egy esetleges kormányváltás miatt. A megmérettetésen az 1979 óta kormányzó Konzervatív Pártnak sikerült újra elnyerni a választók bizalmát, így Margaret Thatcher folytathatta kormányzását. A „Vaslady" azonban Francis Pym addigi külügyminiszter nélkül képzelte el a jövőt,[8] helyette korábbi pénzügyminiszterét, Geoffrey Howe-t nevezte ki a külügy élére.

Howe érkezésével a budapesti úthoz némi bizonytalanság társult, hiszen az FCO (Foreign and Commonwealth Office, a brit Külügyminisztérium

[5] Freedom of Information. Visit of Mr Marjai, Hungarian Deputy Prime Minister: 6–11 March 1983 (Mr. Goodison), Foreign Office Papers ENH 026/1.

[6] Anglia, illetve az angol szó felváltott használata Nagy-Britanniával, illetve a brit szóval, valamint az Egyesült Királysággal, esetleg Londonnal elsősorban a szóismétlés elkerülése végett történik. Célja nem Skócia, Wales vagy Észak-Írország jelentőségének kicsinyítése. A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában a források angol referatúra címszó alatt találhatók.

[7] Freedom of Information. Secretary of State's Visit to Hungary, Foreign Office Papers, ENH 027/3, 1.

[8] Francis Pym, aki egyébként a Védelmi Minisztérium élén is állt az első ciklusban, egy szokatlan nyilatkozattal verte ki a biztosítékot Margaret Thatchernél és a pártnál. A választási kampány kellős közepén Pym azon tézisét fejtette ki egy interjúban, miszerint nem lenne szerencsés egy túl nagy arányú kormánypárti győzelem. „A nagyarányú választási győzelmek összességében nem szülnek sikeres kormányokat", mondta Pym. A nehezen félreérthető nyilatkozat után nem meglepő, hogy Pym nem sokkal később távozott a kormányból. Margaret Thatcher: *The Downing Street Years.* London, 1993, HarperCollins, 294.

hivatalos angol elnevezése) új vezetője kijelentette, nem szeretne utazó külügyminiszter lenni,[9] és a szeptemberi dátum nagyon közelinek tűnt. Az út körüli bizonytalanságára utal egy FCO-dokumentum, melyet Malcolm Rifkin[10] államtitkár jegyzett június 16-án. Az iratban, melyben külügyminiszterétől kéri a budapesti út realizálását, Magyarországot a kelet-európai térség legliberálisabb és legérdekesebb országának nevezte.[11] Rifkind levelére, személyes kiállására aligha lett volna szükség, ha a szeptemberi dátum, illetve a budapesti út kapcsán minden rendben lett volna. Az FCO mindenesetre, egy *Daily Mail*-cikk után kénytelen volt tisztázni a bizonytalanságot. A félbulvár lapban megjelentek szerint a külügyminisztérium munkatársai próbálták meggyőzni Howe-t az út szükségességéről annak ellenére, hogy arra elődje, a Thatcher által nem kifejezetten kedvelt Francis Pym tett ígéretet.[12] A külügyminisztérium sajtóosztálya viszont pontot tett az ügy végére azzal, hogy megerősítette Howe útját és annak időpontját.

A látogatást azonban hamarosan egy geopolitikai esemény sodorta veszélybe, nevezetesen a Korean Airlines KAL 007 járatának szeptember 1-jei lelövése.[13] A 269 ember, köztük egy amerikai kongresszusi képviselő halálát okozó légi katasztrófa miatt a szeptember 12–14. közötti időszakra tervezett Howe-út is veszélybe kerülhetett, hiszen az esemény megváltoztatta az amúgy is ingatag nemzetközi környezetet. A Boeing lelövése és a Howe-látogatás közötti rövid intervallum miatt a kérdéssel (Howe ellátogat-e hazánkba vagy sem a tragédia után) kapcsolatos kevés írásos magyar külügyminisztériumi forrás áll rendelkezésre, melyből adódóan nehéz felmérni, a magyarok az államközi kapcsolatok szempontjából mekkora fajsúlyt tulaj-

[9] Freedom of Information. Wilson levele Greenwoodnak, 1983. 07. 18., Foreign Office Papers, ENH 027/3.

[10] Malcolm Rifkind 1982-től a Parliamentary Under-Secretary for State posztot töltötte be az FCO-nál, amit külügyi államtitkárra lehetne lefordítani.

[11] Freedom of Information. Malcolm Rifkind levele Geoffrey Howe-nak. Foreign Office Papers, ENH 027/3

[12] A cikket idézi: Freedom of Information. Wilson levele Greenwoodnak, 1983. 07. 18., Foreign Office Papers, ENH 027/3.

[13] 1983. szeptember 1-jén a koreai légitársaság repülőgépe a szovjet légtérbe tévedt. A civileket szállító Boeing 747-230 B gépet két Kaliningrad R8 rakéta semmisítette meg, ezzel halálba küldve a fedélzeten levő 246 utast és 23 fedélzeti személyzetet. Forrás: http://en.wikipedia.org/wiki/Korean_Air_Lines_Flight_007 (Utolsó letöltés: 2015. július 29.)

donítottak az eseménynek, mennyire érezték veszélyben a budapesti utat. Augusztus közepén, Howe-t budapesti útjára felkészítő két irat viszont jól mutatta, mennyire képlékeny volt az akkori nemzetközi helyzet. „A világháború nem elkerülhetetlen; van kiút a jelenlegi helyzetből..."[14] – írta a magyar fél még az ominózus repülőgép-katasztrófa előtt. „Kapcsolataink (az államközi kapcsolatok – T. G.) ugyanakkor még nem szilárdultak meg annyira, hogy azokat váratlan, negatív hatású esemény a bilaterális kapcsolatokban vagy a kelet–nyugati viszony hirtelen romlása ne ingathatná meg, vethetné vissza..."[15] – folytatta a budapesti forrás. A fenti sorok tökéletesen illettek a repülőgép-katasztrófára, így annak bekövetkeztekor a magyar illetékesek minden bizonnyal aggódtak, hogy annak hatásai vajon keresztül fogják-e húzni a Geoffrey Howe útjával kapcsolatos számításaikat. A repülőgép lelövése és a budapesti út között született egy magyar külügyi dokumentum, mely egy szeptember 6-ai, Bányász Rezső nagykövet és Geoffrey Howe közötti vacsoráról jelentve örömmel közölte, hogy a brit külügyminiszter „nem tett még célzást sem a koreai gép ügyére".[16] Így a minden bizonnyal meglevő félelmek ellenére a magyar fél legkésőbb ekkorra tudhatta, nincsen veszélyben a találkozó.

A brit sajtó, illetve a közvélemény mindenesetre a látogatás elhalasztására számított, tekintve, hogy az incidens a kis hidegháború[17] egyik legfeszültebb időszakát idézte elő. A bizonytalanságra a magyar primer források mellett jó példa, hogy a Howe útja utáni brit sajtócikkek jelentős része nyugtázza, hogy a KAL 007 által okozott nemzetközi feszültség ellenére jó döntés volt ellátogatni a magyar fővárosba.[18]

Az, hogy a kezdeti bizonytalanság mellett ebben a rendkívül éles nemzetközi helyzetben nem merült fel a szigetországiakban ez az államközi kapcsolatok szemszögéből negatív fordulatot hozó verzió, egy másik, titkos eseménynek köszönhető. A magyar–angol államközi kapcsolatok szempontjából az 1983-as év legfontosabb eseménye szeptember 8–9. között, azaz a repülőgép-katasztrófa és a Howe-látogatás között zajlott le a brit miniszterelnök nyári rezidenciáján, a Chequersben.[19] A titkos brit összejövetel olyan mérvű döntéshozatalt eredményező fórum volt, mely akár a budapesti út lefújását is maga után vonhatta volna. A tanácskozás döntései alapján viszont a legjobb válasz a szovjetek politikájára a párbeszéd folytatása a kelet-európai országokkal. „Ha a találkozón (a Chequers-találkozón – T. G.) bárki amellett érvelne, hogy a koreai repülőgép lelövése lehetetlenné vagy haszontalanná tenné a dialógust az oroszokkal, én ennek a szöges ellentétjét gondolom. Nevezetesen az incidens azt bizonyítja, hogy mennyire veszélyes az az állapot, ahol a két szuperhatalom többet beszél egymással az ENSZ termeiben, mint a forró vonalon..."[20] – írta Geoffrey Howe a szeminárium előtt.

A külsős külügyi szakértők, az FCO és a londoni kormány vezetői, valamint Margaret Thatcher kormányfő részvételével zajló titkos tanácskozáson döntöttek többek között arról, hogy Őfelsége külügyminiszterének az új ciklusban találkoznia kellene az összes kelet-európai kollégájával.[21] Igaz, hogy a látogatásokkal kapcsolatban nem volt konkrét sorrend felállítva, ugyanakkor a szemináriumon a kelet-európai térség államai közül hazánkat szemelték ki mint azon országot, amellyel a legintenzívebben kell fejleszteni a kapcsolatokat. Geoffrey Howe szerint Magyarország „Természetes első számú kiválasztott volt"[22] a látogatási sorrendben. „Magyarországon a gazdasági reformokat tovább vitték, mint bármely más kelet-európai országban..."[23] – írta az FCO. Magyarországot többek között ilyen szavak-

[14] MNLOL 6-135 004564/5.

[15] MNLOL 6-135 004564/3.

[16] MNLOL 6-135 004564/8.

[17] Másik használatos nevén a második hidegháború. 1983 őszén, a koreai repülőgép-atrocitásnál is nagyobb súlyú és hosszabb távon ható téma volt a nyugat-európai rakétatelepítés kérdése. 1983 őszén számos nyugat-európai kulcsállam, pl. Németország és Olaszország az amerikai Pershing-rakéták telepítéséről szóló határozatokat fogadott el, amely értelemszerűen nem csökkentette a hidegháborús pszichózist.

[18] MNLOL 6-135 004564/12.

[19] Az eseményről bővebben: Archie Brown: *The Change to Engagemenet in Britain's Cold War Policy: The Origins of the Thatcher-Gorbachev Relationship. Journal of Cold War Studies, vol. 10.* (2008 Summer) no. 3, 3–47. és Török Gábor: *Magyar–angol kapcsolatok a Chequers Szeminárium (1983) tükrében.* In: *Rajzolatok a magyar történelemről.* Szerk.: Antos Balázs – Tamás Ágnes. Szeged, 2010, 89–101.

[20] Geoffrey Howe levele Margaret Thatcherhez, PM/83/65. http://www.margaretthatcher.org/document/111072

[21] Freedom of Information. „Action Programme". Foreign and Commonwealth Office, „East-West Relations" Prepared for Prime Minister Thatcher's Chequers Seminar. Foreign Office Papers.

[22] Howe, Geoffrey: *Conflict of Loyalty.* London, 1994, Macmillan Publishers Ltd., 319.

[23] Freedom of Information. „East-West Relations", Foreign and Commonwealth Office, Prepared for Prime Minister Thatcher's Chequers Seminar. Foreign Office Papers.

kal dicsérték a találkozóra készült titkos dokumentumok. A kiemelésnek a legfontosabb bizonyítéka a régóta várt, de mindig csak halogatott angol miniszterelnöki látogatás realizálásáról szóló hipotézis. „Fontolóra kell venni annak a lehetőségét, hogy a miniszterelnök látogassa meg Magyarországot..."[24] – írta a szemináriumról készült összefoglaló dokumentum. A fenti mondat, mely nem is határozza el a kormányfői látogatást, nem tűnik túl erősnek, viszont ha figyelembe vesszük, hogy más KGST-országgal kapcsolatban ilyen látogatás fel sem merült Chequersben, megnő annak értéke. Mindemellett a „Vaslady" legtöbbször és szinte kizárólag a Magyarországgal kapcsolatos gondolatokat húzta alá saját tollával a dokumentumokban, bizonyítva azt, hogy kiemelt figyelmet szentelt a Budapesttel összefüggő mondatoknak.[25] Az elképzelést, miszerint különbözően kell kezelni a szocialista országokat, az FCO már egy ideje szorgalmazta; a stratégiát a Chequers-szeminárium után immár a miniszterelnök is elfogadta és szentesítette.[26] A budapesti (és nem más kelet-európai fővárosban tett) külügyminiszteri úttal lehetett tökéletesen kivitelezni az új, egységesen képviselt brit kelet-európai politikát: nem kis részben a magyar fővárosban zajló nyitányon múlt az, hogy azt követheti-e a többi szemináriumon felvázolt elképzelés.

[24] „Consideration should be given to the possibility of a visit by the Prime Minister to Hungary." John Coles összefoglalója a tanácskozásról, „Policy on East/West Relations", 1983. 09. 12., Foreign Office Papers, RS013/2, 1983, 3. http://www.margaretthatcher.org-/document/111075.

[25] In. Brown 2008 és Török 2010.

[26] Bővebben: Török, 2010. A brit Külügyminisztérium és Margaret Thatcher sajátságos viszonyáról e dolgozat keretein belül lehetetlen volna teljes képet adni. A Varsói Szerződés országaival való kapcsolatokat 1983-ig alapvetően a Külügyminisztérium határozta meg, a kormányfő nélkül pedig nem volt várható nagy előrelépés a térséggel kapcsolatos politikában. A nyugati világ első női miniszterelnöke ugyanis sokszor belső ellenségnek gondolt a saját minisztériumára, az ott szerinte meglevő baloldali beállítottság, túlzott Európa-barát hozzáállás, valamint a kompromisszumra való állandó törekvés miatt. A titkos, 1983. szeptemberi tanácskozás után mégis afféle ideiglenes összhang született az FCO, Margaret Thatcher és Geoffrey Howe külügyminiszter között, legalábbis a Kelet-Európa-politikában. Az 1980-as évek végére azonban folyamatosan romlott a viszony Thatcher és külügyminisztere között, elsősorban az Európa-egység kérdése mérgezte a kapcsolatukat. 1990-re végérvényes szakítás következett be, amikor november 13-ai lemondó beszédében Howe olyan mértékű támadást indított Thatcher ellen, mely egy hét múlva a kormányfő bukásához vezetett. A témáról bővebben: Thatcher 1993 és Howe 1994.

Budapest kiemelése az eseményen így megerősítette a nemrég még ingatag magyarországi utat, és végérvényesen eloszlatott minden kételyt, amelyet a választások és a kormányon belüli változás hozott ezzel a témával kapcsolatban. A szeminárium titkos mivoltából adódóan a Howe-útról való döntésről, illetve Magyarország prioritásáról nem tudhatott a londoni sajtó, sőt a magyar fél sem, így Geoffrey Howe végül menetrendszerűen Budapestre látogatott a brit és a nemzetközi közvélemény meglepetésére. Figyelembe véve, hogy a magyar–angol kapcsolatok Nagy Ferenc 1946. júniusi londoni útját leszámítva[27] még nem léptek a legfelsőbb szintre, egy esetleges miniszterelnöki látogatás miatt a kétoldalú viszony szemszögéből is megnőtt a brit külügyminiszteri látogatás tétje: az bizonyos főpróbának számított, különösen annak fényében, hogy Thatcher látogatása ekkor még csak egy lehetőség volt a brit kormány előtt, ergo egy sikertelen Howe-út vélhetően áthúzta volna az államközi kapcsolatok legfelsőbb szintű realizálását.

A szeptember 12-én este érkező brit külügyminiszter tárgyalt Kádár Jánossal, Lázár Györggyel,[28] Várkonyi Péterrel, Marjai Józseffel és Veress Péter külkereskedelmi miniszterrel.[29] A Kádár Jánosról alkotott alapvetően pozitív szigetországi vélemény[30] nem feltétlenül tükröződött a Kádár–Howe, az addigi államközi interakció szempontjából csúcstalálkozónak számító eseményen. „A beszélgetés első, körülbelül 40 percében egy zavaros történelmi és filozófiai monológba kezdett (Kádár – T. G.), melynek során meglátszott a kora [...] Gyakran hivatkozott (Kádár – T. G.) a 'normál' kapcsolatok szükségességére és a békés egymás mellett élésre, ami meglehetősen

[27] Ezt az 1946-os eseményt mintha mind az angol, mind a magyar fél törölte volna az emlékezetéből. Annak ellenére, hogy Nagy találkozott Clement Attlee miniszterelnökkel, mindkét ország arról beszélt egy pár évtizeddel később, hogy a kapcsolatok még nem léptek a legfelsőbb szintre.

[28] Az 1975–87-ig miniszterelnöki posztot betöltő politikus nemrég, 2014. október 2-án hunyt el.

[29] Freedom of Information. Visit to Hungary by the F/S, Foreign Office Papers, ENH 027/3

[30] Erről a témáról bővebben Török Gábor: *A budapesti mészáros. „The Butcher of Budapest" szalonképessé válik Őfelsége kormányánál. Kádár János kép az első Thatcher évek brit primer forrásaiban (1979–1984)*. In: *A diktatúra évtizedei. Tanulmányok, esszék, előadások.* Szerk.: Horváth Miklós. Piliscsaba, 2013, PPKE BTK, 341–348.

elavult ízt adott mondanivalójának..."[31] – írta a londoni összefoglaló. Kádár ennek ellenére mindig tudott érdekességekkel és meglepetéssel szolgálni az angol politikusuk számára.

Kizárólag a brit primer forrásokban bukkanhatunk olyan gyöngyszemekre, mint a KB első titkárának azon panaszára, hogy a szocializmus egyik gyenge pontja a lassú és bonyodalmas döntéshozatal.[32] Mi több, a Magyarországot 1956 óta irányító politikus a kreativitást hiányolta eddig a Szovjetunióból, amin véleménye szerint Andropov érkezése javítani fog majd.[33] Az 1956-os szovjet „ismerősről" természetesen pozitív véleményt fogalmazott meg, amelyet szintén a londoni titkosított források idéztek fel számunkra: „Régóta ismerte (Kádár – T. G.) Andropovot, és 1956 alatt és után egy kemény iskolát végeztek együtt. Megtanulták a belföldi és nemzetközi ügyeket olyannak kezelni, amilyenek, és nem olyannak, aminek szeretnék azokat látni. Andropov megértette ezt, és Kádár biztos volt abban, hogy sikeres lesz."[34] A történelem nem adott lehetőséget arra, hogy a tárgyaláskor 79 éves volt magyarországi szovjet nagykövet sokáig bizonyítsa kreativitását, ahogyan a Kádár–Howe-beszélgetés sem tudott teljesen kibontakozni (tolmácsolással együtt) egy és negyed órás időtartama ellenére sem. Az időt Kádár többek között egy vadász-anekdotára használta fel, ahol egy olyan, alapesetben szerény nyúlhoz hasonlította a Szovjetuniót, amely bekerítéskor képes lenne ráugrani akár a vadászra is, valamint arra, hogy a koreai repülőgép-katasztrófa kapcsán feldühítse a beszélgetésükben, a források alapján, igen kevés szóhoz jutó Geoffrey Howe-t.[35] Az MSZMP vezetője azon nézetét fejtette ki, miszerint a repülőgépeket már nem is a pilóták vezérlik, hanem a földi irányítók, akik ez esetben minden bizonnyal szándékosan vezérelték a szovjet légtérbe a Korean Airlines repülőgépét, ergo az esetről mindenki tehet, csak a szovjetek nem.[36] A felvetésre kisebb vita alakult ki, legalábbis a brit feljegyzések hangneme alapján erre lehet

[31] Freedom of Information. Secretary of State's Meeting with Mr. Kadar. Foreign Office Papers, ENH 027/3, 1.

[32] Freedom of Information. MIPT. Meeting with Kadar: Soviet Economy and Soviet Airliner. Foreign Office Papers, ENH 027/3, 1.

[33] Uo.

[34] Uo.

[35] Uo. 2.

[36] Uo.

következtetni. Howe az angol ironikus/sötét humor jegyében mindenesetre megjegyezte, ő nem szeretne úgy ülni egy repülőgépen, hogy attól kelljen tartania, mikor lövik le rakétákkal.[37] Érdekesség, hogy a tárgyalásról szóló magyar jelentés semmilyen formában nem említi azt, hogy a felek bármilyen módon érintették volna a koreai repülőgép ügyét, így biztosak lehetünk abban, a magyarok is kényesnek látták az esetről való sajátságos eszmefuttatást.[38] A párbeszéd természetesen tartalmazott olyan elemet is, amelyben a felek egyetértésre tudtak jutni. Ilyen volt az a közös álláspont, miszerint a vitás kérdéseket a reálpolitika jegyében és tárgyalás útján kell rendezni, valamint abban is konszenzus alakult ki, hogy ami jó az Egyesült Királyságnak, az jó Magyarországnak is.[39] „A külügyminiszter annak hangsúlyozásával zárta a beszélgetést Kádárral, hogy a nyugati vezetők, beleértve az Egyesült Államok vezetőit, békét szeretnének. Ami Nagy-Britanniát illeti, a miniszterelnököt Vasladynek becézték, Nagy-Britanna védelmében vaskalapos módon jár el, de nem kevésbé elhatározottan lép fel a világbéke kilátásainak javítása érdekében. Kádár üdvözölte ezt...",[40] írta a brit összefoglaló.

Ezeket az egyetértést tartalmazó, pozitív hullámokat viszont nem sikerült konkrét ügyekben való érdemi előrelépésre használni. A két ekkori legfontosabb ügy a magyar–angol viszonylatban a gazdasági kapcsolatok alacsony szintjének problematikája, valamint a magyaroknak azon törekvése volt, hogy valamilyen formájú megállapodást (pl. a behozatali korlátozások, vámok, tarifák ügyében) kössenek az Európai Gazdasági Közösséggel. Horn Gyula 1982. októberi, szigetországi útja során kérte a britek támogatását, míg Marjai József a már említett 1983. márciusi vizitje alatt próbálta megnyerni ügyünknek az angolokat. London alapvetően változó hőfokon, de végig támogatta a magyar kezdeményezést annak ellenére, hogy az a brit gazdaság vagy legalábbis a brit mezőgazdaság számára is veszélyekkel járt, mint például a magyar szarvasmarha-import növekedése; ugyanakkor sokszor nem értették, pontosan mit is szerettek volna a magyarok.[41] 1983 ősze

[37] Uo.

[38] MNLOL 6-135 004564/9

[39] Freedom of Information. Secretary of State's Meeting with Mr. Kadar. Foreign Office Papers, ENH 027/3, 1.

[40] Uo. 2.

[41] Freedom of Information. Visit to Budapest by the Secretary of State 11–14 September. EC/Hungary. Foreign Office Papers, ENH 027/3, 8.

egy olyan időszak volt például, amikor célszerűnek tartották volna, hogy Budapest pontosítsa az igényeit, így Kádár Jánosnak kiváló lehetősége lett volna exponálni magát a témában. A kérdést viszont egyáltalán nem érintette, pedig, mint a legfontosabb magyar politikai szereplő, személyes súlyával jobban tudta volna érvényesíteni hazánk érdekeit, mint bármelyik kollégája. A magyar–angol gazdasági kapcsolatok ekkor ugyanis elmaradtak a politikai viszonyban tapasztalható pozitív trendektől: Nagy Britannia exportjának 0,1%-át, míg importjának 0,08%-át adta Magyarország,[42] és az Egyesült Királyság súlya is elenyésző volt a magyar külkereskedelemben. London viszont messzemenően támogatta Magyarország IMF-csatlakozását, és a ködös Albion bankjai jelentős szerepet játszottak abban, hogy Magyarország az 1980-as évek elején el tudta kerülni az államcsődöt.[43] Pozitívum, hogy erről a felek meg is emlékeztek, ugyanakkor a magyar pártvezérnek kevesebb figyelmet sikerült a gazdasági témáknak szentelni; egyáltalán nem olyan súllyal és erővel vetette be magát a kérdésbe, mint például Andropov védelmének ügyébe.[44] Ekkor is sikerült olyan kijelentést tennie, hogy Magyarország gazdasága is sokkal jobb helyzetben volna, hogyha a nyugati világ nem küzdene a recesszióval.[45] Ergo, a magyar politika irányítójának meglátásai alapján hazánk gazdaságának problémáiban a Nyugat is bőven benne van. A szavaknak ugyan van némi igazságtartalma, hiszen természetesen Magyarország is megszenvedte a világrecesszió következményeit, de mindez az IMF-ügyben és a hitelezésben nyújtott brit segítség megköszönése után hangzott el, azaz a kijelentés nem volt sem túl logikus, sem diplomatikus.

Kádár Jánosnak a Geoffrey Howe-val való találkozás során így nem sikerült áttörést elérnie a Magyarország számára legfontosabb kérdésekben. A

[42] MNLOL 6-14, 006378/2.

[43] Az angolok a Bank For International Settlements (BIS), Nemzetközi Fizetések Bankja által szervezett, Magyarország likviditását segítő három hitelben játszottak kulcsfontosságú szerepet. A Manufacturers Hannover Trust 260 millió dolláros, a Lloyds Bank International 75 millió fontos, míg a Barclays Bank International 50 millió fontos hitelt biztosított Budapestnek a kritikus 1982-es esztendő során. MNLOL 6-51, 00370 és Botos Katalin – Kőrösi István: *Nemzetközi gazdasági ismeretek*. Budapest, 2005, Szent István Társulat.

[44] Freedom of Information. Secretary of State's Meeting with Mr. Kadar. Foreign Office Papers, ENH 027/3, 1.

[45] Uo.

londoni összefoglalók mindemellett alapvetően mellőzték a negatív kritikát.[46] Az Egyesült Királyság külügyminisztere önéletrajzában a következőket írta tárgyalópartneréről: „Kádár, akivel a pártszékházban találkoztam, nyers, görcsös, de közeledő volt, aki örült a nyugati látogatónak. Nyilvánvalóan látta, hogy a kevésbé doktriner szocializmusa mennyire volt előnyös, és mennyire látszott előnyösnek a népének, és próbálta továbbfejleszteni azt. A szovjet katonai jelenlét elfogadása megfelelő ár volt számára a belső függetlenség egy bizonyos fokáért cserébe. A nyugati érdeklődést eme politikájának megerősítéseként értelmezte."[47] Összegzésképpen, egy sporthasonlattal élve, a Kádár–Howe-találkozón Magyarország számára döntetlen született, ami képzeletbeli továbbjutást eredményezett: az esetleges Thatcher-út miatt rendkívül fontos, hogy a csúcstalálkozó nem hátráltatta a kétoldalú kapcsolatokat.

A két külügyminiszter tárgyalása viszont az újdonság varázsával kecsegtetett, ugyanis nemcsak a briteknél, hanem a magyaroknál is váltás volt a külügyminiszteri bársonyszékben: Várkonyi Péter 1983 júliusától 1989 májusáig töltötte be pozícióját. A korábbi külügyminiszter, Puja Frigyest – Kádár Jánossal ellentétben – nem övezte a britek szimpátiája,[48] így a kétoldalú kapcsolatok tekintetéből pozitívnak ígérkezett a csere. „Tőle a szovjet politika esszenciáját fogja megkapni, de finoman, az adok-kapok látszatával...",[49] írták az FCO illetékesei Várkonyiról Geoffrey Howe-nak címezve. Howe maga „gördülékenynek és alkalmazkodónak"[50] írta le a magyar minisztert. A személyiségjegyekben való különbségek mellett a pozitívabb megítélésnek volt egy nyelvi vetülete is: az új külügyminiszter kiválóan be-

[46] Freedom of Information. MIPT. Meeting with Kadar: Soviet Economy and Soviet Airliner. Foreign Office Papers, ENH 027/3

[47] Howe, 1994, 319.

[48] Tény, hogy Puja Frigyes angol megítélése pozitív irányba haladt, de nagyon mélyről indult. A témáról bővebben Török Gábor: *„Magyarország elfogadhatatlan arca" – Puja Frigyes brit megítélése Lord Carrington magyarországi látogatásának (1980) tükrében. In: Utak és útkereszteződések. Ünnepi tanulmányok M. Kiss Sándor tiszteletére.* Szerk.: Bank Barbara. Budapest, 2013, Történelmi Ismeretterjesztő Társulat Egyesület, 467–472.

[49] Freedom of Information. Your Visit to Budapest. Foreign Office Papers, ENH 027/3, 2. Az iratot Peter Unwin nagykövet jegyezte.

[50] Howe, 1994, 319.

szélte az angolt, ami önmagában is növelte vonzerejét a tárgyalópartnerek szemében.[51]

Várkonyi Péter, Kádárral ellentétben, felhozta az EGK-ügyet, bár a konkrét magyar kérésre vonatkozó londoni érdeklődést nem segítette elő azzal a megjegyzésével, hogy hazánknak „az EGK-hoz való közeledés során nincsen konkrét célja".[52] A diskurzus során Várkonyi kifejtette, hogy az európai tagállamok egyenként elvileg támogatják a magyar kezdeményezéseket, ugyanakkor Budapest nincsen megelégedve az ügyben való haladással, és az EGK-tagállamoknak többet kell tennie.[53] Azt, hogy pontosan mit, nem fejtette ki. Az EGK-kérdésben így Várkonyi exponálta magát, és próbált előrébb lépni, de a konkrétumok, főleg a specifikus célok hiánya miatt erőfeszítéseit nem vagy alig lehet sikeresnek nevezni.

Az egyáltalán nem békés nemzetközi helyzetet Várkonyi a következő eszmefuttatásával hozta szóba: „Ha kevésbé volna szükség az állandó katonai készenlétre, akkor gyorsan nőne a szovjet prosperitás. A kreatív hozzáállást nem segítette elő a jelenlegi feszültség, bizalmatlanság és a párbeszéd hiánya a két nagyhatalom között."[54] Eme prezentációjával pedig bekormányozta magát egy olyan utcába, ahonnan nehéz volt úgy kikerülni, hogy ne kelljen beszélni a kínos pillanatokat potenciálisan magában hordozó koreai gép ügyéről. Howe nem kívánta élezni a potenciális konfliktust, és kijelentette, hogy az incidens „nem okozott fundamentális károkat".[55] Várkonyi azonban valamilyen oknál fogva nem fogadta el a téma békés lezárására felkínált angol ajánlatot, és fokozta a témára fókuszálást, ahol kijelentette, hogy „az incidensért azok felelősek, akik küldték a repülőgépet",[56] valamint felrótta, hogy az amerikaiak túl erős retorikát használnak a témában való nyilatkozáskor.[57]

---

51 A szigetországiak közismerten érzékenyek arra, mennyire jól/rosszul beszélik a nyelvüket.

52 Freedom of Information. Record of a Conversation between the Secretary of State for Foreign and Commonwealth Affairs and the Hungarian Foreign Minister, held at the Foreign Ministry, Budapest on 13 September, 1983. Foreign Office Papers, ENH 027/3, 2.

53 Uo. 3.

54 Uo. 4.

55 Uo. 5.

56 Uo.

57 Uo.

A Kádár–Howe-eszmecseréhez hasonlóan Várkonyi Péter is időnként közös nevezőre tudott jutni a volt angol pénzügyminiszterrel, és ezt a találkozóról szóló titkos összegzésben az FCO pozitívan értékelte. „Dr. Várkonyi egyenletes, visszafogott stílusban válaszolt. Több mint hajlandó volt relatív kötetlen módon beszélgetni a magyar gazdasági reformról és annak hatásairól, valamint a minimumra csökkentette a vitatott, kelet–nyugati kapcsolatokról való beszélgetést."[58]

Az angolok nem ítélték meg túl negatívan a szovjet ortodoxiához hasonló megnyilvánulását sem, amit visszafogottnak véltek, legalábbis a többi tárgyalópartnerhez képest.[59] „A repülőgépnél (a repülőgép ügyében – T. G.) lehúzták a rolót. Várkonyi finoman, Lázár egyszerűen, Kádár pedig fatalisztikusan próbált házalni a fikcióval. [...] Mindhárman egyértelműen jobban örültek volna, ha nem hozza fel (a külügyminiszter – T. G.) a repülőgéptémát...",[60] jegyezte meg a tipikus brit humort tartalmazó titkosított dokumentum.

Várkonyi Péter a saját maga által jegyzett összefoglalóban rendkívül szűkszavúan nyilatkozott a koreai repülőgépről alkotott véleménynyilvánításáról. „Egyetértettünk abban, hogy az incidenst tartsuk távol a fontos kérdésektől, hogy azok megoldására irányuló erőfeszítéseinket ez ne akadályozhassa."[61] Érdekesség, hogy ezen magyar külügyi összefoglaló alapján egyedül Lázár György vetette fel hosszabban a szerencsétlenséget; az angol primer források olvasása után viszont tudjuk, hogy ebben az ügyben mind Kádár, mind Várkonyi, mind Lázár vehemensen képviselték a szovjet álláspontot.

Kérdés, hogy Várkonyi összefoglalójában miért kerülte ki eme kiállását. A britek mindenesetre vélhetően annak előre kiszámítható és hiteltelen volta miatt nem ítélték el a magyar külügyminiszter fellépését a kérdésben, így a bilaterális kapcsolatokban az nem okozott különösebb problémát. Más kérdés, hogy ezen téma elkerülésével a magyarok még pozitívabb véleményt

---

58 Freedom of Information. Following from Private Secretary. Secretary of State's Visit to Hungary. Foreign Office Papers, ENH 027/3, 1.

59 Uo. 2.

60 Freedom of Information. My Telno 247: Your Visit to Budapest. Foreign Office Papers, ENH 027/3, 1.

61 MNLOL 6-135 004564/9

tudtak volna elérni Londonban, ami a kapcsolatok ezen szakaszában szintén kritikus fontosságú lehetett volna a többi kérdésben való előrelépést tekintve.

Lázár György és Geoffrey Howe találkozójáról érdemben egyedül a koreai incidensről való heves magyar megnyilvánulást érdemes megjegyezni. A britek szerint a „nem túl inspiráló"[62] Lázár a fegyverkezési kérdésben „nem volt járatos",[63] a KAL 007-ről pedig a következő álláspontot képviselte: „Nem az oroszok szervezték meg, hogy a repülő szovjet légtérbe kerüljön, és „bizonyos funkciókat ellásson". Ami legfőképpen sokkolta a magyarokat, az az, ahogyan emberek azt várták, hogy így bánhatnak egy független állammal anélkül, hogy viselniük kellene a következményeket."[64] Láttuk, hogy az eszmefuttatás nem nyerte el a britek tetszését, és kétséges, hogy közelebb hozta volna a magyar célok elérését.

Marjai József viszont egész évben keményen és a maga módján hatékonyan küzdött a magyarországi célok sikeres érvényesítéséért: korábban Londonban még Margaret Thatchert is sikerült pozitív módon meglepnie,[65] és Howe látogatásakor hazai pályán is próbálta előrébb vinni az államközi kapcsolatokat, valamint síkra szállt a magyar EGK-célok eléréséért. A Minisztertanács elnökhelyettese felső szintű magyar társaival[66] ellentétben teljesen mellőzte a feszültséget gerjesztő ügyeket, és konkrétabb érvrendszerrel próbált hatni a praktikus gondolkodású, közgazdasági végzettségű angol külügyminiszterre. Érvelésének középpontjában az állt, hogy a magyarok semmi olyasmit nem kérnek, ami a Nyugat érdekeit sértené, és Magyarország igenis különbözik a többi KGST-országtól, a jelenlegi szabályozások pedig az esetleges pozitív megkülönböztetés helyett éppen negatívan

[62] Freedom of Information. Secretary of State's Meeting with Prime Minister Lazar, Foreign Office Papers, ENH 027/3, 1.

[63] Uo.

[64] Uo. 2.

[65] A brit miniszterelnök a következőket írta önéletrajzában: „Egy ponton Marjai, a profit és ösztönzők fontosságát megjegyezve, kijelentette, hogy a kormánynak nem célja a pénzosztás, hiszen a kormánynak nincsen pénze. Hozzáfűztem, hogy ezek a megjegyzések akár az egyik beszédemben is szerepelhettek volna." Thatcher 1993, 454.

[66] Veress Péter miniszterrel természetesen szóba kerültek a szakpolitikai kérdések, de a Külkereskedelmi Minisztérium vezetője aligha tudott akkora súllyal fellépni, mint Kádár, Várkonyi, Lázár vagy Marjai.

sújtják hazánkat.[67] „Sokat hallott a Nyugat szelektálási politikájáról Kelet-Európa irányába, de a gyakorlatban Magyarország egy azon országok közül, amelyeket a legjobban sújt a Közösség[68] diszkriminálása.[...] Magyarország egyedül viseli a protekció teljes erejét",[69] idézte Marjait a brit primer forrás. Fontos, hogy Marjai, tudatában annak, hogy a britek a szocialista országok közötti különbségekre voltak kíváncsiak, Magyarország külön identitására apellált, nem a szocialista országokhoz való szoros kötődésünkre, mint a többi felső szintű magyar politikus. „Magyarország más és ezeket a különbségeket realisztikusan kell figyelembe venni",[70] jelentette ki a magyar miniszterelnök-helyettes. Az érvek összecsapása oly hosszú volt, hogy a magyar küldöttség több tagja, az angol források szerint éppen szundikált, amikor Marjai a lényegre tért az EGK-kérdésben.[71] „Marjai válaszában jelezte, hogy szükség van gyakorlati lépésekre, de egy közösségi politikai döntés az, ami (igazán – T. G.) szükséges, mielőtt az ügyet a szakértőkhöz rendelik."[72] A magyar miniszterelnök-helyettes így a probléma gordiuszi csomóját fogta meg, mivel a továbblépéshez az EGK felső szintű politikai döntése kellett. A beszélgetés hossza (amire a magyar kollégák elalvási szándékából lehet következtetni), megítélésem szerint, annak nem pusztán protokolláris, hanem érdemi voltát szimbolizálta. Fellépését azért is ítélhetjük meg sikeresnek, mert a brit iratok alapján a Howe-val való beszélgetés valódi párbeszéd volt konkrét érvekkel, ráadásul az angolok is pozitívan ítélték meg a magyar miniszterelnök-helyettes szereplését. Brit feljegyzések alapján Marjai „erős Közép-Európa ízeket továbbított majdnem szüntelen formában",[73] ami kedves volt az angol füleknek.

A brit külügyminiszter és a magyar miniszterelnök-helyettes eszmecseréjét tekinthetjük Howe útja legsikeresebb állomásának, főleg annak

[67] Freedom of Information. Following from Private Secretary. MIPT: Meeting with Deputy Prime Minister: EC/Hungary. Foreign Office Papers, ENH 027/3, 1–2.

[68] EGK

[69] Freedom of Information. Following from Private Secretary. MIPT: Meeting with Deputy Prime Minister: EC/Hungary. Foreign Office Papers, ENH 027/3, 1.

[70] Freedom of Information. Following from Private Secretary. MIPT: Meeting with Deputy Prime Minister: EC/Hungary. Foreign Office Papers, ENH 027/3, 1.

[71] Uo.

[72] Uo. 2.

[73] Uo. 1.

fényében, hogy a Thatcherrel való jó viszonyt kialakító Marjainak kedvező brit megítélése egyértelműen segített az esetleges miniszterelnöki út realizálásában. A találkozón a miniszterelnök-helyettes „valódi örömmel beszélt a miniszterelnökkel való találkozásáról"[74] Geoffrey Howe-nak, aminek a bilaterális kapcsolatok szempontjából fontos volta abban állt, hogy ez az öröm kölcsönös volt, és nem egy kellemetlen perceket okozó téma után hangzott el, mint Kádár Jánosnál, hanem egy konstruktív diskurzust követően.

A magyar külügyminiszteri összefoglalóban viszont érdekes módon hiányoznak Marjai József EGK-val kapcsolatos erőfeszítései, pedig az a Howe-látogatás alatt mutatott legjobb magyar prezentáció volt ebben és a legtöbb ügyben egyaránt, tehát erre jogosan lehetett volna büszke Budapest. Vélhetően Marjai KGST-től való különbözőséget kinyilvánító véleménye (nem a magyar kollégák elalvása miatt) nem lehetett benne az összefoglalóban, így az EGK-ügy úgy, ahogy van, kikerült a dokumentumból. Az érdekes szelekcióval készülő magyar primer források így jóval kevesebb részlettel szolgáltak a találkozókról.

A brit külügyminiszteri látogatás jelentőségével viszont a magyar külpolitika is tisztában volt: „A Sir Geoffrey Howe brit külügyminiszterrel folytatott tárgyalások hasznosak voltak. Külön értékelendő, hogy arra egy kiéleződött nemzetközi helyzetben került sor. Először látogatott szocialista országba, s így a jelenlegi nemzetközi helyzettel kapcsolatos eszmecsere alkalmat adott a szocialista országok egyeztetett álláspontjának ismertetésére is",[75] írta a magyar dokumentum.

A mondandó első része valós információkat tartalmazott: igaza volt abban, hogy Howe útjának különlegessége a feszült nemzetközi helyzetben, illetve első, szövetséges országon kívüli útjának voltában rejlett. A második, egyeztetett álláspontokról szóló rész a források alapján nem lepte meg a briteket, és túlságosan nem is érdekelte őket. London nem az ortodox szocialista álláspontra volt kíváncsi, illetve arra eleve számított, és emiatt nem jelentett számára nóvumot.

A Howe-út alatt megmutatkozó speciális magyar politikai klímával teljes mértékben elégedettek lehettek az angolok, hiszen kiválóan jelentek

[74] Uo. 2.

[75] MNLOL 6-135 004564/9

meg a szocialista világon belüli különbségek. Kifejezetten jó példa volt erre egy magánbeszélgetés, ahol Várkonyi Péter Afganisztánnal kapcsolatos téziseit adta elő a brit külügyminiszternek: „Most már ők (a Szovjetunió – T. G.) is kezdik ugyanazt gondolni, és nagyon örülnének, ha ki tudnának onnan vonulni, ha valaki tudna találni olyan megoldást, mellyel presztízsveszteség nélkül lehetne ezt megtenni",[76] mondta a magyar külügyminiszter, miután kifejtette, hogy a szovjeteknek tanulniuk kellett volna a britek afganisztáni múltjából.[77] Ilyen, a szovjetek szerepét bármilyen módon megkérdőjelező magatartást minden bizonnyal sehol máshol nem lehetett volna megfigyelni egy vasfüggöny mögötti ország külügyminiszterétől.

Többek között ennek fényében London a Howe útját összefoglaló dokumentumában „jelentős sikerről"[78] írt, és a fő célok elérését jegyezte fel.[79] A koreai repülőgép-incidens ügye a britek szerint végül összességében növelte az út értékét, ami a témával kapcsolatos magyar prezentációk fényében paradoxonnak hathat. „A tragédia hetében a látogatása (a külügyminiszteré – T. G.) szerencsésen fokozta azt a dilemmát, amivel a magyaroknak mindig szembe kell nézniük. Gazdasági ügyekben próbálnak a való világban élni, de amikor a szovjet érdekek forognak kockán, akkor mindig be vannak terelve a dogmák és szlogenek fiktív világába."[80] A KAL 007 esete miatt így Magyarország sokkal több arcát (legyen az pozitív vagy negatív) tudta megmutatni, mint azt a tragédia nélkül tehette volna.

Geoffrey Howe önéletrajzában érdekesen összegezte a budapesti napokat. „Az egész látogatás egy finom bevezetés volt a kommunista önkény abszurditásaiba: a lehallgatott hálószobákban való folyamatos ébrenlét; a vörös szőnyeges, lakájokkal teli impozáns Parlament épülete parlament nélkül; a szovjet politika sablonos prezentációja."[81] Az angol külügyminiszter ellent-

[76] Freedom of Information. Secretary of State's Visit: Afghanistan. Foreign Office Papers, ENH 027/3.

[77] Uo. Ismert, a XIX. században a világ területének negyede felett rendelkező Brit Birodalom sem tudta teljesen megtörni az afgánokat, akárcsak a szovjetek a XX. században.

[78] Freedom of Information. My Telno 247: Your Visit to Budapest. Foreign Office Papers, ENH 027/3, 1.

[79] Uo.

[80] Uo. 2.

[81] Howe 1994, 320.

mondásokkal teli érzéseket fejezett ki ezekkel a szavakkal. Ugyanakkor rendkívül lényeges tényező, hogy a britek, Howe-val az élen, a titkosított külügyi összefoglalóban és a kormányülésre készülve is pozitív fényben kívánták prezentálni a budapesti utat.

Ennek jelentősége abban rejlett, hogy így a miniszterelnök is tudomást szerzett róla, hogy érdemes volt nyitni Magyarország felé. A titkosított forrás alapján Howe három fő gondolatot kívánt a kabinet elé terjeszteni. Eszerint a látogatás alátámasztotta a kelet-európai országok közötti variációkat, Magyarország pedig pozitív benyomást keltett határozott szándékával, hogy fenntartsa és kiterjessze a Nyugattal való kapcsolatokat gazdasági és politikai szinten egyaránt.[82] A Howe által budapesti tapasztalatai alapján megfogalmazott legfontosabb tanulság pontosan a brit differenciálási politika továbbvitele volt Kelet-Európában.[83] A jelentősen optimista kicsengésű jelentés teljesen mellőzi a negatív magyar jelenségeket, mint például Lázár György fellépését. Margaret Thatcher személyiségét ismerve nem lehet eléggé hangsúlyozni annak esetleges hatását, vajon mi lett volna, ha Howe teljes terjedelemben beszámol a találkozó kevesebb derűre okot adó részleteiről. A sokszor ösztönös alapon politizáló miniszterelnöknek a magyar összeesküvés-elméletek hallatán akár el is mehetett volna a kedve egy esetleges budapesti látogatástól. Geoffrey Howe tehát nemcsak azzal játszott fontos szerepet, amit elmondott, hanem azzal is, amit nem mondott el a kabinetnek és az ekkor még hozzá közel álló kormányfőjének.

A jelentés árnyalt megfogalmazásai, illetve maga a budapesti úton mutatott visszafogott, diplomatikus magatartás mind része volt a Geoffrey Howe-féle keleti politikának, ami egyben eleme volt az új, egységes londoni keleti külpolitikának. A brit sajtó és maga a külügyminiszter által a memoárjában[84] (nem kevés önbizalommal, hiszen ez a külpolitika Margaret Thatcher jóváhagyása nélkül nem létezhetett volna) használt kifejezéssel élve a „Howe Ostpolitik", alapjait tekintve, megegyezett a brit külügyi apparátus által régóta szorgalmazott politikával. Eszerint nem lehet egyenlőségjelet tenni Kelet-Európa és a Szovjetunió között, és aktívabb politikára

[82] Freedom of Information. Visit to Hungary by the Secretary of State: 12–14 September 1983. Brief for Cabinet Meeting. Foreign Office Papers, ENH 027/3.

[83] Uo.

[84] Howe, 1994.

van szükség azokkal az országokkal szemben, amelyek erre érdemesek. A „Howe Ostpolitik" és a budapesti út megnőtt jelentőségét a történelem szerencsekereke adta, hiszen a titkos Chequers-szeminárium és az új brit külpolitikai korszakkal járó felfokozott várakozások, a koreai repülőgép-incidens, a nyugat-európai rakétatelepítésekről szóló közelgő szavazások, az ebben az időszakban ténylegesen fagyos hidegháborús hangulat nélkül annak különlegessége kisebb lett volna. Ezen körülmények, valamint Howe hozzáadott értéke révén – nevezetesen az út realizálása a fenti körülmények ellenére, a szereplők megfelelő kezelése Kádár Jánoson, Várkonyi Péteren, Marjai Józsefen keresztül a magyar és brit médián át[85] Margaret Thatcherig bezárólag –, egy egyszerűnek tűnő külügyminiszteri út mégis kiemelkedő státusba lépett. A „Howe Ostpolitik" szó túlzás is, meg nem is: nemcsak Howe kelet-európai politikája volt ez, és nem is csak Margaret Thatcheré, hanem a brit külügyekben szerepet játszó összes szereplőé.

A sikeres politika révén mindenesetre a látszatra átlagos külügyminiszteri útnak tűnő, mégis speciális út legfontosabb történelmi hozadéka a legfőbb államközi cél, Margaret Thatcher magyarországi látogatásának elérhető távolságba hozása lett. Ahogyan a brit pénzügyminisztérium egyik illetékese kifejtette, „a külügyminiszter látogatása még inkább felkeltheti Thatcher miniszterelnök érdeklődését a magyarországi tapasztalatok tanulmányozása iránt".[86] A brit kormány külügyminiszterének sikeres budapesti fellépése a Chequers-szeminárium után még jobban a „Vaslady" érdeklődésének középpontjába helyezte Magyarországot, ami növelte a nemzetközi politikai élet szempontjából még jelentősebbnek ígérkező miniszterelnöki út esélyét. Mivel az új londoni külpolitika budapesti nyitánya sikeres volt, az folytatódhatott, és Margaret Thatcher személyén keresztül így a „Howe Ostpolitik" átalakult, beleolvadt az új Thatcher-féle kelet-európai politikába. Geoffrey Howe 1983. szeptember 12–14. közötti, Magyarországon töltött napjai így a történelmi kontextusnak is köszönhetően nemcsak a magyar–angol államközi, hanem a multilaterális, világtörténelmi perspektívából is jelesek, jelentőségteljesek voltak.

[85] „Howe magyarországi útja a szokásosnál szélesebb körű publicitást kapott." MNLOL 6-135 004564/12.

[86] MNLOL 6-135 004564/12.

mondásokkal teli érzéseket fejezett ki ezekkel a szavakkal. Ugyanakkor rendkívül lényeges tényező, hogy a britek, Howe-val az élen, a titkosított külügyi összefoglalóban és a kormányülésre készülve is pozitív fényben kívánták prezentálni a budapesti utat.

Ennek jelentősége abban rejlett, hogy így a miniszterelnök is tudomást szerzett róla, hogy érdemes volt nyitni Magyarország felé. A titkosított forrás alapján Howe három fő gondolatot kívánt a kabinet elé terjeszteni. Eszerint a látogatás alátámasztotta a kelet-európai országok közötti variációkat, Magyarország pedig pozitív benyomást keltett határozott szándékával, hogy fenntartsa és kiterjessze a Nyugattal való kapcsolatokat gazdasági és politikai szinten egyaránt.[82] A Howe által budapesti tapasztalatai alapján megfogalmazott legfontosabb tanulság pontosan a brit differenciálási politika továbbvitele volt Kelet-Európában.[83] A jelentősen optimista kicsengésű jelentés teljesen mellőzi a negatív magyar jelenségeket, mint például Lázár György fellépését. Margaret Thatcher személyiségét ismerve nem lehet eléggé hangsúlyozni annak esetleges hatását, vajon mi lett volna, ha Howe teljes terjedelemben beszámol a találkozó kevesebb derűre okot adó részleteiről. A sokszor ösztönös alapon politizáló miniszterelnöknek a magyar összeesküvés-elméletek hallatán akár el is mehetett volna a kedve egy esetleges budapesti látogatástól. Geoffrey Howe tehát nemcsak azzal játszott fontos szerepet, amit elmondott, hanem azzal is, amit nem mondott el a kabinetnek és az ekkor még hozzá közel álló kormányfőjének.

A jelentés árnyalt megfogalmazásai, illetve maga a budapesti úton mutatott visszafogott, diplomatikus magatartás mind része volt a Geoffrey Howe-féle keleti politikának, ami egyben eleme volt az új, egységes londoni keleti külpolitikának. A brit sajtó és maga a külügyminiszter által a memoárjában[84] (nem kevés önbizalommal, hiszen ez a külpolitika Margaret Thatcher jóváhagyása nélkül nem létezhetett volna) használt kifejezéssel élve a „Howe Ostpolitik", alapjait tekintve, megegyezett a brit külügyi apparátus által régóta szorgalmazott politikával. Eszerint nem lehet egyenlőségjelet tenni Kelet-Európa és a Szovjetunió között, és aktívabb politikára

[82] Freedom of Information. Visit to Hungary by the Secretary of State: 12–14 September 1983. Brief for Cabinet Meeting. Foreign Office Papers, ENH 027/3.

[83] Uo.

[84] Howe, 1994.

van szükség azokkal az országokkal szemben, amelyek erre érdemesek. A „Howe Ostpolitik" és a budapesti út megnőtt jelentőségét a történelem szerencsekereke adta, hiszen a titkos Chequers-szeminárium és az új brit külpolitikai korszakkal járó felfokozott várakozások, a koreai repülőgép-incidens, a nyugat-európai rakétatelepítésekről szóló közelgő szavazások, az ebben az időszakban ténylegesen fagyos hidegháborús hangulat nélkül annak különlegessége kisebb lett volna. Ezen körülmények, valamint Howe hozzáadott értéke révén – nevezetesen az út realizálása a fenti körülmények ellenére, a szereplők megfelelő kezelése Kádár Jánoson, Várkonyi Péteren, Marjai Józsefen keresztül a magyar és brit médián át[85] Margaret Thatcherig bezárólag –, egy egyszerűnek tűnő külügyminiszteri út mégis kiemelkedő státusba lépett. A „Howe Ostpolitik" szó túlzás is, meg nem is: nemcsak Howe kelet-európai politikája volt ez, és nem is csak Margaret Thatcheré, hanem a brit külügyekben szerepet játszó összes szereplőé.

A sikeres politika révén mindenesetre a látszatra átlagos külügyminiszteri útnak tűnő, mégis speciális út legfontosabb történelmi hozadéka a legfőbb államközi cél, Margaret Thatcher magyarországi látogatásának elérhető távolságba hozása lett. Ahogyan a brit pénzügyminisztérium egyik illetékese kifejtette, „a külügyminiszter látogatása még inkább felkeltheti Thatcher miniszterelnök érdeklődését a magyarországi tapasztalatok tanulmányozása iránt".[86] A brit kormány külügyminiszterének sikeres budapesti fellépése a Chequers-szeminárium után még jobban a „Vaslady" érdeklődésének középpontjába helyezte Magyarországot, ami növelte a nemzetközi politikai élet szempontjából még jelentősebbnek ígérkező miniszterelnöki út esélyét. Mivel az új londoni külpolitika budapesti nyitánya sikeres volt, az folytatódhatott, és Margaret Thatcher személyén keresztül így a „Howe Ostpolitik" átalakult, beleolvadt az új Thatcher-féle kelet-európai politikába. Geoffrey Howe 1983. szeptember 12–14. közötti, Magyarországon töltött napjai így a történelmi kontextusnak is köszönhetően nemcsak a magyar–angol államközi, hanem a multilaterális, világtörténelmi perspektívából is jelesek, jelentőségteljesek voltak.

[85] „Howe magyarországi útja a szokásosnál szélesebb körű publicitást kapott." MNLOL 6-135 004564/12.

[86] MNLOL 6-135 004564/12.

Az ünnep az emberi közösség olyan évezredeken átívelő élménye, melyben saját hagyományait, összetartozásának tudatát, önértelmezését élheti át. Egy diktatúra számára, mely uralni akarja az egyént is és a közösséget is, nélkülözhetetlen, hogy az ünnepek felett is uralkodjon. A *Jeles napok és jeltelen ünnepek a diktatúrában* című kötet, mely a 2014 decemberében megtartott, a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archívum által szervezett konferencia előadásait gyűjti egybe, azt vizsgálja, hogy Magyarországon a kommunista diktatúra milyen eszközökkel igyekezett az ünnepek világára is kiterjeszteni a hatalmát. A tanulmányok egyformán elemzik a „tűrt", a „tiltott" és a „támogatott" ünnepeket, képet adva ezzel a diktatúra identitástudatának önigazolási mechanizmusairól, annak félelmeivel és gyengeségeivel együtt.

ISBN 978-615-5428-28-9
9 786155 428289

Ára: 2500,- Ft

ÜNNEPEK A DIKTATÚRÁBAN

Szekér Nóra és Nagymihá

Szekér Nóra és Nagymihály Zoltán (szerk.):

JELES NAPOK, JELTELEN ÜNNEPEK A DIKTATÚRÁBAN

Pillanatképek a kommunista emlékezetpolitika valóságából

ANTOLÓGIA KIADÓ
LAKITELEK, 2015